

Program

Kulturmiljöprogram för Munkedals kommun

2022-11-21

Dokumentbeskrivning

Typ	Beskrivning
Dokumenttyp:	Kulturmiljöprogram
Antaget av:	Handläggare
Färdigställandedatum:	2022-11-21
Diarienummer:	KFN 2022-52
Gäller till och med:	
Dokumentansvariga:	Mikaela Danielsson och Jan-Olof Karlsson
Revisionshistorik	

Kulturmiljöprogram för Munkedals kommun

2022-11-21

Innehållsförteckning

Inledning	3
Historik	4
Jägarstenålder 9 000 – 4 200 f.Kr.	5
Bondestenåldern 4 200 – 1 700 f.Kr.	9
Bronsålder 1700 – 500 f.Kr.	13
Järnåldern	17
Medeltid	24
Sagor, sägner och historiska händelser	28
Krig och nya gränser	30
Hus och bebyggelse	33
Jordbruket och skogen	41
Industrihistoria	49
Kommunikationer.....	55
Handel och handelsplatser.....	60
Från socken till storkommun.....	62
Referenser	65
Kulturmiljöprofil.....	69
Förhistoriens landskap	70
Odlingslandskapet.....	72
Industri- och flottningshistoria	74
Kommunikationer, institutioner och samhälle	76
Historiska händelser och skeenden	78
Miljöbeskrivningar.....	80
Översiktskarta kulturmiljöer	81
Kulturmiljöer	82
1. Vågsäter	83
2. Dingle stationsmiljö	87
3. Ås – Buråsen - Folkesberg	91
4. Hästhagen – Revet - Skådet	97
5. Bärfendal	101
6. Öne - Sältorna	108
7. Knarreby	113
8. Torreby	118
9. Röd	124
10. Tungenäset.....	129
11. Munkedals hamn	138
12. Hensbacka.....	143
13. Kviström	149
14. Munkedals stationsmiljö	154
15. Munkedals bruksmiljö	158

16. Snipen – Furufjäll - Hästhagen	167
17. Torp - Bråland	172
18. Svarteborg - Köpestad	180
19. Långevall – Aspång - Hermanseröd	187
20. Hökärr – Fiskebo	192
21. Grinås – Bön – Hult - Påstigen	197
22. Vaglen – Ellingebo - Näset	203
23. Åboland	208
24. Fisketorp – Långön – Brattönsgård.....	213
25. Torp – Sörbo - Hajum.....	220
26. Ulkeröd – Ed – Hultane	226
27. Sanne kyrka - Vassbotten.....	231
28. Örekilsälvens norra dalgång	235
29. Keddebo.....	243
30. Kynnefjäll	247
31. Kaserna	253
32. Hällevadsholm	258
33. Skottfjället	267
Lagstiftning och verktyg för hantering av kulturvärden.....	273
Ordförklaringar.....	285

Inledning

Genom människans avtryck och påverkan på landskapet skapas vår nutida omgivning. Landskapet är under ständig utveckling, en utveckling som också lämnar spår: Vårt gemensamma kulturarv, våra kulturmiljöer.

Kulturmiljöerna inom en kommun är tillsammans ett uttryck för den historia som ägt rum inom kommunens gränser. Kulturmiljöerna är en resurs för både förståelsen för det som har varit och utveckling av nya miljöer och platser.

För att kunna ta till vara denna resurs har Munkedals kommun 2021-2022 låtit ta fram ett uppdaterat kulturmiljöprogram. Materialet har tagits fram av Bohusläns museum på uppdrag av Munkedals kommun. Programmet är främst tänkt som ett stöd i den löpande kommunala hanteringen av kulturmiljöerna, men riktar sig också till alla som har ett intresse av kommunens historiska bakgrund.

Munkedals kulturmiljöprogram är ett samlingsbegrepp för de olika ingående delarna: Historik, Kulturmiljöprofil för Munkedals kommun, Miljöbeskrivningar och Kulturmiljöstrategi.

I denna del återfinns Historik, Kulturmiljöprofil, och Miljöbeskrivningar.

- Historiken berättar kortfattat om den historiska utvecklingen i det som idag är Munkedals kommun. Berättelsen sträcker sig från jägarstenåldern för 11 000 år sedan och fram till våra dagar. Historiken ska ses som en bakgrund till urvalet av de kulturhistoriska miljöerna och är skriven av Kristina Lindholm.
- Kulturmiljöprofilen tydliggör vilka historiska skeenden som format kommunen och visar vad som gör Munkedals kommun unikt ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kulturmiljöprofilen är indelad i fem olika teman och är utarbetad av Tomas Brandt, Cecilia Wingård och Linnea Nordell.
- Miljöbeskrivningarna redogör för de utvärderade kulturmiljöområdena och motiverar varför de valts ut. De innehåller beskrivningar av de utvärderade kulturhistoriska miljöerna samt information om vilka lagskydd som omfattar kulturvärdena. Miljöbeskrivningarna är skrivna av Cecilia Wingård och Linnea Nordell.
- Kulturmiljöstrategin utgör ett separat dokument, kopplat till kommunens översiktliga planering.

Arbetet med Munkedals kulturmiljöprogram som helhet har formats och genomförts av en projektgrupp. Från Munkedals kommun deltog Mikaela Danielsson, JanOlof Karlsson och Matti Lagerblad. Från Bohusläns museum deltog Tomas Brandt, Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Kristina Lindholm, Christina Toreld och Marika Russberg. Frida Edvall Karlsson, Bohusläns museum, har stått för redigering och layout av rapporten.

Historik

I detta kapitel finns en kortfattad och uppdaterad sammanställning av den historiska utvecklingen inom det område som idag utgör Munkedals kommun. Den gör inte anspråk på att vara en komplett historieskrivning utan ska ses som en bakgrund till urvalet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Att den historiska bakgrunden finns tillgänglig för både allmänhet och tjänstemän är viktigt för förståelsen för de mål-bilder och rekommendationer som finns för kulturmiljöerna.

Kommunens förra kulturmiljöprogram författades i slutet av 1980-talet. En hel del har hänt sedan dess som påverkat och utvecklat vår kunskap och vårt synsätt på såväl Munkedals historia som historia i allmänhet. Bland annat de omfattande arkeologiska undersökningarna inför byggandet av ny sträckning av väg E6 från mitten av 1990-talet till början av 2000-talet. Arkeologerna fick då en möjlighet att gräva fram mycket ny kunskap om Munkedals förhistoria.

Det bohuslänska landskapet karaktäriseras av ett sprickdalslandskap med omväxlande små och stora slättområden, dalgångar, höga berg och småkuperade områden. Här finns också stora fjällområden, fjordar, älvar och sjöar. Dalgångarna är före detta fjordar som genom landhöjningen blivit bördiga landområden. De har också utgjort viktiga kommunikationsleder mellan kust och inland och har sedan den äldsta stenåldern präglat bosättningsmönster och landskapsutnyttjande.

Dessa förutsättningar har stor betydelse för hur kulturlandskapet utvecklats genom att de styrde var man bosatte sig och vad man livnärde sig på. Från en nomadiserande samlar- och jägarbefolkning med strandbundna boplatser under äldre stenålder, till en bofast bondeekonomi och så småningom till dagens industri- och IT-samhälle. Närheten till havet har i alla tider präglat utvecklingen av det bohuslänska landskapet.

”Bra” platser har ofta utnyttjats under mycket lång tid. Exempelvis gravfält från järnåldern, boplatser, bytomter och hamnlägen. Genom historien har markerna använts på olika sätt och det har gett olika spår i landskapet. Därför är kulturlandskapet en viktig del av historieboken och i de uttagna kulturmiljöerna kan flera exempel ses och förklaras. Och för framtidens människors möjlighet att utläsa miljöers och samhällens historia är det viktigt att spåren bevaras. Detsamma gäller även alla berättelser och återgivning av sagor och sägner som är knutna till olika platser.

I kommunens historia ingår också skildringar av olika personer och grupper som levt och verkat i kommunen förr. De kan bland annat berätta om tidigare normer i samhället och ibland går de att knyta till specifika platser. Även grunder efter torp och backstugor vittnar om en annan samhällsordning än dagens, där vissa levde sina liv i beroendeställningar och med begränsade rättigheter.

Men en del av kulturarvet är inte gripbart, det brukar kallas det immateriella kulturarvet. Till det immateriella kulturarvet hör traditioner, musik, seder och bruk liksom de historiska händelser som utspelat sig. Dit hör bland annat den kunskap och erfarenhet som sitter i händerna och huvudet och gått vidare genom generationer. Det kan till exempel vara stenålderns flintyxor, stenarbetet i broarna över Örekil-sälven, detaljer i husbyggande och inte minst i de små konstnärligt utsmyckade guldrakteaternas som hittats i kommunen. Exemplet är många.

Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Jägarstenålder 9 000 – 4 200 f.Kr.

Landskapet

För omkring tolv tusen år sedan släppte inlandsisen sitt grepp över Sveriges södra landområden. Havet låg cirka 90 meter över nuvarande nivå och det område som nu utgör Munkedals kommun var en gles och ödslig ishavsarkipelag. När isens tyngd lättade började landmassan att höja sig. Genom landhöjningen tätnade skärgården alltmer och blev sammanhängande landområden. De täcktes av en tundraliknande vegetation av fjällvide, dvärgbjörk och kråkris som med tiden övergick till gles björk- och tallskog med landlevande djur som ren, älg och urox.

När inlandsisen smälte forsade stora mängder vatten och isälvar fram på, i och under isen. De jättelika isälvarna följde ofta dalgångarna i berggrunden och tog med sig löst material som stenar, grus och sand. När vattnet närmade sig iskanterna minskade strömmarnas hastighet och vattnets förmåga att transportera med sig löst material. Materialet sjönk till botten och avsattes som isälvs sediment. När vattnet efter hand sjönk undan låg sand och grus kvar och bildade långsträckt åsar.

En sådan ås sticker upp vid Kärnsjöns sydspets i höjd med gården Torp och den sträcker sig i nordvästlig riktning mot Lerberg. Åsen är en del av Berghems moränen som löper från Berghem i Marks kommun i sydöst till Kosteröarna i nordväst. Israndsavlagringen når som högst upp mot 90 meter över havet och utgör ett imponerande inslag i det öppna jordbrukslandskapet vid Håby.

Vid slutet av jägarstenåldern var istäcket helt borta och klimatet varmare och fuktigare. Det fanns gott om buskvegetation och lövträd och de kala vidderna började ersättas av stora skogar.

Skivvixor från Svarteborg respektive Småröd. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

Boplatser

När isen dragit sig tillbaka kom de första människorna till Bohuslän. De var jägare, fiskare och samlare och de levde ett nomadiskt liv. Den här äldsta delen av stenåldern kallas också jägarstenåldern. I det karga skärgårdslandskapet möts isens söta smältvatten och det salta havsvattnet. Det ger en mycket näringsrik havsbiotop och en mängd marina arter, vilket är anledningen till den stora mängden boplatsspår från jägarstenåldern utmed den västsvenska kusten. Boplatserna användes säsongsvis av en befolkning som vandrade i bytesdjurens spår.

De äldsta spåren av boplatser inom Munkedals kommun är cirka 11 000 år gamla och ligger i den dåvarande innerskärgården. Jägarstenålderns människor hade sina boplatser nära stränderna i skyddade vikar och sund. På grund av landhöjningen ligger dessa platser numera omkring 55 - 90 meter över dagens havsnivå. Boplatserna dateras utifrån sitt fyndmaterial och sitt läge vid dåtidens strand.

Människorna tillverkade yxor, pilspetsar och andra föremål av flinta, av andra bergarter och av organiskt material såsom horn, ben, trä och skinn. Vanligtvis är det föremål av flinta och annan bergart som bevarats i jorden. Utanför kommunen har även rester av hyddor och eldstäder från jägarstenålder påträffats, till exempel i Timmerås söder om Uddevallabron.

Boplatserna vid Hensbacka

Några av Bohusläns mest kända stenåldersboplatser ligger norr och öster om gården Hensbacka, söder om Munkedals samhälle. De äldsta dateras till cirka 9 000 - 7 700 f.Kr. då platsen låg högt på en stor ö. Föremålen från platsen utgör rester av flera stenåldersboplatser som utifrån dess särskilda redskapstyp fick namnet Hensbackaboplatser. Ett karaktäristiskt inslag för dessa är bland annat skivvixorna och de långa spånen i flinta. Efterhand har allt fler Hensbackaboplatser upptäckts på olika platser i Västsverige, alltid högt belägna i landskapet.

I början av 1900-talet uppmärksammade lantbrukaren på Hensbacka att det i vissa åkrar fanns fullt med bitar av flinta och annan bergart och att de såg ut att vara formade av människor. Han förstod att de var mycket gamla och samlade in dem med noggranna angivelser om fyndplatserna. Totalt insamlades omkring 7 000 föremål varav 650 stycken var redskap. Föremål och uppgifter lämnades vidare till Göteborgs museum, numera Göteborgs stadsmuseum. Tack vare dessa uppgifter går det i efterhand att se fördelningen av föremålen i terrängen. De äldsta fyndplatserna låg på de högsta avsätserna i terrängen och de yngre fyndplatserna låg längre ned.

*Två mikrosånkärnor och fem mikrosån från jägarstenåldern. Samtliga från Skalleröd.
Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum.*

Redskapens utseende och tillverkningsätt förändrades under hela jägarstenåldern, vilket är grunden för indelningen av tidsperioden och för datering. Liksom Hensbackaperioden har även senare perioder fått namn efter den plats där föremål typiska för platsen påträffats: Sandarna i Göteborg stad och Lihult i Strömstads kommun. Sandarnaperioden sträcker sig ungefär mellan 8 000–6 000 f.Kr. och Lihultperioden mellan 6 000–4 000 f.Kr.

Några av boplatserna i Munkedal har varit kända sedan 1900-talets början. Fler boplatser upptäcktes i samband med arkeologiska undersökningar inför ombyggnad av väg E6 åren runt senaste sekelskiftet. Även i tidigare strandlägen på Tungenäset har ett tiotal stenåldersboplatser påträffats, varav de flesta från jägarstenålder.

Småröd

På en boplats vid Småröd söder om Munkedals samhälle genomfördes arkeologiska undersökningar 2003. Boplatserna daterades till 9 600 – 9 300 år f.Kr. utifrån föremålen och närheten till den dåvarande strandkanten. Då låg boplatserna vid en djup havsvik som gick långt in i landskapet. Här påträffades föremål som är typiska både för Hensbackaperiodens senare del och Sandarnaperioden. Föremålen tyder på att människorna som vistats här även livnärt sig på jakt av djur på land.

Skalleröd

Vid Skalleröd i västra änden av sjön Vassbotten har lämningar efter två boplatser från jägarstenåldern undersökts. Den östra av dem undersöktes på 1980-talet och föremålen som då hittades kan knytas till såväl Sandarnaperioden som till bronsåldern, cirka 1 700 – 500 f.Kr., vilket visar att platsen använts återkommande under en lång tidsperiod. Förutom fynden av redskap från de olika tidsepokerna så hittades arkeologerna ben, mestadels av vilt och insjöfisk.

Söder om Björöd damm och 250 meter väster om föregående ligger rester efter ett betydligt större boplatserområde. Ett stort antal fynd från boplatserna samlades in av en privatperson under flera år. År 2012 delundersöktes platsen arkeologiskt och trots att platsen var omörd av tidigare aktiviteter kunde många fynd i framför allt flinta samlas in. De gav datering av platsen till övergången mellan sen Hensbackakultur och tidig Sandarnakultur.

Skallerödsboplatserna låg vid tiden för de här bosättningarna i inneskärsgården, gissningsvis nära stranden i den trånga vik där Munkedalsälven löpte ut i havet. Omkring 2 000 år senare hade havet sjunkit undan så att en fors med 15 meters fallhöjd bildats. Under platsens senare användningstid hade boplatserna hamnat längre upp på land, med ett strategiskt läge för handel och samfärdslinje mellan kustland och inland via vattenvägar och älvdalar.

På den översta kartan ses havsnivån från början av jägarstenåldern för cirka 11 000 år sedan, och till höger från bondestenåldern cirka 5000 år sedan. Den svarta tunna linjen är dagen strandlinje.

Flintyxor och skära från bondestenåldern. Från vänster: en tunnackig yxa, en tjockackig yxa och en skära från Foss socken. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

Bondestenåldern 4 200 – 1 700 f.Kr

Den tidsperiod vi kallar för bondestenåldern, började för cirka 6 000 år sedan, alltså omkring år 4 000 f.Kr. Då var havsnivån i Munkedal cirka 25 m över dagens nivå. Boplatserna kunde fortfarande ligga strandnära vid havsvikar eller sjöar, men också vid slättmarkerna i inlandet. Landskapet var bevuxet med en tät vegetation av ädellövskogar och var förmodligen relativt svårframkomligt.

Vid den här tiden började livssättet att förändras för människorna i Bohuslän. De övergick till att bli mera bofasta, ha tamboskap och att ägna sig åt odling. I början är det små ytor som röjs och odlas. Denna förändring skedde förstås inte över en natt utan var en längre process.

Kunskapen om människornas leverne vid den här tiden kommer från deras gravar och boplatser, fynd som hittats ytligt i jordlagren eller vid arkeologiska undersökningar. Framför allt har undersökningarna i samband med utbyggnaden av väg E6 genom i Munkedal i början av 2000-talet, lyft fram mycket ny information om Munkedals förhistoria. På senare tid har även genforskning börjat bidra med ny kunskap. Studier av DNA i mänskliga kvarlevor från olika håll i Europa har bland annat visat att jordbruket spreds genom förflyttningar av människor, som tog med sig kunskapen om att odla, hålla boskap och tillverka keramik.

Från och med bondestenåldern får fyndmaterialet av sten och flinta sällskap av keramik. Genom perioden förändras keramikens form och ornamentering, lerans sammansättning, tillverkningsprocessen och föremålets avsedda funktion. Genom jämförande studier ger de oss kunskap om dess tillkomsttid och är därför värdefulla för datering under hela det förhistoriska skedet fram till järnålderns senare del.

De första jordbrukande grupperna i Bohuslän tillhörde en kultur som kallas för trattbägarkulturen. Deras trattformade keramikkarl med geometrisk dekor och

Keramikbitar från bondestenåldern: mynningsbitar, intryckta gropar och streck. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum

deras stenkammargravar påträffas även på många andra håll i Västeuropa. Keramiken kallas för trattbägarkeramisk och har hittats bland annat i stenkammargravar. Ibland har det påträffats keramikskärvor med rester av fastbränd mat på skärvorna vilket tyder på att man lagat varm mat i kärlen. Analyser av matresterna har visat vilka växter och djur som maten kom från.

Alla levde dock inte på samma sätt. Ett antal boplatser kan knytas till en grupp människor som kallas gropkeramik, benämnda efter deras keramikkarl som ofta dekorerades med gropar. Deras sätt att tillverka flintredskap och keramikkarl skiljde sig från grannarna trattbägarkeramiskernas. Det ansågs tidigare att gropkeramikerna främst levde som jägare och samlare men senare fynd från olika håll i Bohuslän har visat att de också i viss utsträckning hade tamdjur och ägnade sig åt jordbruk.

Ytterligare en grupp kallas för stridsyxekultur och den avlöser de andra i tid. Den är uppkallad efter de båtliknande så kallade stridsyxorna. Men även om vi idag kallar typen av yxa för stridsyxor har de sannolikt aldrig varit avsedda för strid. Andra redskap från den här perioden är de enkla skafthålsyxorna och yxor och mejslar i flinta med ett tväreggat och håleggat utseende. Keramiken är bland annat dekorerad med mönster gjorda av snören och därför kallas kulturgruppen ibland också för snörkeramisk kultur. Genetiska studier de senaste åren har visat att det finns släktskap mellan de här människorna och den snörkeramiska kulturen längre söderut i Europa och att gruppen inte varit i Skandinavien tidigare.

Boplatser

I Munkedal finns ett stort antal kända boplatser från den här tidsperioden, där man hittat redskap i sten eller flinta, restprodukter efter redskapstillverkning och bitar av keramik. Det kan röra sig antingen om fastare bosättningar eller platser som använts en kortare tid i samband med jakt- eller fisketurer. Under de senaste årtiondenas arkeologiska undersökningar har det även kommit fram allt fler spår efter själva byggnaderna. Spåren består främst av rester av härdar, stolphål och gropar. De syns som mörka avtryck i marken efter att hålen fyllts av en mörkare jord när stolparna ruttnat bort. Fyndmaterial, anläggningar och kol14-dateringar, tillsammans med jämförande studier av likartade platser, tyder på att de jordbrukande människorna har varit relativt bofasta.

Två lancettdolkar i flinta, cirka 15 cm, från senare delen av bondestenåldern eller äldsta bronsåldern. Den högra, mörkgrå dolken är parallellhuggen. Båda från Röstorp i Foss socken. Bohusläns museums samlingar. Foto: Cecilia Ahlsén, Bohusläns museum.

Vid Rödbergets fot intill Saltkällemotet undersöktes år 2006 en boplats som använts under en lång tid. Platsen ligger på 20–25 meters höjd och på bondestenåldern var här ett skyddat läge vid en havsvik i innerskärgården. Under ett 20–60 cm tjockt mörkfärgat jordlager påträffade arkeologerna mörkfärgningar efter stolphål och gropar, tillsammans med rester av härdar och en kokgrop. I jordlagret låg också fynd av keramik och flinta som tidsmässigt gör nedslag i senare delen av bondestenåldern, bronsåldern och hela järnåldern. Kol från en härd, fem stolphål och matskorpan på en bit keramik daterades med hjälp av kol14-metoden som visade en liknande spridning i dateringar.

Stolphålens spridning gav inget entydigt mönster men skulle enligt arkeologerna kunna vara resterna efter två bostadshus på platsen. Det tyder i så fall på en stationär boplats. Pollenrester i jordlagret tyder på att det förekommit viss odling medan fynden av flinta tyder på att även jakt och fångst varit en viktig del i ekonomin. Men vi ser bara enstaka nedslag i den över drygt 3000 år långa tid som boplatsen använts, och vi kan inte veta om den varit bebodd hela tiden eller under vissa perioder.

Gravar

Spåren från boplatserna är svåra att upptäcka och datera utan arkeologiska undersökningar men de jättelika stenkammargravarna från den här tiden är desto mer framträdande i landskapet.

Stenkammargravarna, även kallade megaliter, är gravkammare som byggts upp av stora stenblock och därefter täckts av av jord och sten. Många individer gravsattes i samma grav, ofta tillsammans med gravgåvor såsom trattbägarkeramik och bärnstenspärlor. Det finns tre olika typer av stenkammargravar: dös, gånggrift och hällkista. Dösarna och gånggrifterna byggdes under den mellersta delen av bondestenåldern, ca 3 400 – 2 900 f.Kr. Dessa är för Bohusläns del i hög grad bundna till kusttrakterna. Hällkistorna tillkom senare, under stenålderns slutskede och bronsålderns början, ca 2 300 – 1 500 f.Kr, och de ligger i allmänhet längre in i landet.

Hällkistorna är rektangulära kistor eller gravkammare som är uppbyggda av hällar som bildar två eller flera rum efter varandra och med stenhällar till tak. Kistan har därefter täckts med jord och sten. Inom Munkedals kommun finns sex kända megalitgravar och samtliga är hällkistor.

Hällkistan i Röd. Kistan har legat i mitten av en stensättning där stenar rasat eller plockats bort. Två av vägghällarna och eventuellt en takhäll är nu är synliga. Foto: Foto: Lars Strid.

Två av dem ligger på Tungenäset, varav den ena är flyttad till sin nuvarande plats efter undersökning. Hällkistan i Röd på sydvästra Tungenäset ligger i mitten av en stensättning där stenar rasat eller plockats bort så att hällarna nu sticker upp. Vid Hogen, cirka en kilometer sydöst om Gläborg i Håby, är den ena långsidan synlig, bestående av två kantställda hällar. Nära Linneröd sydöst om Hedekas finns en hög med synliga delar av en hällkista. Strax öster om Hedekas samhälle ligger en hällkista med namnet Gälhusommen, den består av delvis dubbla vägghällar och ligger i en 13 meter stor rund hög. Söder om Sanne, mellan Sannesjön och Lersjön, finns en hällkista som har undersökts. Även den är uppbyggd av stora stenhällar och har varit gravplats åt flera personer. I kistan hittade man brända ben samt gravgåvor i form av två flintdolkar, en spjutspets, en skrapa och keramik.

Röse vid Apelviken, Torreby. Idag ligger det lite dolt bland träden men på bronsåldern var det sannolikt synligt på långt håll. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Bronsålder 1700 – 500 f.Kr.

Under slutet av stenåldern spreds bruket av brons i stora delar av Europa från området norr om Svarta havet och Kaspiska havet. Längs vattendragen fraktades det dyrbara bronset som importerades från kontinenten. I Sverige har ett fåtal bronsföremål från den yngsta stenåldern hittats och mycket tyder på att bruket av brons var etablerat vid bronsålderns början.

Brons är en legering mellan koppar och andra metaller, oftast tenn. Fyndigheterna för koppar respektive tenn ligger på olika ställen i Europa och blev, liksom brons i sig, en viktig handelsvara. Av brons tillverkades redskap: yxor och skärar, vapen såsom svärd och spjutspetsar samt smycken i form av dräktspänner och halsringar med mera. Men det var sannolikt bara några få som hade tillgång till bronset och merparten av föremålen vi finner från den här perioden är alltså i bergart, flinta och keramik.

Boplatser

Bronsåldersmänniskorna var i huvudsak bofasta och ägnade sig åt boskapsskötsel och jordbruk. Den ökade användningen av markerna innebar gradvis ett mer öppet landskap, och lövskogarna blev allt glesare. Förutom jordbruk var jakt och fiske viktigt för försörjningen.

Spåren av boplatser kan oftast bara konstateras vid arkeologiska undersökningar. Det finns få kända lämningar efter byggnader från den äldre delen av bronsåldern men betydligt mer från den yngre. Utgrävningar vid Munkedalsmotet i början av 2000-talet visade att boplatserna har legat på låga höjder eller vid bergsimpediment, gärna i närheten av odlingsbar mark. Spår av åkrar var på vissa ställen fortfarande synliga i jordlagren. Åkrarna var kvadratiska som fått en konkav yta genom att markytan har bearbetats korsvis med hjälp av ett årder.

Boplatser och gravplatser har ofta använts under lång tid och det förekommer att de påträffas på samma plats. Ett exempel är platsen vid det så kallade Finska barnhemmet utanför Munkedals samhälle, som undersöktes år 2003. Under en grav från vikingatid fanns rester efter ett treskeppigt stolpbyggt hus från äldre bronsåldern, det vill säga cirka 1 700-1 100 f. Kr.

Gravar

Gravarna från bronsåldern är markerade med rösen eller stensättningar. Under slutet av bronsåldern förekommer även så kallade domarringar, det vill säga stenar placerade så att de bildar en cirkel. De flesta människorna har sannolikt begravts med en markering som inte längre syns och de påträffas bara slumpvis vid arkeologiska utgrävningar.

Rösen utgörs av stora runda eller ovala högar som är byggda av sten. Ibland har de haft raka kallmurade "väggar" och ibland ett så kallat brätte, det vill säga en flack krans av stenar i rösets nederkant. Under den äldsta delen av bronsåldern begravdes hela den döda kroppen och ibland kan man se rester efter en stenkista. Mot mitten av bronsåldern övergick man till ett brandgravskick, vilket innebär att den döda kroppen brändes. Ibland lades de kremerade kvarlevorna i en behållare, till exempel av keramik, tillsammans med gravgåvor innan de begravdes.

Stensättningarna är flacka gravanläggningar som oftast består av ett eller ett par lager sten som satts tätt tillsammans över den döde. Stensättningar kan vara runda, ovala, oregelbundna eller kvadratiska och har använts både under brons- och järnålder. När stensättningar påträffas i krönlägen av berg, och särskilt tillsammans med rösen, antas de dock komma från bronsåldern. Men stensättningar från bronsåldern förekommer också på gravfält längre ner i terrängen, ibland tillsammans med gravar från järnåldern.

Bland de förhistoriska gravarna är rösen kanske de mest imponerande, genom sin storlek, den möda som lagts ner vid tillverkningen och dess imponerande läge. De ligger oftast på krönet av höga berg, väl synliga i omgivningen och särskilt från havet och de dåtida vattendragen, forntidens viktigaste kommunikationsleder. Under bronsåldern gick dessa vattendrag fortfarande långt in i det bohuslänska landskapet från väster och sydväst.

Större delen av bronsåldern var rösen och stensättningarna gravplatser för endast en eller ett par personer. Under slutet av bronsåldern och början av järnåldern började man anlägga grupper av gravar, ibland med flera begravningar i varje gravanläggning.

Till vänster: Några av alla skeppen på Lökeberghällarna: De är fotograferade med släpljus i mörker för att ristningarna ska framträda bättre. Foto: Lars Strid. Till höger: Stenblock med skålgropar mellan gravhögarna i Lerberg. Foto: Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar, hallristning.se

Men eftersom det totalt sett inte finns så stort antal rösen och stensättningar förstår vi att inte alla bronsåldersmänniskor blev begravda på det här sättet. På grund av gravarnas placering, utseende och innehåll, menar arkeologer att det är en slags överklass av befolkningen som begravts i de stora rösen. Kanske var det samma ledande skikt som hade kontroll över handeln med de dyrbara metallerna guld och brons.

På bergen utmed Färlevfjorden på västra Tungenäset finns flera rösen eller röseliknande stensättningar. Andra exempel är rösen och stensättningar utmed Örekilsälvens norra dalgång liksom utmed södra och östra kanten av Viksjön, norr om gården Vågsäter. Det höga läget invid sjön är typiskt för den här typen av gravar i Bohusläns inland.

Hällristningar

Bohusläns bronsålder förknippas ofta med hällristningar. Motiv som skepp, djur, människor, vagnar, plöjningsscener med mera har huggits in i hällar på åkerholmar och bergssidor. Hällristningarna anses spegla människornas föreställningsvärld, även om deras betydelse är svår att uttolka för oss som lever idag.

Det finns 217 kända hällristningslokaler i kommunen och de består sammanlagt av drygt 4 000 figurer (skålgropar inräknat). En särskild inventering av Munkedals hällristningar genomfördes under åren 2003, 2011–13 och 2019. Flertalet av de nya hällristningar som dokumenterades fanns på platser som var kända sedan tidigare men även nya lokaler upptäcktes.

Till kategorin hällristningar hör även de mer vanligt förekommande skålgroparna. Bara i Foss socken har 1 200 skålgropar registrerats. Den huggna gropen är några centimeter stor och är den allra vanligaste figuren bland hällristningarna. De förekommer på hällristningshällar såväl ensamma som tillsammans med andra figurer. Den runda eller ovala skålgropen är enkel som figur men det är svårt att veta vad den betyder. Frukthetsymbol, solen, månen, stjärnor, droppar, kvinnligt kön, döda människor, kalendrar är bara några av alla tolkningar som har föreslagits.

Del av Lökebergsristningarna. I förgrunden, till vänster, är ett träd inhugget. Foto: Lars Strid.

Gropar och figurer knackades också in på lösa eller fasta stenblock som ibland låg i anslutning till boplatser och gravar. Bland annat vid Saltkällan undersöktes år 2003 ett gravfält från brons- och järnåldern där fyra stenar med skålgropar ingick i gravkonstruktionerna. På Lerbergs ägor, i den norra delen av det stora gravfältet, ligger ett stort stenblock mellan gravhögarna. Blocket är täckt av 73 skålgropar i form av runda och ovala fördjupningar varav vissa med en cirkel runt.

De allra flesta av Bohusläns hällristningar ligger i granitområden eftersom granit är bättre lämpad att hugga i. Men den största och mest kända hällristningslokalen i Munkedals kommun tillhör undantagen. Det stora hällristningsområdet i Lökeberg på södra Tungenäset ligger i ett område som övervägande består av bergarten gnejs. Hällristningsområdet är det mest figurtäta i Bohuslän och på hällarna finns över 600 inhuggna figurer. Många av ristningarna har tillkommit vid bronsålderns mitt, cirka 1 100–900 f.Kr. då platsen låg nära en trång havsvik.

Även på Åkerholmar i Tungenäsets centrala delar finns hällristningar på flera platser, oftast bestående av skålgropar. I området kring Bärby mellan Dingle och Bärfendal, där berggrunden övergår i granit, ligger kommunens näst största område med figurristningar. Nedanför Buråsarebergets södra sida ligger här ett pärlband av hällristningar och på flera av dem ingår så kallade solskepp och falliska män med långa näbbliknande näsor. Ristningar finns även längre in på landsbygden, ett exempel en intressant plats vid Sannesjön vid Vassbotten där det finns drygt 200 skålgropar på två berghällar varav ett 50-tal ligger tätt i en L-formad grupp.

Brons i Munkedal

Det har genom åren hittats många bronsföremål i tidigare mossar och våtmarker. Föremålens sammanhang med våtmark tolkas som att människorna offrat föremålen. Sedvänjan att offra föremål, mat eller till och med djur och människor, i våtmarker förekom i norra Europa under yngre stenålder, bronsålder och äldre järnålder. Flera av de påträffade föremålen är importföremål. Analyser av bronsföremål från Bohuslän har visat att kopparn går att spåra till västra Spanien.

I olika museers samlingar finns också många bronsföremål som hittats under 1800-talet i samband med jordbruksarbete. Ett exempel är en 25 cm lång spjutspets av brons som tillsammans med en hammare och tång av järn hittades på Gategården i Bärfendal år 1874. De låg nedgrävda i sandjord, cirka en meter under markytan. Ett annat exempel är en kantyxia i brons som under 1800-talet hittats någonstans i Hede socken, men där närmare fynduppgifter saknas. En rombisk svärdsknapp i brons från bronsålderns mitt har hittats vid Örekilssälven i Krokstad socken utan närmare fynduppgifter.

Gravhög vid Torp i Hede socken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Järnåldern

Äldre järnålder 500 f.Kr. – 550 e.Kr.

Kunskapen om hur järn utvinns och bearbetas utvecklades i området kring Svarta havet. Den spreds över Europa och kom till Norden och Bohuslän vid bronsålderns slut, omkring år 500 f.Kr. Järnet framställdes lokalt och kunde sedan smidas till allt från redskap och verktyg till dräktdetaljer och vapen.

Järnålderns landskap präglades alltmer av jordbruket, framför allt betet, och var förmodligen ganska öppet. Landhöjningen gjorde att markområdena ökade i de låglänta dalgångarna, där de blev värdefulla ängs- och betesmarker. Under järnålderns första århundraden blev klimatet kallare och blötare, vilket gynnade barrträden och granen blev allt vanligare.

Namnen berättar

Dagens namn på gårdar och byar kan i vissa fall dateras tillbaka till äldre järnålder, cirka 400 – 500 e.Kr. och genom dateringar och tolkningar av namnen, kan vi i viss utsträckning skapa oss en bild av järnåldersbygden.

Bland de gårds- och bynamn som anses höra till de äldsta är de med ändelsen -land(a), -hem och -by. Land(a), som i Åboland betyder terräng, mark, strandsluttning eller mark ämnad åt gudskult. By, som i Håby, betyder plats som tas i besittning för odling. Åker, exempelvis Sandåker i Sörbygden, kan också stå för betesmark. Namnformer som dessa finns i allmänhet i anslutning till slättlandskap. I mer höglänta områden däremot förekommer vanligen gårds- och bynamn med ändelser på -ryr, -röd eller -rud. Det betyder nyröjning vilket visar att de troligen tagits i bruk under det senaste skedet av järnålder och tidig medeltid. Ett exempel är Valbo-Ryrs socken med många namn på -rud och -ryr. Bygden kan förstås ha nyttjats ännu tidigare, till exempel under stenålder eller bronsålder, men utan att vi genom namnen kan spåra någon kontinuitet in i historisk tid.

Spåren efter gårdarna

Den bohuslänska topografin styrde, och begränsade, valet av bo- och vistelseplatser även under järnåldern. Arkeologiska undersökningar har visat att vissa lägen har använts återkommande eller under långa perioder och de sammanfaller även ofta med boplatsspår från andra tider, exempelvis jägarstenålder eller bronsålder. Ett sådant exempel är en plats vid gården Bräcke strax söder om Dinglemotet som undersöktes åren 1997 och 1998. Där fanns lämningar efter åtminstone fem byggnader och fynden från platsen visade att den använts såväl i slutet av bronsåldern som i äldre och yngre järnålder.

Goda boplatslägen har alltså använts igen och igen, även om närmiljön förändrats genom exempelvis landhöjningen. Men under järnålder flyttar också bebyggelsen till impediment och moränsluttningar i anslutning till slättlandskapet. Själva gårdsbebyggelsen låg nära åkrarna och ängarna. De var ensamgårdar eller låg tillsammans i en begynnande bybildning. Den bördiga dalslätten användes för fodertäkt och bete och på de lättbearbetade och självdränerade sluttningarna tog man upp åkrar. Bruket att gödsla åkrarna blev vanligare vilket gav bättre avkastning av åkermarken under längre tid. På ängsmarkerna slogs gräs till djurens vinterfoder.

Åkrarna från äldsta järnåldern var små och av samma typ som under den sena bronsåldern. Spåren av de tidiga odlingarna kan bestå av små ytor med årderspår omgärdade av låga vallar, där formen uppstått genom att ytan plöjts korsvis hjälp av årder. Det kan också finnas stensträngar bevarade, det vill säga nersjunkna stenhägnader i markytan eller små terrasserings. Övergivna, ålderdomligt brukade åkrar kallas för fossila åkrar.

Gravar och gravfält

Synliga lämningar av järnålderns gravar finns överallt runt omkring oss i landskapet. Gravhögar, stensättning, resta stenar och domarringar är vanliga gravformer. Oftast ligger de samlade i små eller stora gravfält. Det kan finnas flera begravingar i samma gravanläggning och gravar och boplatser kunde finnas på samma plats. Bland annat vid Munkedalsmotet har det legat en plats med ett hus från äldre bronsålder, en smedja från yngre järnålder och flera gravar från äldre järnålder och vikingatid.

Till vänster: På bergshöjden vid gården Medbo, rakt fram i bild, låg under järnåldern en stor boplat. Den undersöktes 1998. Foto: Teresia Eboskog.

År 2022 fanns det cirka 80 gravfält registrerade i Munkedal som, tillsammans med flera hundra enstaka eller gruppvisa gravar, troligen tillhör järnåldern. Gravfälten är spridda runt om i kommunen. Ofta är de små, med mellan fem och tio synliga gravar, men några är särskilt stora och iögonfallande. Till exempel gravfälten på Lerberg och Torps marker söder om Kärnsjön, Pilegård på Tungenäset, Torp i Hede och Stenehed utanför Hällevadsholm. Gravfält som idag ligger i skogsmark kan vara svåra att se om inte marken runt om är röjd, men har sannolikt varit väl synliga i landskapet när de användes.

Under stora delar av järnåldern kremerades de döda och benen placerades i så kallade brandgravar. I gravarna har den döde ibland fått med sig gravgåvor i form av smycken eller vapen. Ofta hittas också kremerade djurben. Det var vanligt att askan från kroppen lades tillsammans med gravgåvorna i en urna av keramik. Mot slutet av äldre järnålder blir gravgåvorna alltmer påkostade.

I samband med arkeologiska undersökningar hittar arkeologerna ibland så kallade flatmarksgravar, det vill säga anläggningar med brända ben som nedlagts i jorden utan någon synlig markering ovan jord. Vid Saxala, en knapp kilometer söder om Foss kyrka, påträffades vid utgrävningen år 2004 en nedgrävd urna med brända ben från en människa i en flatmarksgrav. Osteologen kunde se att det troligen var en man som var mellan 40–59 år när han dog och att det fanns förändringar på flera kotor som tydde på sjukdom eller våld/skada. Andra exempel är en plats i Bräcke ett stycke norrut där två flatmarksgravar påträffades år 2003, och vid Folkesberg, ännu ett litet stycke norrut, där åtta flatmarksgravar påträffades år 1997.

Arkeologer brukar se på gravar som heliga eller kultiska lämningar medan boplatser ses som spår av vardagen. Men ibland är spåren från de sakrala och vardagliga företeelserna svåra att skilja åt för våra nutida ögon. Ett svårtolkat exempel är det så kallade "Monumentet" vid Medby nordväst om Dingle, som undersöktes år 1998. Det var en märklig anläggning som då saknade känd motsvarighet. "Monumentet" var 37 gånger 34 meter stort och bestod av en stensatt vall runt ett ovalt berg och en stenpackning som täckte delar av berget. Här fanns spår efter såväl gravar som bosättningar och inte minst ett stort antal härdar. Under delar av stenpackningen fanns även hållristningar och kol14-dateringar på olika ställen i anläggningen gav dateringar från bronsålder till medeltid. Arkeologernas hypotes är att platsen sannolikt har varit viktig redan innan "Monumentet" anlades och att den uppfördes av en elit som genom anläggningen ville stärka sin ställning under en tid med stora samhällsförändringar.

Till vänster: Bautastenarna på Stenehed. Foto: Daniel Lindskog, Arkeologibråan.

Till höger: Guldblocken från Smedberg. Foto: Markus Andersson, Arkeologerna.

De gravar vi ser idag är bara en liten del av alla som funnits. Många har försvunnit genom odling eller täkt under århundradenas lopp. Det finns otaliga uppgifter om försvunna ättehögar, upphittade gravurnor med aska och gravgåvor och lösfynd av föremål i ädelmetall som har hittats under jordbruksarbete och dikesgrävning. Från 1900-talets sista decennier och framåt är det framför allt väg- och bostadsbyggnad som inneburit att gravar och andra fornlämningar fått stryka på foten.

Ett sådant exempel är den järnåldersgrav vid Smedberg, strax söder om Håby som undersöktes år 2020. Då avslöjades både en ovanligt konstruerad gravform och ett mycket ovanligt guldföremål. Graven var en stor stensättning som låg på ett bergs-krön och har kunnat ses på långt håll. En nästan två meter stor stenhäll som låg på stensättningen har troligen tidigare varit upprest i dess mitt. I en grop i gravens mitt hittades en berlock i guld tillsammans med två bronsfibulor, det vill säga dräktspännen, rester av kammar och obrända ben. Berlocken är ett hellenistiskt smycke som är mycket ovanligt och det har tidigare hittats bara ett fåtal i Sverige.

Guldsmcket är inte bara unikt utan också ovanligt välbehållet. Även själva begravningssättet var ovanligt eftersom personen i graven inte var kremerad såsom var brukligt under äldre järnålder. Analyser visade att det var en ung flicka som begravts här. Hon var klädd i fint vävd tubformad klänningssärk av ull. Bronsfibulorna har troligen hållit upp klänningen.

Yngre järnålder 550 – 1050 e.Kr.

Den sista och yngsta delen av järnåldern kallas vendeltiden och omfattar cirka år 550 – 800 e.Kr. och vikingatiden cirka år 800 - 1050 e.Kr. Under vikingatiden byggs kungamakterna i Skandinavien upp, med ett stort antal slag och interna rivaliteter som följd. Och i flera av de händelser som är omnämnda i sägner och i de norska kungasagorna var Munkedal spelplatsen.

Under loppet av hela järnåldern hade förmodligen ett mer stratifierat samhälle vuxit fram. Somliga var fria bönder, andra levde som trälar. Befolkningen bodde i ensamliggande gårdar eller byliknande husgrupper i anslutning till de bästa odlingsmarkerna.

Spåren på de undersökta boplatserna visar inga större skillnader mellan äldre- respektive yngre järnåldern. Men under övergången till yngre järnåldern förefaller antalet boplatser och gravfält att ha minskat. Arkeologer och historiker vet inte säkert varför, men en förklaring kan vara att den tidigare, mer spridda, bebyggelsen flyttat samman i färre enheter. En annan förklaring kan vara att bebyggelsen från yngre järnåldern i större utsträckning ligger på platser som fortfarande är bebodda och därför inte påträffats.

Gravar

Många av Munkedals gravfält har brukats under lång tid. De vanliga gravformerna som högar, stensättningar, domarringar och resta stenar har förekommit under hela järnåldern. Men under yngre järnålder tillkom även nya uttryck. Stensättningar formade som trianglar eller som treuddar brukar ses som en indikation på att platsen använts under den senare delen av järnåldern.

En annan gravform som i Bohuslän ofta knyts till yngre järnålder är skeppssättningar. En skeppssättning utgörs av stenar som rests i en skeppsform, som ibland kan vara fylld med stenar. Skeppssättningar förekommer dock inte bara under yngre järnålder utan även under bronsålder och äldre järnålder. Därför är det vanskligt att datera skeppssättningar enbart utifrån formen.

Till vänster: Ett av gravfälten i Håby-Torp. Foto: Daniel Lindskog, Arkeologibråån. Till höger: Några av de 33 glaspärlorna från Spelehögen. Foto: Sebastian Thorén, Bohusläns museum.

Munkedals kommun har några av Bohusläns största koncentrationer av stora gravar och gravfält från järnåldern. På en långsmal ås söder om Kärnsjön, mellan gårdarna Torp och Lerberg i Håby socken, ligger ett av kommunens största och mäktigaste gravfält. Här finns ett hundratal synliga gravar från järnåldern. Idag är de uppdelade på sju gravfält men det är möjligt att det förr har varit ett sammanhängande gravfält som under de senaste århundradena styckats upp av vägar och bebyggelse. De flesta gravarna är runda högar i olika storlekar men här finns även domarringar, resta stenar och mäktiga långhögar. En av långhögarna är mycket stor, 40 meter lång och 10 meter bred. Mängden och sammansättningen av gravar tyder på att gravfältet har använts som begravningsplats under hela järnåldern, från år 500 f.Kr. till 1000-talet e.Kr. Jorden på grusåsen var lätt att bruka och bebyggelsen låg troligen i närheten av gravfältet även då.

Stora gravfält med stora runda och avlånga gravhögar finns även på fler platser i kommunen, bland annat vid Aspång söder om Bullaresjöarna och mellan Torp och Sörbo på sockengränsen mellan Hede och Krokstad.

Stora och speciella förhistoriska gravar har ibland fått lokala egennamn som idag kan vara svåra att tolka. En av dessa är Tjuvehögen i Möe i norra delen av Munkedals samhälle. Med sina 40 meter i diameter och en höjd upp emot åtta meter, är högen en av Bohusläns största gravhögar. Spelehögen, i andra änden av samhället, var betydligt mindre men är ett av flera exempel på att förhistoriska gravar har återanvänts. Undersökningen av graven under åren 2003 och 2004 visade att Spelehögen var uppbyggd på och runt en bergknalle med jord och torv. Sannolikt har den anlagts under andra århundradet e.Kr. Under vikingatiden, några hundra år senare, användes högen återigen för begravning. Människan som då begravdes fick med sig bland annat 33 glaspärlor och en sländtrissa av täljsten i graven.

Vid Teberget, strax söder om Spelehögen, finns ett annat exempel på en plats med olika verksamheter, och som har använts under lång tid eller återanvänts flera gånger. Åren 2003 och 2004 undersöktes där lämningarna efter ett gravfält och en smedja och dateringarna från gravfältet visade att det använts vid flera tidpunkter under yngre järnåldern.

Fynd av guld, silver och andra metallföremål

Flertalet metallfynd från järnåldern som hittats i Munkedal är så kallade lösfynd, vilket betyder att de påträffats utan sammanhang med grav- eller boplats. Många av de här föremålen hittades i samband med jordbruksarbete under 1800-talet och början av 1900-talet. Det var en tid då mycket ny åkermark bröts upp och torvmossar grävdes ur för att användas till bränsle med mera. Eftersom man fortfarande grävde och plöjde för hand var föremålen lättare att upptäcka.

Guld- och silverföremål bevaras väl i jorden, men också brons och järn kan bevaras om förutsättningarna är de rätta. Även om lösfynden inte säger så mycket om varför de hamnade i jorden, är det troligt att det i de flesta fall rör sig om fynd ur gravar, som odlats bort eller försvunnit på andra sätt. En annan möjlighet är att föremålen visar på en handelsplats eller ett lokalt maktcentrum. Vissa föremål eller delar av föremål har sannolikt använts som betalningsmedel. Det kan också i vissa fall ha varit offerfynd, eftersom seden att offra i våtmarker fortfarande var utbredd under järnåldern i norra Europa. Ädelmetallerna var importvaror som även kunde smältas och omarbetas till bland annat smycken och vapendetaljer.

Inom Munkedals kommun finns flera exempel på lösfynd i guld:

- Fyra halsringar i guld hittades på en åker på Dingleslätten i samband med plöjning år 1854.
- Vid plöjning av en åker vid Kärnsjön nära Ellingebo, hittades cirka år 1910 ett spiralformat beslag av guld. Det har suttit på en svärdsslida för omkring 1500 år sedan.
- År 1846 hittade några barn på gården Kampstorp i Foss socken ett ändstycke av en större ring i guld. Från samma gård inlämnades 20 år senare en guldten som var formad till en spiral.
- Guldbrakteater kallas tunna guldbleck från cirka 500-talet e.Kr. som bara är präglade på ena sidan. I Bohuslän har 20 stycken påträffats varav två i Munkedal. Den ena hittades vid harvning av en åker vid Keberg i Bärfendal år 1848 och den andra i Hede socken utan närmare uppgifter.
- En medaljong i guld hittades i slutet av 1800-talet vid prästgården, söder om Svarteborgs kyrka. Den låg tillsammans med brända ben i en urna i en gravhög i ett gravfält. Medaljonger från äldre järnålder är sällsynta fynd och den här är särskilt märklig eftersom den har en runinskrift och porträttet tycks avbilda en lokal härskare istället för en romersk kejsare.

Några exempel på lösfynd i silver och brons:

- En oval spännbuckla i brons som hittats i Hällungstad i Hede socken. Den har daterats till vikingatid och förvaras på Statens historiska museum i Stockholm.
- Tre armingar, en halsring och tre bitar av en ring, alla i silver hittades på 1870-talet cirka en och en halv kilometer norr om Gläborg. Sannolikt är de från vikingatid.
- En liten bronsstatyett hittades i början av 1900-talet i en åker vid gården Rom i Svarteborg. Statyetten föreställer en kvinna och är sannolikt tillverkad för ungefär 1500 år sedan.
- Två arabiska silvermynt upphittades 1823 vid Kvistrumsälven. De dateras till åren 894–95 respektive 920–21 e.Kr., alltså vikingatid.

Till vänster: Medaljongen som hittats vid Svarteborgs prästgård. Till höger: Brakteaten från Keberg i Bärfendal. Statens historiska museer.

Till vänster: Vy över Buråsareberget. Fornborgen har legat ovanför branten. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Stenvallar som har spärrat vägen upp till fornborgen på Slottsberge. Foto: Frank Boberg.

Fornborgar

Boplatserna och gravfälten speglar olika aspekter av vardagslivet under järnåldern. Fornborgarna är lämningar efter en annan del av tillvaron för folket, den som präglas av ofred och flykt.

Fornborgar i Bohuslän ligger på höga branta berg som befästs genom att de mest lättillgängliga partierna spärrats av med vallar av sten eller jord. De har alltid god utsikt över det omgivande landskapet och har utgjort taktiskt goda försvarspunkter genom de höglänta lägena och de ofta mycket branta bergssidorna. Fornborgarnas användning och funktion är omdebatterad, men de antas ha använts som tillflyktsort för lokalbefolkningen i samband med anfall eller i orostider. Fornborgarna kan också ha varit befästa punkter vars funktion varit att militärt kontrollera ett landområde. Flera av dem är mytomspunna och det finns en rik flora av traditioner kring dem.

Det finns spår av 11 fornborgar spridda runt om i kommunen. Några exempel är Buråsareberget i Svarteborgs socken, Borgåsen i Sanne socken och Jermunneröd på vägen från Munkedal till Valbo-Ryr. Vissa berg med fornborg har i äldre tider fått namnet Slottsberget eller Slottskullen, till exempel Slottsberget vid Ellingebo och Slottskullen vid Budalen väster om Hedekas. Korsborg vid Korsvik på Tungenäset har använts så sent som år 1675, då norska trupper landsteg vid Korsborg. Nedanför berget har två skelettdelar efter människa hittats. Skelettdelarna har daterats till 400-500-talet e.Kr. Korsberg ska enligt en sägen också vara gravplats för drottning Gunilla och hennes gemål.

Ingen av fornborgarna i Munkedal är arkeologiskt undersökta men resultaten från utgrävningar av fornborgar på Orust tyder på att de använts under hela järnåldern men på olika sätt och under olika tider. Några av borgarna verkar inte varit ämnade för annat än som kortfristig uppehållsort, medan en av borgarna tycks ha varit en mer permanent bosättning. Och även om de främst dateras till järnålder finns datering som spänner från yngre bronsålder in i historisk tid.

Bärfendals kyrka med torn, långhus, kor och absid. Foto: Tomas Brandt, Bohusläns museum.

Medeltid

Medeltiden i Bohuslän räknas från 1000-talet, då området kristnades och den norska nationen bildas, och fram till reformationen. Under denna tid var Bohuslän en del av Norge, som ingick i den nordiska Kalmarunionen från år 1380. Under 1530-talet genomfördes reformationen i Norden, vilket brukar räknas som slutpunkten för medeltiden. I samband med reformationen upphörde Norges formella självständighet och Norge, tillsammans med Bohuslän, blev en del av dubbelmonarkin Danmark-Norge.

Den tidiga medeltiden präglas av stridigheter inom och mellan de unga kungarikena Norge, Danmark och Sverige. Kungarna behövde ständigt resa runt i sina riken för att säkra lojaliteter, förhandla och kväsa uppror. Bohuslän och nuvarande Munkedal var ett område av stor strategisk betydelse och flera av de inre strider som utkämpades mellan olika politiska falanger i Norge under medeltiden utspelades inom den nuvarande kommunen.

Om vi från förhistorisk tid har fått tolka historien genom föremål, anläggningar och enstaka runrader, har vi från och med medeltiden även skriftliga källor av olika slag. Bland annat de medeltida brev som finns från 1100-talet. De har ofta juridisk status, så kallade diplom, och handlar bland annat om köp och gåvor. De här dokumenten rör sällan vardagslivet för de flesta bohusläningar. Lagsamlingen Borgartingslagens kristenrätt däremot ger även en inblick i bohusläningens livsvillkor under medeltiden.

Och i de jordeböcker som upprättades som underlag för beskattning finns förteckningar över gårdar och ibland namngivna personer. Den äldsta jordeboken för Bohuslän är biskop Eysteins jordebok från 1300-talets sista år, den så kallade Röde bok. Här finns den äldsta skriftliga uppgiften för många av gårdarna och byarna inom Munkedal, liksom i övriga Bohuslän. En del av gårdarna har även rötter i förhistorisk tid, vilket arkeologiska lämningar och namn skvallrar om.

Uppgifter om det medeltida samhället finns också i den fornnordiska litteraturen som bland annat innehåller de isländska sagorna och de norska kungasagorna. Sagorna har ofta namn efter de personer som är huvudpersoner i berättelsen. Även arkeologiska utgrävningar bidrar med upplysningar om medeltida och även senare platser. Utgrävningarna kan ofta ge en bredare, eller en annan, bild än de knapphändiga skriftliga dokumenten.

Bebyggelse

En medeltida gård omfattade gårdsbebyggelse, åker, äng och betesmarker samt skog, fiskevatten, jaktmarker. Försörjningen kom ur jordbruket, med större eller mindre tillägg av fiske och jakt. Gårdarna låg antingen för sig själva eller samlade i byar. Somliga bönder var självägande, medan andra brukade mark som ägdes av kungen, kyrkan eller av den framväxande adeln.

Rättsskipning

Borgartingslagens kristenrett från första hälften av 1000-talet är den äldsta kända lagstiftningen för Bohuslän. Rättsskipning, lagstiftning och beslut om gemensamma angelägenheter utfördes vid tingsplatser som var fastställda för olika områden. Vikens lagting bildades troligen efter att landslagen tagits i bruk år 1274 och omfattade förmodligen hela Ranrike med en lagman och tingsplats på Bagaholmen vid dagens Kungälv. Benämningen Viken för den norra delen av Bohuslän användes i slutet av 1400-talet och framför allt när Gustaf Vasa tagit kontroll över området på 1520-talet. Då kom Vikens lagting att ha sin tingsplats invid Foss kyrka och detta nämns första gången i skriftliga källor från mitten av 1500-talet.

Till vänster: Stensulptur av täljsten från Svarteborgs kyrka. Den helige Olof sitter i en tronstol och bär livbälte, mantel och en murkrona på huvudet. Bohusläns museums samlingar. Till höger: Processionskrucifix från Bärfendals kyrka. Statens historiska museum.

Kristnande och kyrkbyggande

I Bohuslän liksom i övriga Västnorden, det vill säga nuvarande Danmark, Väst-sverige och Norge, hade kristendomen fått fäste redan under 900-talet. I Norge etablerades kristendomen som officiell religion under de sista åren på 900-talet.

De allra första kyrkorna vet vi mycket litet om. De var troligen små träkyrkor och flera av dem hörde till några av de största gårdarna. I Borgartingslagens kristen-rett nämns fylkeskyrkor, häradskyrkor och högendiskyrkor. Fylkeskyrkor och häradskyrkor var huvudkyrkor med ansvar över ett större område medan högendis-kyrkorna var privata gårdskyrkor. I Ranrike fanns två fylkeskyrkor, en i Svarteborg för norra Bohuslän och en i Kungahälla för södra Bohuslän. Häradskyrkorna skulle underhållas av bygdemännen gemensamt. Systemet med sockenkyrkor infördes under 1100 - 1200-talet och ersatte det tidigare systemet. Sockenkyrkorna byggdes ofta i sten men inte nödvändigtvis på samma plats som 1000-talets träkyrkor. Utifrån namn och fornlämningsbild ser vi att sockenkyrkorna förlagts till platser som troligen redan tidigare var centrala för trakten. Sådana platser låg ofta inom områden med etablerat jordbruk och bebyggelse sedan förhistorisk tid.

Munkedals kommun består av åtta socknar: Hede, Sanne och Krokstad i Sörbygdens härad, Foss, Håby och Svarteborg i Tunge härad, Bärfendal i Sotenäs härad och Valbo-Ryr i dalslänska Valbo härad. Socknarnas gränser är i stort sett oförändrade så långt vi kan se bakåt i tiden. Den kyrkliga skatten, tiondet, infördes på 1100-talet. Skatten betalades i natura, det vill säga en tiondedel av avkastningen från skörd, husdjur eller fångst.

Från samtliga Munkedals socknar är medeltida kyrkor kända. Förutom de ovan nämnda socknarna har ytterligare två funnits, nämligen Tose och Aspångs socknar, vilka båda senare införlivades i Svarteborgs socken. Aspångs kyrka ödelades sannolikt redan under 1300-talet, varefter församlingen uppgick i moderkyrkan Svarteborg. Tose kyrka stod troligen kvar ytterligare några sekler och som administrativ enhet levde socknen kvar ända fram till 1888. Av dagens kyrkobyggnader i kommunen är de i Foss, Håby, Bärfendal och Svarteborg kvar sedan medeltiden, fast ombyggda. Övriga ligger på sina gamla kyrkplatser men har ersatts av en nyare kyrka vilken i sin tur ibland genomgått nya ombyggnationer. I Hede exempelvis ersattes den medeltida kyrkan av en träkyrka på 1700-talet, vilken i sin tur byggdes om på 1900-talet.

Bärfendals kyrka tillhör den äldsta generationen kyrkor i Bohuslän som ännu är i bruk. Kyrkan är sannolikt byggd under 1100-talet och är en av de få kyrkor i Bohuslän som har sin medeltida planform kvar, med långhus, smalare kor och absid. Den har även haft de rundbågiga fönster och dörrar som var typiska för de romanska

Till vänster: Foss kyrka cirka 1912. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.
Till höger: Vårdkase utmärkt på en karta över gården Berg i Svarteborgs socken år 1712.
Lantmäterimyndighetens arkiv.

kyrkorna. I Bårfendal fanns inhuggen ornamentik kring port och fönster, med djur, människor och växtornament. Ornamentiken tyder på att det kan varit samma byggmästare som i närliggande Bottna kyrka i Tanums kommun.

Foss kyrka omnämns av den isländske skalden Snorre Sturlasson i början av 1200-talet. Hans skriver att den norske kungen Öystein Haraldsson ska ha blivit nedhuggen utanför kyrkan år 1157, och sedan begravd mitt under kyrkgolvet. Kyrkan är troligen uppförd någon gång under 1100-talet och den tillhör tillsammans med Svarteborgs kyrka de större i sin generation kyrkor. Foss kyrka byggdes om till sitt nuvarande utseende 1733–1734. När kyrkgolvet lades om år 2004 gjordes en mindre arkeologisk undersökning i den frilagda grunden. Gravkamrar från 1600-talet och rester av andra begravningar kunde iakttas, liksom grunden till medeltida altare, och äldre golvnivåer. Flera myntfynd gjordes också.

Ortnamnen

Genom ortnamnen kan vi få en bild av bebyggelsen under medeltiden och flera av de medeltida gårdarna och byarna har av namnen av att döma tillkommit redan under järnåldern. Bland de gårds- och bynamn som anses höra till de äldsta är de med ändelsen -land(a), -hem och -by. De äldre namnformerna finns i allmänhet i anslutning till slättlandet. I de mer höglänta områdena förekommer istället vanligen Orts- och gårdsnamn med ändelser på -ryr, -röd eller -rud. Det betyder nyröjning och speglar en expansiv fas under tidig medeltid, då mark röjdes och många nya gårdar togs upp. Personnamn var vanligt i namngivningen av gårdarna och det finns exempel på både kvinnonamn och mansnamn i ortnamnen.

Vissa namn är tillkomna efter det geografiska läget och naturomgivningarna. Namnet Bårfendal anses betyda "Dalen vid Berafjorden", där Berafjorden avser ett äldre namn på Åbyfjorden. Bera kan vara det äldre namnet på Bårfendalsälven. Dalen är avgränsad av höga bergsmassiv av bohussgranit som från Skottfjället på östsidan stupar brant ned mot den flacka dalbotten.

Vårdkasar

Under medeltiden, och eventuellt redan under vikingatiden, fanns det stråk med vårdkasar utmed hela västkusten. I Bohuslän kallas de för vette eller varde och här finns många berg med namn som Vetteberget. Systemet med vårdkasar är känt från skriftliga källor och var ett sätt att vid kristider meddela sig över stora områden. De bestod av uppbyggda fundament för bränsle och när elden brann skulle den synas till nästa kase. Lämningarna efter dem är av naturliga skäl mycket sparsamma och ofta svåra att bedöma. Men på en udde vid Viksjöns södra strand finns två uppmurade stenfundament, som tolkats som plattformar för vårdkasar. Andra exempel är registrerade på ett bergskräon knappt två kilometer från Hedekas samhälle samt på Vetteberget strax väster om gården Skruckan i Sanne socken. Hur och när just de här använts är inte känt.

Drottningstenen. Enligt sägnen ligger drottning Hud begravd vid gården Hud strax söder om Huds moar och den så kallade Drottningstenen sägs markera graven. Foto: Torsten Högberg. Bohusläns museums samlingar.

Sagor, sägner och historiska händelser

En källa till uppgifter om det medeltida samhället kommer från den fornnordiska litteraturen. Den innehåller bland annat de isländska sagorna och de norska kungasagorna. Sagorna har ofta namn efter de personer som är huvudpersoner i berättelsen.

En av de mest välkända historieskrivarna var den isländska hövdingen och skalden Snorre Sturlasson. I början av 1200-talet sammanställde han ett antal norska kungasagor i samlingen Heimskringla. Där finns också drottningssagor, som berättar om bland andra Sigröd Storråda, Estrid, Ingeborg och andra mäktiga kvinnor och deras roller i det komplicerade maktspelet som präglade de nordiska länderna vid den här tiden. Där släktrationer, giftermål och arv styrde ens möjligheter och maktposition.

Begreppet "Saga" ska i det här sammanhanget inte förväxlas med de folksagor eller andra berättelser vi idag vanligtvis menar med begreppet. De här sagorna

bygger på muntliga berättelser av händelser som går tillbaka till 800-talet och de började skrivas ner av olika historieskrivare under 1100-talet. Det var en tid när det muntliga historieberättandet förde historien vidare och sagalitteraturen består av återberättade beskrivningar som ofta är mycket detaljerade.

Forskare har länge diskuterat sanningshalten i sagorna, och sannolikt skiljer det sig åt beroende på sagans ålder. De flesta är numer överens om att de norska kungasagorna ska ses som historiska berättelser där ramberättelsen troligen har verklig hetsbakgrund. Men där detaljerna oftare har förändrats genom århundradens återberättande.

En av kungasagorna som behandlar Munkedals kommun är Sigurd, Inge och Östen Haraldsöners saga. Där återberättas hur kung Östen år 1157 blev upphunnen och dödad utanför Foss kyrka av sin bror Inge under ledning av dennes svåger Simon Skalp. I Håkon Hårdabreds saga, delvis en fortsättning av ovanstående, berättas hur Sigurds son, kung Håkon, lyckas undkomma sina förföljare vid kungsgården i Sörbo i Krokstad socken. Några år senare, år 1177, är Sörbo återigen platsen för en historisk händelse. I Sverres saga berättas hur Sverre Sigurdsson där valdes till kung av de så kallade birkebeinarna. Birkebeinarna uppges vara en politisk grupp med "gerillasoldater" bestående av män som blivit bostadslösa under krigen.

Sägner, traditioner och folktrö

Berättelser inom kategorin sägner, traditioner och folktrö är ofta knutna till en specifik plats. De saknar vanligen verklighetsbakgrund även om enstaka sägner och traditioner har visat sig innehålla korn av verkliga händelser. Många berättelser finns återberättade i prosten Axel Emanuel Holmbergs verk Bohusläns historia och beskrivning, från år 1867. Här finns bland annat sägnen om hur borgen Raneborg fick namnet Svarteborg. Berättelsen om det uteblivna bröllopet mellan drottning Hud och kung Rane är mycket välkänd och här ingår platserna Svarteborg, Hud och Stenehed.

Två typiska ingredienser i sägner är skatt, helst av guld, och bröllop. I den långa och detaljerade sägnen om jätten i Buråsareberget i Bärfendalen finns båda dessa. Även den återberättas i Holmbergs historiebok och där nämns också en rad platser, bland annat Tose kyrka, Holmaåsar och bron över bäcken mellan Bärby och Dingle.

Några andra exempel: I fornborgen Korsborg på Tungenäset sägs enligt folktron drottning Gunilla begravts. Och i röset i Sommartorn med namnet Gullkiströret, ska en guldkista vara nedsatt. I fornborgen på Slottsberget på Skaneröd ägor ska kung Kane ha haft hov.

Offerkällor

Offerkällor har ofta en viktig roll i religiösa sammanhang men även i folktron. Inom Munkedals kommun finns offerkällor på flera platser. En offerstock hade samma syfte som offerkällan. Offerstockar var urholkade stockar med järnband runt som ibland var placerade invid, eller i, kyrkan. I urholkningen offrades pengar för att blidka onda makter. Behållningen gick vanligtvis till kyrkan.

Godtakällan vid Köpstadsbacke, norr om Svarteborgs kyrka, är kopplad till sägnen om Svarteborg och anges som platsen där kung Rane dödade drottning Hud. Två vattenkällor finns omtalade i samband med dråpet av kung Östen Haraldsson vid Foss kyrka. De kallas Sankt Östens eller Helga korskälla, respektive Skåren eller Skårkälla. I Dingle finns en källa som ska ha använts både som hälso- och offerkälla. Enligt en sägen stundade ofred när det skedde jordras kring källan.

Kviströms bro år 2022. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Krig och nya gränser

Norskt, danskt och svenskt

Under medeltiden var Bohuslän en del av det norska riket. Norge som ett land kan börja skönjas från sent 800-tal och är etablerat som en egen nation från 900-talets slut. Sannolikt var området under århundradena dessförinnan uppdelat i mindre kungadömen. Under den norska tiden var Bohuslän och nuvarande Munkedal ett område av stor strategisk betydelse och flera av de inre strider som utkämpades mellan olika politiska falanger i Norge under tidig medeltid kom att utspelas inom den nuvarande kommunen.

Från år 1273 finns ett skriftligt dokument som redovisar de gränsmarkeringar och råmärken som utgjorde gränsen mellan Norge och Sverige. Gränsen fick sannolikt mindre betydelse i samband med det samnordiska väldet, den så kallade Kalmarunionen, men blev återigen betydelsefull efter att Gustaf Vasa blev kung i Sverige och över 200 år av återkommande krig mellan Sverige och Danmark/Norge inleddes.

Århundranden av krig

1500- och 1600-talen var en orolig tid i Bohusläns historia och under 1600-talets första hälft var hela norra Europa svårt härjat av flera krig, inte minst det trettioåriga kriget. Sverige och Danmark var engagerade på olika sidor, och startade också flera krig mot varandra, varav flera drabbade bohusläningarna. Under den så kallade Brännefejden år 1612 brände svenskarna ett stort antal gårdar, från Hisingen ända upp till Krokstad. Området utarmades dessutom genom de stora skattepålager som krigspolitiken krävde, först den danska och sedan den svenska. Enligt skattelängder från år 1612 brändes 10 gårdar i Sanne socken och 28 i Krokstad socken.

Mellan åren 1643–45 utkämpades Hannibalfejden mellan Sverige och Danmark-Norge, ett krig som fått sitt namn efter den danske överbefälhavaren Hannibal Sehested. Kriget drabbade Munkedalsområdet hårt, här skildrat av kyrkoherden i en anteckning i Krokstad kyrkobok i juni 1645:

”Svendschen havfer rovit fra mig, sampt mestendeelen fra de bedste bönder alt det de hafde; ja saa jeg nepplig med min fattige Qvinde og 10 smaa børn undkom. Sedan kom atter Sveschen neer og brendte min gaar av slet i grund, ja saa ikke hus er blivit staaendis, saa jeg er nu som en vild Ruld i marken”.
(Översättning: Svensken har tagit från mig och de flesta rika bönderna allt vi hade, det var knappt att jag med min fattiga kvinna och 10 små barn undkom. Sedan kom åter svensken och brände min gård till grunden, ja så att inte ett hus blev kvar ståendes så jag är nu som en vild ”Ruld” i marken.)

Alla gårdarna i området Grinås, Bön, Hult och Påstigen liksom i Aspång och Långevall drabbades periodvis ödeläggelse av under 1300–1600-talet.

1657 förklarade Danmark-Norge åter krig mot Sverige och den så kallade Krabbefejden inleddes. Striderna fördes huvudsakligen på de danska öarna men även något i Bohuslän. Bland annat i Kviström där den svenska hären anföll i januari år 1658 och de norska trupperna fick retirera. När den norska förstärkningen kom tågade de norska trupperna ner till Uddevalla och erövrade Uddevalla skans. Ett par veckor senare gick de svenska trupperna över isen på Lilla och Stora Bält och anföll Köpenhamn västerifrån. Kriget slutade med freden i Roskilde år 1658, då bland annat Skåne, Halland och Bohuslän tillföll Sverige.

Svenska Lantmäteriet karterade Bohuslän år 1658. Utsnitt. Krigsarkivet.

De äldsta uppgifterna om befästningsanläggning vid Kviström är från tiden för Hannibalfejden, åren 1643–1645. Att behärska passet vid Kviström innebar att ha kontroll över vägförbindelsen mellan Göteborg och Kristiania (Oslo) och platsen var central i många strider mellan Sverige och Norge-Danmark. I samband med den så kallade Gyldenlövefejden, åren 1675-79, uppfördes flera skansanläggningar i området mellan Saltkällan och Kviström, bland annat den så kallade Kung Karls skansar. Detta krig ändrade inga gränser, men innebar svåra ekonomiska konsekvenser för befolkningen i den norra halvan av Bohuslän.

Slutfasen av Stora nordiska kriget på 1710-talet drabbade återigen bohuslänningarna, även om inga strider utkämpades i Bohuslän. De trupper som tågade genom landskapet trampade ner grödor och skövlade gårdar på mat till soldater och hästar. Kviströmsområdet blev också tillfälligt indraget i kriget genom att retirerande svenskar förstörde Kviströms bro och brände det intilliggande tingshuset.

Senaste gången Munkedal var indraget i krig var år 1788, då svenska respektive dansk-norska trupper stred vid Kviströmspasset. Kriget kom att kallas för Tyttebärskriget eller Teaterkriget och avslutades 1789 utan förändringar av de politiska gränserna.

Bohuslänningen blev en del av Sverige

Enligt fredsfördraget 1658 skulle invånarna i de erövrade landskapen få behålla sina gamla privilegier, friheter, lagar och kyrkoordning. Bland annat var språket i kyrkan fortfarande danska. Danska bibelord från 1600-talet pryder fortfarande predikstolarna i flera av sockenkyrkorna. Någon "försvenskning" av bohuslänningarna blev det inte fråga om förrän efter Gyldenlövefejden på 1670-talet. Då förbjöds det danska språket i kyrkan, och församlingarna måste byta sina danskspråkiga biblar till svenska. Vardagsspråket fortsatte dock att vara den sydnorska dialekt som var dåtidens bohuslänska och som först successivt kom det att påverkas av svenskan.

En av de rättigheter som har bestått fram till idag är det fria fisket längs västkusten, ett arv från medeltiden. Undantaget är rätten till ostronfiske, som inte är fritt. Rätten att fiska är alltså inte knuten till att man äger mark invid vattnet. Detta skiljer sig från hur fiskerätten är utformad på den svenska östkusten.

Krigens påverkan

Munkedalsborna drabbades av kriget på olika sätt. Befolkningen tvingades betala extraskatter för att finansiera kriget och var dessutom tvingade att stå för proviant och liknande till trupperna. Landsbygden blev skövlad av soldater, både på land och från havet, och i kustorterna fick man sina hus nedbrända och båtar stulna.

Byn Brevik strax öster om Saltkällan. De grå ytorna är åker, de gröna respektive gula är äng och den beige ytan till höger är utmark. De två hussymbolerna markerar platsen för byns två gårdar. Utsnitt från karta år 1708. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Hus och bebyggelse

Bebyggelsens läge

Bebyggelsen placerades i äldre tider oftast på impediment eller utmed dalgångarna där det fanns lämplig ängs- och åkermark. Den bestod av gårdar eller gårdsbruk som antingen låg för sig själva eller samlade i byar. I de centrala jordbruksbygderna uppstod områden med tätare bebyggelse. För Munkedals del låg knappt hälften av gårdarna i byar, resten var så kallade ensamgårdar.

Arkeologiska undersökningar av enstaka platser har gett viss information om hur bebyggelsen var placerad och organiserad. Från de äldsta by- och gårdskartorna från slutet av 1600-talet får vi namn och lägen i landskapet. Men endast knapphändiga upplysningar om hur de enskilda gårdarna och byarna var utformade eftersom de i regel endast visar en schablonbild av ett hus som markering för gården. Det var först från slutet av 1700-talet som varje byggnad ritades ut på kartorna med form och läge. En klunga med gårdar kring en gemensam bytomt var då den vanligaste byformen.

Hustyper

Konstruktion och färgsättning

Husen var huvudsakligen byggda av trä och omålade, oftast knuttimrade men kunde även vara uppförda helt eller delvis i skiftesverk. Under tidigt 1800-talet blev det vanligt att klä husen med panel, som tjärades eller ströks med röd slamfärg. Traditionen kom först till herrgårdarna men blev snabbt mer allmänt.

Under senare delen av 1800-talet blev linoljefärgen mer vanlig och därmed gavs möjlighet till en mer variationsrik färgsättning på husens olika delar. Från början av 1800-talet valde många att dekorera sina hus med klassicerande detaljer såsom

Till vänster: Ryggåsstuga från mitten av 1700-talet. Stugan kallades tidigare Mor Stinas stuga och flyttades från Keberg i Bärfendal till Gammelgården i Dingle år 1932.

Till höger: Dubbelhus från 1830-talet med karaktäristiska proportioner, brutet tak och minimalt takutsprång. Bostadshus på gården Hästhagen i Bärfendal. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

kolonner eller pilastrar och antikinspirerade gavelfält. Mot slutet av 1800-talet och några decennier framåt var det vanligt att husen pryddes med lövsågeridetaljer, så kallad snickarglädje.

Ryggåsstuga och enkelstuga

Fram till 1700-talets mitt var den låga ryggåsstugan den vanligaste typen av bostadshus, knuttimrad och oftast omålad. Stugan saknade innertak varför yttertakets med åsbjälken överst var synligt från insidan.

Enkelstugan, som är en mer utvecklad typ av ryggåsstuga, har senare förekommit allmänt i Sverige. I samband med den ökande hemmansklyvningen och torpbildningen i slutet av 1700-talet och under 1800-talet blev detta den vanligaste bostadstypen bland torp och mindre gårdsbruk. Ibland utökades bostadsytan med en sidokammare genom att bygga en snedtäcka längs ena långsidan.

Det västsvenska dubbelhuset

Fram från enkelstugan med snedtäcka utvecklades troligen det så kallade västsvenska dubbelhuset. Det började framträda kring 1830 och är den vanligaste hustypen i Bohuslän. Planformen är närmast kvadratisk med en jämn delning i fyra rum kring en central skorstenstock. Andra områden där dubbelhuset har stor utbredning är Värmland, Dalsland och norra Halland. I Munkedal, liksom i övriga Bohuslän, finns många exempel av de tidiga dubbelhusen.

Exteriören på dubbelhusen förändrades under 1800-talet. Till att börja med var husen oftast låga med breda gavlar och minimala takutsprång. De hade grunder av obearbetad sten och enkla snickerier. Det brutna taket som brukar förknippas med 1700-talets högrestandsbegyggelse användes också på en del av dessa hus. Mot slutet av 1800-talet spreds den romantiserade schweizerstilen bland borgerskapets sommarvillor och då anpassades dubbelhusen till den nya stilen.

Genom typritningar och planschverk propagerades för ett förbättrat byggnadsskick med höga stengrunder och djupare takutsprång. Till stilen hörde också ofta en rik snickarglädje på förstukvistar, fönsteromfattningar och vindskivor. Stilen som idag anses som traditionell ansågs av den tidens kulturetablissemang som märkliga hybrider och främmande i jämförelse med den förindustriella byggnadstraditionen.

Till vänster: Dubbelhus från 1870-talet på Hålderöd i Krokstad socken med större takutsprång än tidigare och verandor med snickarglädje. Huset har, de för Sörbygden mycket vanliga, lunettfönstren på gavlarna Till höger: Dubbelhus från tiden kring sekelskiftet med tidstypiska korspostfönster och krysspröjsade verandafönster. Bostadshuset på tidigare Kolstorps gård i Hällevadsholm. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Dubbelhusets form i olika varianter användes vid husbygge främst till och med 1930-talet men på vissa håll följde formen med fram till mitten av 1900-talet. Frontespis och takkupor som tidigare förknippades med status blev från 1920- och 1930-talet mer etablerat och när funktionalismen slog igenom på 1930-talet ersattes snickarglädjen med funktionellt utformade detaljer.

Salsbyggnaden

Hus på dubbel bredd var kända i Bohuslän redan före 1800-talet. Genom impulser från 1700-talets franska byggnadskonst tillkom den så kallade salsbyggnaden. Den har en symmetrisk uppbyggnad med rum på dubbel bredd och en stor sal i mitten. Huset kläddes med slät panel och målades i ljusa färger. Denna byggnad fick sin största spridning bland herrgårdar, prästgårdar och officersboställen. De större bostadshusen i kommunen, däribland de olika manbyggnader som låg på industriidkarnas gårdar var oftast av salsbyggnadskaraktär. Under 1800-talet byggdes även manbyggnaden på en del större bondgårdar som modifierade salsbyggnader. Dessa förekommer i hela Munkedals kommun.

Ekonomibygnader

Ekonomibygnaderna på en gård bestod traditionellt av loge, stall, lada och fähus. De var ofta till vissa delar sammanbyggda. I norra Bohuslän ligger de dock åtskilda från bostadshuset i jämförelse med södra Bohuslän där gårdarna var kringbyggda.

Byggnaderna uppfördes fram till slutet av 1800-talet i trä, med timrade väggar i fähus och i stolpverk för resterande byggnader. Till en början var de omålade, men blev efter hand strukna med röd slamfärg, vilket ännu idag är vanligt. En typisk detalj för Bohuslän och Dalslands ladugårdar var gången, ett indraget parti under tak längs ena långsidan och med stora rundade öppningar.

Förbättrade redskap och bruksmetoder samt rationaliseringar under 1800-talet och första halvan av 1900-talet påverkade byggnadernas utformning och storlek. Hushållningssällskapet bidrog starkt till utvecklingen. När granitindustrin kom igång började kvaderhuggen granit användas till grunder och fundament men även i en del fähus. Under tidigt 1900-tal tog betongstenen över. Axel Sohlberg AB i Munkedal började tillverka betonghålstén år 1907.

Enstaka fähus har också byggts i kubbteknik. Det var en teknik som var vanligt på 1930- och 40-talen och innebar att kluvna eller runda timmerkubbar användes som fyllning i en stolpkonstruktion genom att de lades på tvärs och murades med lerbruk.

Till vänster: Ladugård på Gammelgården i Dingle med en så kallad gång utmed långsidan och något upphöjd logbro. Ladugården är byggd på 1700-talet, är ombyggd på 1800-talet och förlängd med en magasinsdel på 1990-talet. Den flyttades till platsen år 1984 från Myr-torp i Bärfendal. Till höger: En höghusladugård med fädel i betongsten från 1937 på Vattneröds gård i Bärfendal. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Verksamheter på landsbygden

Ett vanligt inslag i landskapet var vattenkvarnarna, som ofta var gemensamt ägda. Exempel på andra kollektivt använda byggnader på landsbygden är kyrkor, skolor och sockenmagasin. Kyrkobyggnadernas ofta dominerande inslag i landskapsbildningen beror på den stora befolkningsökningen på 1800-talet som krävde större samlingslokaler. Det var framför allt under denna tid de små medeltida kyrkorna ersattes av nya eller radikalt byggdes om.

Skolbyggnader byggdes i och kring byar och kyrkor men även fritt på landsbygden under slutet av 1800-talet och de första decennierna på 1900-talet. Byggnaderna byggdes utifrån centralt formulerade krav på hur en skolbyggnad skulle vara utformad för att skapa en hälsosam arbetsmiljö för barnen som ofta bodde trångt och osunt. Detta innebar klassrum med högt i tak och stora fönster för att ge dagsljus möjligheten att lysa in i klassrummen på elever och svarta tavlan. När skolverksamheten centraliserades i mitten av 1900-talet omvandlades de skolhus som låg vid kyrkorna ofta till församlingshem. De övriga blev i regel privatbostäder.

Funktionalismen och kataloghusen

Funktionalismen som kom på 1930-talet innebar ett paradigmskifte inom husbyggnaderna i hela landet och påverkade husens formspråk både på landsbygden och i städerna. Byggnaderna blev mer standardiserade och förenklade. Detta påverkade både den traditionella bebyggelsen, som renoverades i mer funktionell stil, och nybyggnationer.

Standardiserade mönsterritningar kom redan på 1800-talet men efter andra världskriget så effektiviserades byggindustrin ytterligare samtidigt som det kom nya byggmaterial. Det industriella byggandet innebar att de regionala byggtraditionerna fick ge vika för nationella utformningar.

I Munkedal kan man se många spår av efterkrigstidens omgestaltningar av äldre hus och nytillskott både på landsbygden och i samhällenas årsringar.

Fritidshusen

Bohuskustens attraktionskraft för sommarlediga har ökat sedan början av 1900-talet. Successivt fick allt bredare befolkningsgrupper möjlighet att njuta av sommarliv som tidigare var förbehållet de mest välbeställda. 1938 fick alla löntagare rätt till två veckors semester, vilket förlängdes till tre veckor 1951 och fyra 1963. Turistströmmen ökade sedan för varje år. Man hyrde in sig lokalt, men besöks-

Bebyggelse från 1950- och 60-tal utmed Gamla vägen i Hällevadsholm med mexitegel och eternitplattor. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

anläggningar byggdes också på allt fler ställen. Renodlade sommarstugeområden började också byggas bland annat på Tungenäset och vid Saltkällan. Parallellt med denna utveckling skedde en utflyttning från kusten och landsbygden, och från 1950-talet kunde därför lediga torp, smågårdar och hus på landsbygden köpas av sommarboende.

De fritidshus som byggdes från 1930-talet och fram till 1970-talet var i regel enkla, landskapsanpassade hus i en våningsplan, från början kallade sportstugor. De byggdes i den funktionalistiska andan och utifrån de nya idealen om hälsa och fritidsliv. De placerades i närheten till naturen och utan några särskilda dekorationer. Till att börja med byggde ofta husägaren själv efter köpta eller egna ritningar. Materialet var gärna återanvänt, ibland till exempel packlårar från transporter av industriprodukter. Längre fram blev kataloghusen allt vanligare och efter omkring 1960 så blev färdigtillverkade sommarstugor gängse.

Olika villkor – olika hus

De obesuttnas bostäder

Befolkningsökningen under 1800-talet innebar att gårdarna inte kunde försörja alla och de obesuttna blev allt fler. Obesuttna kallades de som inte ägde egen mark eller andra tillgångar och deras bostäder kallades torp eller backstuga. De fick ta någon form av lönearbete för sin försörjning. Ibland kombinerades det med försäljning av olika hantverk. Men gränserna mellan dels små gårdsbruk och torp, och dels mellan torp och backstuga, var flytande.

Torpen låg under en gård och arrenderades av torparen mot dagsverksplikter och andra skyldigheter. Eftersom torparen inte ägde sitt torp hette det att det låg på ofri grund. En särskild form av torpbebyggelse var soldat- och båtsmanstörpen, för vilka rotebönderna svarade. Till torpen hörde ofta lite odlingsmark och rätt till bete på byns utmark. Bland de allra sämst lottade förekom backstugan. En backstuga var en enkel stuga på ofri grund utan tillhörande jord och de boende kallades för backstugusittare. Backstugan byggdes ibland delvis ingrävd i en backe och därmed

kunde mycket av byggnadsmaterialet sparas in. Den låg på de gemensamma utmarkerna, eller kanske utmed byvägen. Ett exempel är den tidigare bygatan på Långöns ägor där det ska ha legat drygt 20 backstugor.

Redan vid mitten av 1700-talet började statsmakten se nyttan av befolkningsökning, nyodling och ökad produktion. Torp på bondejord blev därför skattefria för gårdarna. På de torp som låg på gårdarnas och byarnas samfällda utmark, hade torparfamiljen inte skyldigheter till kronan men däremot till jordägaren, oftast i form av dagsverke eller pengar. Kynnefjäll och Skottfjäll däremot var kronoägda allmänningar, det vill säga de ägdes av staten, och avgift eller skatt betalades till staten. År 1943 fick man inte längre ta betalt för arrende med dagsverke och då upphörde formellt torpen.

I slutet av 1800-talet började inflyttningen till städerna. Många torp friköptes och fortsatte som självägda småbruk och flera kunde byggas och moderniseras med förmånliga statliga lån. På så vis har många torp i de före detta utmarkerna bevarats till våra dagar. Vissa har blivit fritidshus, andra sköts av en hembygdsförening. I skogarna finns även spår efter övergivna, nedrasade, torpställen. Spåren kan bestå av grunder efter bostäder med ett nedrasat spisröse, uthus, inhägnade täppor, trädgårdsväxter med mera. Emellanåt finns de med på de äldre kartorna men ibland har de både byggts upp och övergivits mellan karteringarna och det enda spåret finns i marken.

Strandsittarna

Strandsittare var en stor grupp obesuttna i Bohuslän som var knutna till (havs-) stranden. Strand, i plural strander, var benämningen på själva kustremsan man bodde på. Även strandsittarna bodde på ofri grund, det vill säga man arrenderade marken för sitt boende. Det fanns platser med strandsittare på alla tillgängliga och lämpliga platser utmed Munkedals kustremsa. I vissa fall liknade dessa platser små städer. Två sådana exempel är Saltkällan och Sanden som låg längst in i Gullmarsfjorden nära Munkedal.

Båda platserna var bebodda med strandsittare när Bohuslän blev svenskt år 1658. På den ena sidan av bukten låg Saltkällan och där fanns en viktig lastageplats för utskeppning av timmer. På den andra sidan fanns Sanden, som låg utmed landsvägen mellan Uddevalla och Strömstad.

I Saltkällan arbetade folket på lastageplatsen eller med utskeppningen av timmer.

Till vänster: Torpet Gränsen, som tidigare låg under Brattönsgård i Hede socken. Bostadshus och ladugård uppfördes 1936 med förmånliga statliga lån och tillhör därför gruppen "Per-Albin torp". Till höger: Resterna av torpet Dammen under Skörbo i Bärfendal. Spisröset sticker upp och bakom står en äldre vedspis. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

I Sanden var det resenärerna på landsvägen som gav arbete. Här fanns handelsbodan och krogar, men också människor som arbetade som skräddare, skomakare och tjänstefolk. Skattelängder visar att befolkningen i Saltkällan hade det bättre ställt ekonomiskt än de som bodde i Sanden.

Både Saltkällan och Sanden växte med tiden till att bli betydande samhällen. Befolkningsmängden är inte klarlagd, men det bör ha rört sig om flera hundra personer som bodde där. Sanden var den största bosättningen, där ska det också ha funnits både begravningsplats och kapell. Områdets stora betydelse som utskeppningshamn samt de stora strandsittarsamhällena, gjorde att det i Uddevalla diskuterades att flytta hela staden till Sanden och Saltkällan efter stadsbranden 1806. Av detta blev dock intet, utan bebyggelsen försvann eller förändrades gradvis.

Mindre strandsittarbosättningar fanns också vid Ladet, Knarreвик och Färlevbro.

Maktens boningar

I Munkedal finns en, för Bohuslän, ovanligt stor mängd herrgårdar och större gårdar. Sannolikt är det mängden sammanhängande god jordbruksmark, i kombination med tillgången på naturkraft i form av Munkedalsälven och Örekilsälven, samt därtill möjligheten för vidare transporter över havet, som lockat till sig de högre stånden.

Den norske kungen Håkan Magnusson gjorde år 1317 en stor donation bestående av gods och gårdar till Sankt Mikaelsskapellet i Tønsberg och i donationen ingick bland annat en del av Torreby. Torreby har därefter genom historien haft flera ägare och byggnader. År 1887 uppförde Nils Sörensen det som kom att kallas Torreby slott och som sedan dess är dess huvudbyggnad.

Även Dragsmarks kloster har haft delar av sin stora egendom inom Munkedals kommun. Klostret samlade på sig ägor utmed hela Örekilsälven, så kallade klosterhemman och arrendatorerna fick betala skatt till klostret. Mest känd är kvarnarna och sågarna i Munkedal men även Klosterbergane ska ha hört till Dragsmark vilket återspeglas i namnet.

Kungliga släktingar, andra adelspersoner och framför allt de som varit militärt

Herrgården på Torreby vars manbyggnad är från 1730. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

framstående fick redan under medeltiden gods som förläning vilket innebar att de fick nyttjanderätten till gården och dess avkastning. Systemet med förläning ändrades flera gånger och upphörde i och med reduktionen år 1680. Exempel är Brålands gård, Sörbo kungsgård och Brattöns gård.

Under senare delen av medeltiden och århundradena därefter byggde ett flertal adelspersoner upp stora godsbestånd i gårdar. Huvudgården kallades för sätesgård eller säteri och till denna gård kopplades skattelättnader. Margareta Hvitfeldt och Peder Bagge var två av Bohusläns största godsägare som också hade egendomar inom Munkedals kommun, bland annat Brattöns gård.

Längre fram i historisk tid bygger eller köper sig den nya överklassen, såsom grosshandlare och brukspatroner, ståtliga byggnader för sommar- eller permanentboende, till exempel Munkedals herrgård och Torreby.

Exemplen på gårdar som anlagts under medeltiden och genom olika drifts- och ägarformer blivit privata egendomar i modern tid är flera, bland annat Torps herrgård, Munkedals herrgård och Vågsäter.

Landskap vid Hermanseröd, norr om Hällevadsholm. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Jordbruket och skogen

Det medeltida jordbrukslandskapet

Den medeltida by- eller gårdstomten låg vanligen på ett bergigt impediment eller bergssluttning. Närmast tomten låg inägorna som bestod av åker och äng. Åkern låg i sluttningar eller mera höglänta partier på lättdränerade jordar. På lerjordarna i dalgångarna fanns värdefulla ängsmarker. Ängen som kulturform uppstod redan under järnåldern när man började vinterstalla sin boskap och behövde samla vinterfoder.

Från träden togs löv till foder och material för tillverkning av redskap. Strandnära gårdar hade även tillgång till de näringsrika strandängarna för såväl höslåtter som bete. Storleken på ängsmarkerna avgjorde hur många djur man kunde utfodra under vintern, och antalet djur gav mängden gödsel att sprida ut på åkrarna på våren. Förhållandet mellan åker och äng före de stora jordskiftena var ungefär 1 på 3. Idag finns det nästan ingen naturlig äng kvar.

Inägorna var avsedda för foderproduktion. De var därför inhägnade för att utestänga boskap och vilt och skydda grödorna fram till dess skörden var avklarad. I regel var det ett gemensamt åker- och ängsgärde som inhägnades. Innan växelbruket introducerades på 1800-talet praktiserades i Bohuslän ensäde, vilket betyder att jorden inte lades i träda regelbundet.

Utanför inägomarken tog utmarken vid. Utmarken bestod av skog- och bergslandskap mellan byarna och var oftast gemensam för en eller flera byar eller gårdar. Här släpptes boskapen på bete, här togs virke och bränsle, här fanns vilt i skogen, fisk i sjöarna och bär att plocka. I Bohuslän kallades dessa stora betesallmänningar för hamnar. För att föra boskapen mellan gårdstomten och utmarksbetet skapades fägator eller fädrev, det vill säga vägar som var hägnade på båda sidor för att driva djuren på.

Detalj av karta över byn Smeberg år 1719. Det var första gången byn karterades. Bebyggelsen ligger samlad på ett bergigt impediment mitt i inägorna. De rosa och gula ytorna är åker och de gröna är äng. Norrut från bytomten syns fägatan med hägnader på ömse sidor. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Vid medeltidens början ökade befolkningen kraftigt. De bebyggda områdena utökades och förtätades. Ny mark koloniserades i skogsbygderna. Från denna tid finns många ortsnamn med ändelserna "-röd", "-rud" och "-red", som betyder röjning, samt "torp", som betyder utflyttargård.

Senmedeltidens agrarkris

Efter 1350 förbyttes den expansiva nyodlingsfasen mot en djup och långvarig nedgång, som brukar kallas för den senmedeltida agrarkrisen. Befolkningen minskade och många gårdar lades öde. Digerdöden var en av de viktigaste orsakerna till krisen, men också dåliga skördar och jordbruksomläggningar bidrog. Digerdöden, som i Norge kallades Svartedauden eller Den store mannedauden, kom till Norge 1349, eventuellt redan i slutet av 1348.

Agrarkrisen kan även märkas i ortnamnen; namn som Ödegården, Ögården och Ödegärdet finns fortfarande kvar på flera håll. Markerna till de ödelagda gårdarna togs ofta över av granngårdarna som fortsatte att bruka dem, framför allt som äng och bete. I de äldsta jordeböckerna från 1500-talet återkommer ofta begreppen ödelandskylt eller ödeleding vilket är skatter som en gård betalade för inkomsten från en ödegårds marker. Jordeböckerna ger på det sättet en bild av omfattningen av ödeläggelsen liksom förekomsten att bruka en ödelagd gårds marker.

Perioder av tillväxt

Under 1500-talet upplevde jordbruksbygderna åter en tillväxt. En försiktig beräkning utifrån skattelängder och jordeböcker anger att befolkningen fördubblades under loppet av 100 år. Nu togs många av de ödelagda gårdarna i bruk igen, antingen med nya brukare eller så införlivades de i de gårdar som hade brukat dess

marker. Skogen var fortsatt en tillgång med ollonbete åt svinen, vilt att jaga och byggnadsvirke till hus och skepp. Som en viktig inkomstkälla nämns också den årliga försäljningen av slaktboskap, smör, talg och hudar.

Efter en svacka under de återkommande krigen på 1600-talet och början av 1700-talet, kom ännu en återhämtningsperiod för det bohuslänska jordbruket. Nyodlingarna innebar att ängsmarken hamnade under plogen för att mer säd skulle kunna odlas. Befolkningen ökade och det skedde också en nykolonisation av skogsbygderna.

I prästen Johan Oedmans beskrivningar av Bohuslän från år 1746, uppges att utsädet i många gårdar var litet men att jorden hade god kvalitet. De vanligaste sädeslagen var korn och havre. Råg, vete, ärtor och bönor odlades ännu framförallt på herrgårdar och prästgårdar. Oedman skriver också om den viktiga drivningen av boskap för försäljning i Svinesund vid norska gränsen i oktober.

I ett nedslag i en landshövdingens berättelse från år 1822 får vi veta att sädesproduktionen stigit och att det bohuslänska kornet och havren var av så god kvalitet att det betalades bättre än det skånska. Och att man i norra Bohuslän skötte om sina ängar och hade börjat träda åkermarken. Men tydligen gällde det inte hela Bohuslän. I Axel Emanuel Holmbergs historieskrivning några decennier senare beskrivs Sörbygdens socknar Krokstad, Sanne och Hede som fattiga och som länets sämsta sädesorter där marken var oländig och dåligt uppodlad. Boskapsskötseln anges dock som en viktig inkomstkälla.

De stora jordskiftena förändrar landsbygden

Sedan medeltiden hade åkrarna varit uppdelade i tegar som bestod av långsmala "remsor" i ett så kallat tegskifte som innebar att varje gårdsbruk fick en del (teg) i vardera åker. Åkergårderna brukades samfällt inom byn och sådd och skörd skedde alltså samordnat. Detsamma gällde ängsmarken. Betet i utmarken var gemensamt.

Arvskiften med mera ledde till en ökad uppdelning av gårdarna under 1600- och 1700-talen. Det i sin tur ledde till en motsvarande uppdelning av åkertegarna, vilka blev allt smalare och spridda över hela åkerytan. Med tiden blev uppstyckningen av jorden alltmer besvärande eftersom alla bybor var tvungna att plöja, så och skörda samtidigt. Dessutom var det omöjligt för någon enskild ägare att ta upp en nyodling. Från statsmakternas sida började man se fördelar med att samla de respektive

Byn Folkesberg. Kartbilden till vänster visar bebyggelsens placering år 1761. På kartbilden till höger från 1939, efter skiftena, är bebyggelsen utspridd runt berget. Lantmäteristyrelsens arkiv respektive Rikets allmänna kartverk.

gårdarnas ägor för att underlätta nyodlingar och, inte minst, skatteberäkningen. Det är bakgrunden till de stora jordskiftena som börjar med förordningen om storskifte år 1757. Det följs år 1807 av enskiftet och år 1827 av förordningen om laga skifte.

Syftet med storskiftet var att samla vardera gårdsbruks åker- och ängstegar i ett skifte, det vill säga en äga. Vid enskiftet togs även utmarken med och byns eller gårdens alla marker skulle fördelas så att ägorna till respektive gårdsbruk samlades i ett skifte. Om det var nödvändigt flyttades byggnaderna till de nya ägototterna. Det innebar att den tidigare byformen, där alla byggnader låg på en gemensam tomt, ändrades och vi fick det karaktäristiska utseendet med gårdar på en gles rad i mötet mellan berg och dal i dalgångarna. Ett undantag är Sörbygden där gårdsbebyggelsen ofta placerades på åshöjderna.

Laga skiftet var mycket likt enskiftet men tillät fler skiften per äga. Enskiftet fick inte så stor genomslagskraft i Sverige generellt, men i Bohuslän genomfördes ganska många enskiften och för vissa gårdar genomfördes då inget laga skifte. I övrigt fick laga skiftet en nästan total genomslagskraft under de följande årtiondena. I samtliga skiften var det ofta vissa tillgångar som fortsatte att vara gemensamma såsom brunn, vägar med mera.

Spåren i landskapet

Vissa av dagens bebyggelselägen går tillbaka till medeltiden och kanske längre än så. Ibland är de fortfarande bebyggda, ibland är de övergivna. Den rumsliga bilden i landskapet med öppen åker- och betesmark respektive skogsmark, motsvaras oftast av de historiska inägorna och utmarken. Från åkerbruket kan vi ibland se odlingsrösen, terrasser i sluttningar och upphöjningar, ryggar, från de smala åker-tegarna. I vattendrag kan det finnas grunder och runda malstenar från övergivna kvarnar.

I skogarna finns otaliga spår efter torp och backstugor och invid de tidigare torvmossarna finns ibland ruiner efter torvladorna där torven lades för att torka.

Men det tydligaste spåret från äldre tiders jordbrukande i Bohuslän är nog alla stenmurar, de finns överallt i Munkedals kommun. Stenmurarna har alltid tillkommit i ett visst syfte: gränsmarkeringar, in- och utmarkshägnader, kalvhagar, fägator med mera. Och förutom att de visar äldre markanvändning och -organisation, ger de karaktär och viss rumslig organisation åt det nuvarande landskapet.

Till vänster: Stenmur vid torpet Ekeskogen på Skottfjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Fägata vid gården Hökårr vid Södra Bullarsjöns västra strand. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

När betesmarken efter skiftesreformerna blev uppdelad mellan olika gårdsägare, började man hägna in betesdjuren istället för grödorna. Studerar man hur äldre gårdesgårdar är byggda kan man iaktta denna förändring. De långa och raka stenmurarna som även finns i skogen är i regel uppförda efter enskiftet eller laga skiftet. En stenmur som slingrar sig fram i terrängen mellan åker och skog eller berg, kan däremot vara en mur som en gång skyddat inägorna.

Jordbrukslandskapet runt Knarreviks gård vid Färlevfjorden är ett fint exempel på ett småskaligt kulturlandskap som brukats under lång tid. Bebyggelse, åkrar, betesmarker, stenmurar och andra kulturlandskapselement berättar om äldre tiders småbruk. Och ett välbevarat exempel av en fägata kan ses på Bullarsjöns östsidan, mellan gården Hökärrs gamla tomt och strandängarna nere vid sjön.

Nya sätt att bruka jorden

Ungefär samtidigt som skiftena genomfördes introducerades en rad moderna jordbruksredskap och brukningsmetoder. När de moderna järnplogarna kom under 1800-talet kunde man i större utsträckning odla upp de tyngre lerjordarna som tidigare fungerat som äng och bete. Åkerarealen ökade på bekostnad av slåtterängarna, och hö från naturliga ängar började ersättas av odlad gräs på åkerytor. Till det alltmer intensiva jordbruket bidrog även de nya metoderna konstgödsling, växelbruk och täckdikning.

Havreexport och fraktfart

Under 1800-talets lopp ökade spannmåls- och potatisskörden med 300–400 procent, vilket är avsevärt mer än befolkningstalets ökning. Det var framför allt havren som fick en växande betydelse och den stora havreproduktionen gav bygden en ny exportvara och välstånd.

Den stora efterfrågan på havre kom framför allt från England. Vid bryggorna i bland annat Saltkällan, Munkedals hamn och Röd byggdes havremagasin, där havren lagrades inför vidare transport till England med fraktskuta. Sveriges största havreexportör, William Thorburns söner i Uddevalla, hade magasin på flera platser i Bohuslän.

Kulmen nåddes 1875–1880 och under 1890-talet minskade havreexporten. På grund av konkurrensen av amerikansk majs och rysk havre hade priserna sjunkit. De bohuslänska bönderna fokuserade därefter alltmer på mjölkproduktion istället för spannmålsproduktion.

Mekanisering och nya brukningsmetoder

Hushållningssällskapen som bildades under 1800-talets första hälft, spelade en viktig roll för utvecklingen av Sveriges landsbygd. De spred information och kunskap om bland annat förbättrade brukningsmetoder vilket innebar att livsmedelsproduktionen ökade. De bidrog också till att förhållandena på landsbygden förbättrades socialt och ekonomiskt. Andelsföreningar och centralföreningar bildades vid sekelskiftet 1900. År 1921 startades en lantbruksskola i Dingle.

Mot slutet av 1800-talets slut sker en omfattande nybyggnation av såväl bostads- som ekonomibygnader på landsbygden. Traktorer ersatte hästarna som dragdjur. Industrialiseringen gav jordbruket nya maskiner, såsom separatorer och tröskverk, vilka motoriserades när gårdarna fick elektricitet. Den tekniska utvecklingen skapade också nya behov, exempelvis krävde tröskningen mekaniserad torkning av spannmålen i torkanläggningar.

Till vänster: Fram till 1920-talet ökade den odlade arealen, för att därefter gradvis minska. Bilden visar ett uppodlat slättlandskap i Foss i början av 1900-talet. Här ser vi också ett nytt inslag i odlingslandskapet - granplantering. Foto: Oscar Färdig, mellan 1904-1930. Bohusläns museums samlingar Till höger: Ladugårdsgrunden efter torpet Backen på Skottfjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

I början av 1900-talet var jordbruket allttjämt den viktigaste näringen på landsbygden och utöver spannmål blev också andra varor efterfrågade. Efter andra världskriget började det bli vanligare med specialisering inom jordbruket och allt fler gårdar blev spannmåls gårdar eller djurgårdar med enbart foderväxtodling. Utvecklingen påverkade ekonomibyggnaderna på flera sätt. Ladugårdar fick högre höskullar, eftersom ökad mjölkproduktion innebar större foderkonsumtion vilket krävde större lagringsutrymme.

Efter andra världskriget började mjölkmaskinen bli vanlig på gårdarna. Särskilda mjölkkrum med kylningsanläggningar byggdes i och med andelsmejeriernas expansion på 1930-talet och ökade krav på hygienisk hantering av mjölken.

Småindustrier såsom mejerier, sågar, kvarnar, smedjor och senare mekaniska verkstäder etablerades för att kunna ge service till jordbruket.

Jordbrukets rationalisering

Med nya metoder och maskiner inom jordbruket minskade behovet av arbetskraft och samtidigt började nya arbetstillfällen i städerna att locka. Sedan 1800-talets andra hälft har landsbygden successivt avfolkats. Därmed påbörjades även nedläggningarna av jordbruk, en utveckling som förstärktes ytterligare från mitten av 1900-talet. De gårdar som var kvar skulle klara att bruka markerna och försörja befolkningen. Jordbrukspolitiken började därför propagera för rationaliseringar för att öka produktionen trots färre aktiva i jordbruket. Gårdarna blev färre men genom effektiviseringen kunde produktionsnivån behållas. Det skapade större brukningsenheter med de mest attraktiva jordarna. De små och oregelbundna åker- och ängslyckorna övergavs eller planterades med skog.

Nya brukningsätt

Jordbruk i traditionell mening är inte längre den enda verksamheten på landsbygden. Människor flyttar till landsbygden för att bruka jorden på andra sätt. De senaste decennierna har bland annat hästföretagande blivit ett sätt att försörja sig på landsbygden. För de kvarvarande spannmålsodlarna är foderproduktionen till hästar en av de viktigaste, och hästarna är lika vanliga betesdjur som nötdjur och får.

Vår syn på odlingslandskapet förändras alltmer, från livsmedelsproducent till ett landskap som vi i allt större utsträckning tar i anspråk för våra fritidsintressen. På landsbygden har det bland annat inneburit golfbanor, ökad stuguthyrning och företagande kring aktiv fritid och jakt.

Skog och fjäll

Tillgång till skog gav möjligheter till inkomster från timmerförsäljning, fraktfart, kolning med mera. Under 1500- och 1600-talen höggs stora delar av de bohuslänska skogarna ner, och framför allt var det ädellövträden som eftertraktades. Orsaken var framför allt export av timmer samt båt- och husbyggande inom landet. På 1540-talet infördes en bestämmelse att allt timmer från Sydnorge, där Bohuslän ingick, endast fick exporteras till det skogfattiga Danmark. Detta följdes av en rad restriktioner och förbud mot lokala sågkvarnar. Skogstillväxten hölls också tillbaka genom böndernas vana att svedja för att skapa nytt saftigt bete åt sin boskap. Och under 1600-talets olika krig drabbades skogen genom bränder och annan förstörelse.

Men uthuggningen bidrog också till att källan till inkomsterna krympte. Mot slutet av 1600-talet vidtogs åtgärder för att främja återväxten av framför allt ekskog. På många platser utfärdades förbud mot trädhuggning eller påbud om återplantering vid nödvändiga uttag. Även under 1700-talet utfärdades ett stort antal förordningar vilka syftade till att värna skogen och trygga en god återväxt av träd.

Men ännu på 1740-talet beskriver prästen Johan Oedman skogarna som "mäst utdödde". Ungefär samtidigt kunde Linnés lärjunge Per Kalm berätta om intrycken från sin resväg från Kviström över Svarteborg och Rabbalshede till Tanum: *"Skog fanns vid hela denna vägen nästan ingen på något ställe utan bergen voro helt skallote, endast några små enbuskar stodo här och där..." "...dock att i bergväggarna ur springorna växte understundom lövträd såsom björk, asp, ask rönn..."*.

Flera förordningar utfärdades under 1700-talet som syftade till att värna skogen och trygga återväxten. År 1725 stadgades att alla som byggde och bodde på landsbygden inom Älvsborgs, Hallands, Göteborgs och Bohus län skulle sätta 100, 50 eller 12 ekollon, beroende på hemmanets storlek. Men på grund av bristen på ekollon gick det dåligt med efterlevnaden. År 1754 kom ett nytt påbud som vädjade mer till den personliga ansvarskänslan: *"skattebonde må nyttja sin enskilda skog till husbehov och till avsalu; dock det så sparsamt att skogen ej utdödes och hemmanet fördärvas"*.

Men under den stora sillperioden i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet blev nästan all skog åter nedhuggen. Sillindustrin krävde trä till bränsle, tunnor, master, skepp och byggnadsmaterial. Behovet av bränsle till hushållen fick oftast tillgodoses med torv och ljung.

Under 1800-talet slopades i stort sett alla förordningar och under dess första hälft minskade den återstående skogen i allt snabbare takt. Kynnefjäll, som lär ha varit kalhugget redan vid 1700-talets slut, beskrivs av Holmberg på 1840-talet som fortfarande lika ödsligt och kalt *"...och visar på sin milsbreda rygg anblicken af den hemskaste öken"*.

Ett skoglöst Kynnefjäll, Söbbön i Krokstads socken 1923. Göteborgs naturhistoriska museum, digitaltmuseum.se.

Så småningom kom reaktioner mot skogsskövlingen och påtryckningar från först Domänstyrelsen, Hushållningssällskapet och skogsvårdsstyrelserna resulterade i att skog började planteras i stor skala. Den skogsvårdande verksamheten inleddes år 1855 och från 1870-talet och framåt anslogs stora belopp för skogsodling och skogsvård. Utdelning av stipendier och diplom, demonstrationer i fält och undervisning i skolorna resulterade i en folkrörelse.

Markägarna var till att börja med ovilliga eftersom de befarade att betet skulle bli lidande. Men när bönderna började odla foderväxter minskade behovet av skogs-bete, och mark kunde lättare avsättas till skogsbruk.

Folket på "fjällen"

Krig, befolkningsökning och nödår innebar för många en utflyttning till hamnera. Från 1500-talet och framåt började de befolkas, främst av så kallade obesuttna, det vill säga de ägde ingen egen jord. Torp och backstugor uppfördes och små täppor odlades upp på all tänkbar mark. De anlade stenhägnader, gärdesgårdar och fägator. Från 1600-talet och framåt börjar det också dyka upp några små jordbruk i områden där det fanns lite mer brukbar jord. Kasebo på Kynnefjäll är ett exempel på en sådan mindre fjällgård. När Kynnefjäll planterades med skog i början på 1900-talets början höll de boende på Kasebo utkik efter skogsbränder från Vaktarkullen på Kynnefjälls högsta punkt.

Livet för hamneras folk var hårt, fattigt och utsatt. Vid sidan av det egna jordbruket var man tvungen att göra dagsverke för att betala hyran för marken man bodde på. En viktig inkomst för många var att sälja ljunng som bränsle till de boende i exempelvis kustsamhällen. Det berättas att tiggare var en mycket vanlig syn i trakterna under 1800-talet.

Bland annat på Kynnefjäll och Skottfjället finns många grunder efter torp- och backstugemiljöer, de flesta från 1700- och 1800-talen.

Fallet vid Munkedals bruk. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Industrihistoria

Förutsättningarna för den tidiga och intensiva industrialisering som skett inom Munkedals kommun har varit ovanligt goda. Råvaran, timret, fanns i de stora skogarna i inlandet. Genom den långsmala Kärnsjön och via Örekilsälven fanns en transportled till Saltkällefjorden och utskeppningshamnen vid Saltkällan. I sin sträckning mellan Kärnsjön och Munkedal passerar Örekilsälven genom tidvis mycket trånga pass, som tillsammans med lutningsgraden mot havet skapar en kraftfull energikälla. Den största vattenanknutna industriverksamheten har varit lokaliserad dels till Örekilsälvens nedre lopp mellan Torp och Bråland, dels till fallen vid Munkedal.

Hur långt tillbaka i tiden vattenkraften har utnyttjats vet man inte. Kunskapen om vattenmalning spreds under medeltiden från kontinenten till Norden via kloster och kyrkor. Biskop Jens Nielsøn skriver på 1590-talet om kvarnar och sågar i Örekilsälven. Vattensågarna gav goda inkomster och var därmed skattlagda. I skattelängder framgår att sågarna var allmänt förekommande från mitten av 1500-talet, vilket kan ses mot bakgrund av den danska kronans stora behov av virke vid denna tid.

Flottning

Skogen har i alla tider utgjort en viktig råvarukälla för skogsbygdernas bönder. År 1672 gav kungen order till de lokala myndigheterna om att Örekilsälvens vattenled skulle rensas för att underlätta timmerflottning i större skala. Från år 1685 finns en uppgift om att kronan anvisat en summa av femtusen daler för samma ändamål och därmed blev Örekilsälven en av Sveriges äldsta allmänna flottleder. Den var i bruk under nära tre hundra år fram till 1967, då den avlystes som allmän flottled. Flottning har förekommit även i Munkedalsälven och år 1885 blev även den utlyst till allmän flottled.

Genom de förbättrade flottningsmöjligheterna på 1670-talet ökade skogens värde

Till vänster: Timmer i Örekilsälven omkring åren 1920-30. Järnvägsmuseet, digitaltmuseum.se.
Till höger: Borgmästarbruket omkring år 1918. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

ytterligare. Den intensiva sågbruksindustrin från 1600-talet och framåt gav också en del inkomster i form av flottningspengar och körlöner. Frakten för en tolfte timmer kostade på 1600-talet uppköparen mer än själva inköpet av den.

Runt Kärnsjöns utlopp och söderut utmed Örekilsälvens stränder, finns ett stort antal lämningar från flottningsverksamheten. De består av bland annat stenkistor, anlagda vattendelare, flottningsrännor och förtöjningsanordningar. Även från sjön Vassbottens utlopp och utmed älven fram mot Munkedals bruk finns många spår från flottningsverksamheten.

Industrin vid Örekilsälvens nedre lopp

År 1667 bildades Uddevalla Sågbruksintressenter, en sammanslutning av borgare samt borgmästaren från staden. Dessa fick kungligt privilegium för sågverksrörelse i Örekilsälven med rätt till trävaruhandel på Värmland och Dalsland och export från Saltkällans hamn. Från Kärnsjöns utlopp och nedströms längs älvens stränder anlades den ena sågen och kvarnen efter den andra med flera dammanläggningar. På 1720-talet hade antalet sågar vuxit till trettiofyra stycken. Den här delen av Örekilsälven var nyckfull och häftig och prosten Oedman skriver på 1740-talet att en kraftig flod spolat bort alla kvarnar och sågar, men att de därefter återupbyggts.

Vid de tidigaste sågarna användes mycket tjocka sågblad, cirka 1 cm, vilket gav ett stort spill. En femtedel av stocken beräknas ha gått till sågspån. Även om spånet forslades undan får man räkna med tidvis mycket kraftiga föroreningar av älven genom dessa stora avfallsmängder. Mot slutet av 1700-talet kom de finbladiga sågarna i bruk. Härigenom minskade avfallet, men att bära bort spån var fortfarande en viktig uppgift, något som ofta utfördes av barn. Under sågbrukens glansperiod på 1800-talet var körningar av plank och bräder från Torps och Brålands sågar till lastageplatserna vid Åtorp en lönande binäring för en del av bönderna i Foss socken.

Det sågade virket gick på export till goda priser, framför allt till Holland och England, och Torps sågbruk blev en lönande investering för sågbruksintressenterna. År 1817 bildades ett aktiebolag av den tidigare lösa sammanslutningen. Den drivande kraften under många år var majoren Mikael Kock på Vågsäter. Efter dennes död år 1869 bildades ett familjebolag med sonen Arthur Kock i spetsen.

Vid denna tid började man gå över till turbindrift vilket gav en avsevärd effektökning. Kvarn- och sågverksindustrin gick mot sin verkligt stora glansperiod. Den första turbindrivna kvarnen uppfördes år 1868 vid Borgmästarbruket. Denna hade en för tiden mycket hög kapacitet. En liknande kvarn uppfördes vid gården Torp, på platsen för en äldre, eldhärjad kvarn. När den brann ned år 1883, återuppfördes en

ny, med modernaste teknik och utrustning. Intill kvarnarna uppfördes stora torkhus för säden med ugnar som eldades med sågspån. Även stora häststall hörde till gårdsmiljön. På tidigt 1900-tal byggdes ett stort magasin i tre våningar för lagring av säd. Till dessa stora och moderna kvarnanläggningar kom kunder från hela Tungenäset och Sörbygdens men också så långväga som från Stånge- och Sotenäset och uppifrån Lerdal i Dalsland. 1876 uppfördes ett nytt sågverk i tre våningar vid Borgmästarbruket, med en så stor kapacitet att de andra blev överflödiga och revs.

1886 inträffade en översvämningskatastrof på grund av hastig snösmältning. Den gamla bron vid Borgmästarbruket gav då vika för timret och vattenmassorna från den överfyllda Kärnsjön. Även broarna vid Brålands kvarn och vid Tången sprängdes av det framrusande vattnet. Timmermassorna samlades vid Kviströmsbron där den kraftiga stenvalvsbron höll för trycket. När älven sjunkit kunde timret pressa sig igenom brovalven och fortsätta mot Saltkällefjorden, där man kunde bärga delar av det och återföra till sågverket.

Året efter översvämningen lät Arthur Kock gräva en kanal, där timret låg skyddat för översvämnningar och som också förkortade flottningsleden till sågverket. En ny damm byggdes också, något ovanför den gamla. Dammbyggnaden från 1600-talet vid fallet invid Torps gård ersattes 1893 av en ny dammbyggnad. Den i sin tur revs och ersattes av en ny 1957.

Då kvarnrörelsen vid Torp lades ner år 1901, ersattes den av tillverkning av pappersmassa. I samband med driftomläggningen installerades en elektrisk kraftstation som gav elförsörjning åt Torps gård och Borgmästarbruket. Driften vid både sågverket och trämassfabriken minskade i omfattning under 1900-talet första decennium, framför allt beroende på en kraftigt sjunkande exportmarknad.

1918 såldes Torps sågbruk med underliggande gårdar och vattenfall samt Brålands kvarn och vattenfall. Vid mitten av 1940-talet hade både kvarn- och sågverksrörelsen vid älven upphört. Genom järnvägens tillkomst och elektrifieringen av landsbygden växte nya kvarnar och sågverk upp, oberoende av vattenkraft och flottleder.

Munkedals bruk år 1880. Okänd fotograf, Bohusläns museums samlingar.

Munkedals bruk

Den andra av kommunens stora industrier är naturligtvis Munkedals bruk. Själva området vid Munkedalsälven har en lång industrihistoria, det finns uppgifter om att där kvarnar och sågar redan på 1500-talet.

I början av 1800-talet uppfördes där en ny såg och kvarn nedanför de gamla, som låg längst upp i fallet. Ägare var Niklas Herman Nordberg som nyligen köpt fastigheten Munkedal men det var hans son, Herman Julius Nordberg, som väsentligt kom att utveckla verksamheten. Mot slutet av 1820-talet anlade han ett manufakturverk för tillverkning av bland annat spik och svartsmide. Företaget växte snabbt. Vid sidan om de övriga verksamheterna fanns även en bandfabrik och ett oljeslageri samt vadmalstamp och ett färgeri. 1842 tillkom ett brännvinsbränneri med potatiskvarn. Detta upphörde dock redan efter tio års drift.

1871 bildades Munkedals aktiebolag där man började tillverka papper av trämassa. I en nyanlagd kanal leddes älvvattnet fram till en modern kraftanläggning och kraften i fallen kunde utnyttjas mer effektivt. I början tillverkades endast gult och brunt omslagspapper men produktionen differentierades snabbt. År 1888 beslöt bolagsstämman att också en sulfityfabrik skulle byggas som kunde förse bruket med sulfitymassa.

För att kompensera den ibland mycket ojämna vattentillgången inköptes vid sekelskiftet 1900 en mottrycksångmaskin. Några år senare skaffades en pappersmaskin driven av elektriska motorer som fick sin ström genom en 400 hästkrafters vattenturbin med generator. Genom ombyggnader och moderniseringar ändrades brukets produktion från omslagspapper och väggpapp till att också omfatta finpapper av olika slag.

På 1880-talet räknades de anställda vid bruket till omkring 200 personer. Vid mitten av 1920-talet hade antalet stigit till det dubbla. Utifrån bruket har ett helt samhälle vuxit fram vilket i stora drag präglats av 1900-talets första decennier. Förutom bostäder åt arbetare och tjänstemän har en rad kollektiva hus tillkommit i anslutning till, eller med hjälp av, bruket: idrottsplats, folkpark, Folkets hus, Munkedals kapell, godtemplarlocal. Flera av dessa byggnader finns ännu kvar.

I början av 1900-talet började ordnade dansbanor anläggas. Offentliga danstillställningar fick inte anordnas om inte någon organisation stod bakom, därför blev föreningslivet ofta involverade. I samhället Munkedal byggdes och drevs dansbanan av Folkets Hus. Den ersattes senare av folkparken 1931.

Till vänster: Portvaktsstugan, den så kallade "rundkvisteporten" vid huvudingången till Munkedals bruk år 1910. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Munkedals hamn i början av 1900-talet. Foto Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

Munkedals hamn

Munkedals hamn har varit lastageplats åtminstone sedan början av 1700-talet, troligen längre. År 1874 köpte Munkedals bruk lastageplatsen för att anlägga en hamn och åren 1894–95, redan tio år före Bohusbanan, anlade Munkedals bruk en smalspårig järnväg mellan bruket och hamnen. Härigenom underlättades transporterna avsevärt. I hamnen lastades godset om till bolagets eget ångfartyg "Munkedal". De första årtiondena var det framför allt produkter knutna till papperstillverkningen. Efter andra världskriget fick oljeimporten större betydelse och oljecisterner byggdes i hamnen. Hamnen muddrades och byggdes ut och kunde därefter ta emot betydligt större fartyg. Järnvägen byggdes om till normalspår vid mitten av 1950-talet.

Industrier på landsbygden

Runt om i kommunen finns god tillgång på vattenkraft och i nästan alla vattendrag har det funnits kvarnar och sågar. En tidig industriort var till exempel Hässlebräcka i Krokstads socken. Här fanns en tidstypisk koncentration av småföretag knutna till vattenkraft och utgångspunkten var ett vattenfall vid Lerdalsåns utflöde i Hajumsälven. Den tidigaste kända verksamheten utgjordes av en kvarn och en såg. Dessa drevs på andelsbasis där driften lejdades ut på tidsbegränsade kontrakt.

1905 övertogs driften på 20 år av Ferdinand Strömberg, en handlare från Dalsland. Denne rustade upp och blåste nytt liv i anläggningen. Kring sekelskiftet tillkom ytterligare verksamheter anslutning till denna; en såg med en benstamp, ett litet färgeri, mejeri, garveri samt en trätoffeltillverkning med hyvel och skomakeri. Här etablerade sig också en glansstrykerska, vars dotter utförde hemstickning på beställning, samt en sömmerska. Där fanns också en lanthandel.

Andra exempel är Vågsäter med kvarn, järnverk och andra vattenkraftsdrivna verksamheter. Det hade även Brattönsgård men där var det ett tegelbruk istället för järnbruk.

Barhults gruva när verksamheten var igång. Sörbygds hembygdsförening

Energikällan var förstås viktigast men det fanns också en annan förklaring till att en så intensiv och koncentrerad etablering av småföretag mitt ute på landsbygden kunde ske vid den här tiden. Genom avskaffandet av skråväsendet år 1846 och genomförandet av näringsfrihetsordningen arton år senare, tilläts handel utanför städerna och blev det lättare att starta en verksamhet. Härigenom växte också ett stort antal lanthandlar fram, ett tidigare okänt begrepp.

Många landsortindustrier blomstrade fram till slutet av 1920-talet, därefter lades företagen ned ett efter ett. Många orsaker samverkade till detta, men med landsbygdens elektrifiering förlorade också vattenkraften en del av sin betydelse.

Det var vanligt att större gårdar och gods startade tegelbruk, huvudsakligen för att tillgodose sitt eget bruk. Flera av dem låg i Gullmarens inre del och var i bruk under 18- och 1900-talen. Sunnervikens tegelbruk vid Ödsby på Tungenäsets östra strand var ett större, fristående, företag. Liksom övriga låg det vid stranden med tillgång till hamn. Tegel från Sunnervikens tegelbruk finns bland annat på fabriksbyggnader vid Munkedals bruk.

Andra exempel på äldre, nu nedlagda industrier i kommunen, är det större stenhuggeri som före första världskriget drevs av Kullgrens och "De förenade" i Hällevadsholm. Söder om Åboland låg Barhults fältspatsgruva. Här bröts främst fältspat, men även kvarts, från mitten av 1930-talet till slutet av 50-talet. Gruvan ska ha varit en av länets största. Även i Kopparhult låg en fältspatsgruva där brytningen var igång in på 1960-talet. Kvartsgruvor fanns också i bland annat Stale och Sommar-torn.

Saltsjuderier

Salt var i äldre tider en stor bristvara och bohuslänningarna lärde sig tidigt att utnyttja havsvattnet för utvinning av salt. Redan under 1500-talet anlade man efter utländskt mönster saltpannor och saltkittlar i Bohuslän. Havsvatten kokades i öppna grytor och när vattnet kokats bort återstod saltet. Ett sådant saltsjuderi låg vid Saltkällan och "Saltkiln,-kietelen" omtalas första gången år 1660. År 1717 kom Christopher Polhem med ett förslag till kung Carl XII om att anlägga ett saltverk vid Gullmarsfjordens innersta del. Planerna förverkligades dock inte men Polhem hann göra beskrivningar och en modell över hur saltsjuderiet skulle se ut.

Kungsvägen genom Kviström och vidare mot nordöst. Sockenkartan från år 1686. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kommunikationer

Under förhistorisk tid var vattendragen de viktigaste kommunikationslederna. De landvägar som fanns var gång- eller ridstigar som gick över torra och lättframkomliga marker. I och med att människor blev mer stationära i byar och gårdar utvecklades så småningom ett fastare system av rid- och körvägar. Liksom bronsålderns gravrösen markerade vattenleder, är det inte sällan vi kan se spår av äldre vägsträckningar i anslutning till gravfält från järnåldern. Vägsträckningen som går på åsryggen genom gravfälten mellan Torp och Lerberg söder om Kärn sjön, kan mycket väl vara förhistorisk även om vi idag inte har möjlighet att datera den.

I den norska Gulatingslagen, delvis från vikingatid, finns bestämmelser om att vissa hävdvunna vägsträckningar måste röjas och underhållas. Gulatingslagen omfattar visserligen inte östra Norge och Bohuslän men troligen gällde bestämmelsen för hela det norska området.

Genom flitigt användande eroderades stigar ner i marken och det bildades så kallade hålvägar. Hålvägarna tillhör de äldsta synliga spåren efter vägsträckningar och kan vara såväl förhistoriska som medeltida eller historiska. De går fortfarande att se på flera platser i kommunen. En rest av en hålväg finns vid Strömhagen, ungefär mitt på Örekilsälvens sträckning mellan Torp och Munkedals samhälle. Här finns också delar av ett brofäste. Vägen och bron finns utsatta på en vägkarta från 1698.

En mycket gammal vägsträckning är den så kallade allfarvägen genom Bohuslän. Den kallades också Kungsvägen. Den gick genom Skåne, Halland och Bohuslän

och förband Danmark med Norge landvägen. Genom Munkedals kommun hade den i stort sett samma sträckning som den förra dragningen av väg E6. Den norske biskopen Jens Nilssön, som på 1590-talet gjorde upprepade visitationsresor i det bohuslänska landskapet beskrev sina resvägar ganska detaljerat. Bland annat när han passerade förbi Foss galback, en plats som numera ligger inne i Munkedals samhälle. Vägarna han använde var endast ridvägar, ofta av mycket dålig beskaffenhet. De bästa var de så kallade vintervägarna som i möjligaste mån gick över frusna vattendrag.

Vägbroar

En viktig del i vägnätet var broarna och särskilt viktiga var broarna utmed Kungsvägen. För Munkedals kommun, med sina många vattendrag, utgör alla broarna karakteristiska inslag i kulturlandskapet. Kviströms bro nämns första gången redan år 1594 av Jens Nilssön och den finns med på historiska kartor sedan 1658. Under senare hälften av 1700-talet och 1800-talet blev det vanligt att bygga stenvalvbroar och så skedde även vid Kviström. Den nuvarande stenbron i tre spann är troligen byggd år 1818. Även vid bland annat Munkedals herrgård, vid Åboland och i Sörbo finns välbevarade stenvalvbroar.

Upprustning av vägarna

1642 påbörjades en upprustning av allfarvägarna så att de kunde köras med häst och vagn. De milstolpar och vägvisarstenar i granit som finns bevarade inom kommunen daterar sig till 1737. Dessa har haft föregångare av trä, men om de sattes upp i samband med 1600-talets svenska vägarbeten, eller om de funnits redan tidigare, är oklart. Det var dock endast de stora allfarvägarna man satsade på. De mindre centralt belägna bygderna fick vänta på sina vägar i ytterligare några hundra år.

Efter 1734 års lag delades alla häradsvägar upp i delsträckor för vilka olika gårdar hade underhållsskyldighet. Sträckorna markerades med väghållningsstenar, ofta med årtal och gårdens namn inhugget. Efter 1921 övertogs skötseln av de allmänna vägarna helt av väghållningsdistrikten.

Gästgiverier

Samtidigt som vägupprustningarna började på 1640-talet kom ett påbud att det var tredje mil skulle finnas ett gästgiveri. Gästgiverier och skjutshåll i olika former hade visserligen funnits i Bohuslän sedan tidigare men de blev därmed mer enhetligt organiserade. Krigsoroligheter bidrog dock till att mycket fortfarande behövde förbättras när Bohuslän blev svenskt 1658. Det var allmogon i trakten som mot ersättning skulle stå för hästar och kusk.

Till vänster: Kviströms gästgiveri med gästgivare och personal omkring 1910. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Sörbo Gästgivaregård, Krokstad år 1925-30. Foto: Arthur Pettersson, Bohusläns museums samlingar.

På 1740-talet fanns gästgiveri i Sörbo i Krokstads socken, i Svarteborg, i Åboland i Hede socken och i Kviström i Foss socken. Hundra år senare, vid 1800-talet mitt, hade gästgiverier tillkommit i Snaben i Krokstads socken, Skåneröd och Folkesberg i Svarteborgs socken, Orreberg i Bärfendal och Röd på Tungenäset i Foss socken.

1734 års gästgivarordning föreskrev: *"Husmans kost och dricka, säng, lius, ved och hästefoder skall han alltid för vägförande i förråd hafwa."* När författaren och Mary Wollstonecraft reser genom Bohuslän år 1795 besöker hon gästgiveriet i Kviström två gånger. Hon bedåras här av landskapet men är mindre belåten med mat och trivsel. Vid besöket på hemresan fick hon ingen egen säng eller vrå att sova i, så hon tillbringade natten på resa i öppen vagn. Därefter hade gästgivargården uppenbarligen ryckt upp sig. Prosten Holmbergs beskriver i sin Bohuslänska historia från 1840-talet, samma gästgivargård som en av de bästa mellan Svinesund och Ystad, på grund av det sköna läget, komforten och den ypperliga lax som serverades där.

År 1828 löstes gästgiveri- och skjutsfunktionerna från varandra och år 1878 överläts skjutsskyldigheten på entreprenad, finansierad med skattemedel. Omkring år 1915 fanns endast skjutsstationen i Svarteborg och gästgivargårdarna i Sörbo och Kviström kvar.

På platser med gästgiverier och där vägar möttes, samlades ofta fler verksamheter såsom lanthandel, post, skola med mera. Ett sådant exempel är den gamla bykärnan på Holma, vid Orreberg i Bärfendal. Ett annat exempel är Röd på Tungenäset som fram till 1950-talets början var en sådan kommunikationspunkt med skjutsstation och gästgiveri. Här fanns även färjeläge och en hamn för utskipping av havre.

Bilvägar och nödhjälpsarbete

Under 1800-talet inleddes ett intensivt vägbyggande. Arbetena utfördes ofta som nödhjälpsarbete, till exempel i Sanne socken åren 1868–69. Bakgrunden var den svåra missväxten som drabbat befolkningen. På 1880-talet byggdes Sörbygdens häradsväg om, bland annat fick den en ny sträckning norrut från Medbön till Djupbäck vid Dalslandsgränsen. År 1885 togs beslut om en ny häradsväg från Hedekas i Krokstads socken till Bergeröd i Sanne. Denna väg stod färdig kring år 1890.

När bilarna började dyka upp på vägarna under 1900-talets början, kördes de gamla vägarna snabbt sönder. Det blev uppenbart att vägarna måste förbättras för att tåla biltrafiken, och de gamla landsvägarna förbättrades i flera omgångar, eller ersattes av helt nya vägsträckningar.

Till vänster: Kviström och bron över Kviströmsälven. Bron är utförd i kallmurningsteknik med kvadersten i tre spann. Foto: Viktor Lundgren mellan 1920-50, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Landsvägen mellan Dingle-Håbygård med Håby kyrka i bakgrunden, mellan åren 1940 och 1950. Foto Viktor Lundgren, Bohusläns museums samlingar

På 1920- och 1930-talen utfördes flera sådana vägbyggen som nödhjälpsarbeten genom Arbetslöshetskommissionen. Statens Järnvägar fick uppdraget att leda arbetet med en del av dessa så kallade AK-vägar för att sedan upprätta busslinjer där. Exempel på sådana vägar är sträckningarna till Munkedals hamn och Gårvik, Dingle - Bovallstrand – Kungshamn samt Dingle - Hedekas. Vägen till Bovallstrand och Kungshamn var särskilt viktig eftersom det var den väg som förband samhällena i nuvarande Sotenäs kommun med järnvägen och därmed Göteborg. Dingle blev knutpunkt för den busstrafik som blev mycket viktig från 1920-talet och framåt.

Trafik över vattnet

I ett kustlandskap som Bohuslän har transporterna på vattnet varit viktiga i alla tider, och färjelägen och hamnar blev med tiden viktiga punkter i kommunikationsnätet. Under 1800-talets andra hälft kom ångbåtstrafik i gång längs bohuskusten, vilket underlättade resande och transporter. Man fick då reguljär trafik till Göteborg och Uddevalla, vilka i sin tur hade järnvägsförbindelser med övriga landet sedan år 1862 respektive år 1867. Ett av de större rederierna var Ångbåtsaktiebolaget Bohuslänska kusten, bildat år 1876. Med ångare som S/S Uddevalla, Kung Rane, Viken, Borgila och S/S Bohuslän kunde man snabbt ta sig längs bohuskusten till Göteborg eller Oslo, och in genom fjordarna till Uddevalla. Längs kusten byggdes ångbåtsbryggor som kunde ta mot ångfartygen, och som också kom att fungera som lokala samlingspunkter.

Vid Munkedals hamn var fjorden tillräckligt djup för att ta emot djupgående fartyg. Åren 1894-95 anlade Munkedals bruk en järnväg mellan bruket och hamnen och kajer byggdes. Bolaget hade även ett eget ångfartyg, "Munkedal", som från 1896 fraktade papper från bruket, liksom post och passagerare.

Även vattenlederna i inlandet anpassades till ett mer modernt trafiksätt. Vid sekelskiftet 1900 påbörjade det nybildade Bullarsjöns Ångbåtsaktiebolag trafik på södra Bullaresjön och år 1905 startades reguljär trafik med motorfartyget "Bullaren", med certifikat för 108 personer. Båtlinjen kom att få en mycket stor betydelse i denna vägfattiga bygd, inte minst för de traditionella kreaturstransporterna till Norge.

År 1915 sattes även fartyget "Diana" in i trafik. Diana var dimensionerad för 39 personer och tog endast persontrafik. En båtutur med Diana blev ett populärt söndagsnöje för turister och ortsbor. Diana tog över det mesta av persontrafiken, medan fartyget "Bullaren" i huvudsak användes för transport av kreatur, virke och andra varor. "Hur står det till i ladugården?" var en stående fråga från kaptenen på "Diana", då båtarna möttes. År 1921 avlöstes "Bullaren" av den mindre träbåten "Södra Bullaren".

Genom 1920-talets satsningar på vägbyggen förändrades förutsättningarna för båttrafiken på södra Bullaresjön. Längs sjöns östra strand byggdes en ordentlig körväg från Svarteborg till Långevallsfors mellan södra och norra Bullaresjön. Härmed öppnades porten för den bilburna trafiken, och vägarna konkurrerade snabbt ut Bullaresjön som kommunikationsled.

Järnvägen

År 1903 var järnvägssträckningen mellan Strömstad och Uddevalla klar och fyra år senare invigdes hela sträckningen genom Bohuslän. Härigenom skapades ett snabbt och rationellt kommunikationsnät genom länet som snart konkurrerade ut hästskjutsarna. Till invigningen år 1903 stod också de nya stationshusen klara. Samtliga stationshus utefter Bohusbanan byggdes efter typritningar av Folke Zetterwall, järnvägsstyrelsens dåvarande chefsarkitekt.

Till vänster: Hällevadsholms järnvägsstation år 1910. Foto: Axel Arvidsson, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Järnvägsöverfart med banvakt vid Lilla Foss år 1933. Foto: Selma Sahlberg, Bohusläns museums samlingar.

I Munkedals kommun blev samhällena Munkedal, Dingle och Hällevadsholm hållplatser och knutpunkter mellan järnväg och övrigt resande mot kusten eller inlandet. Järnvägsstationerna drog till sig olika verksamheter och fick en stor betydelse för tillkomsten av samhällena Dingle och Hällevadsholm. I de nya stationssamhällen som växte upp uppfördes järnvägshotell och restauranger som snabbt övertog gästgiveriernas roll. Även området kring Munkedals centrum kan i stort sett helt tillskrivas den betydelse som järnvägen fick under de första decennierna av 1900-talet.

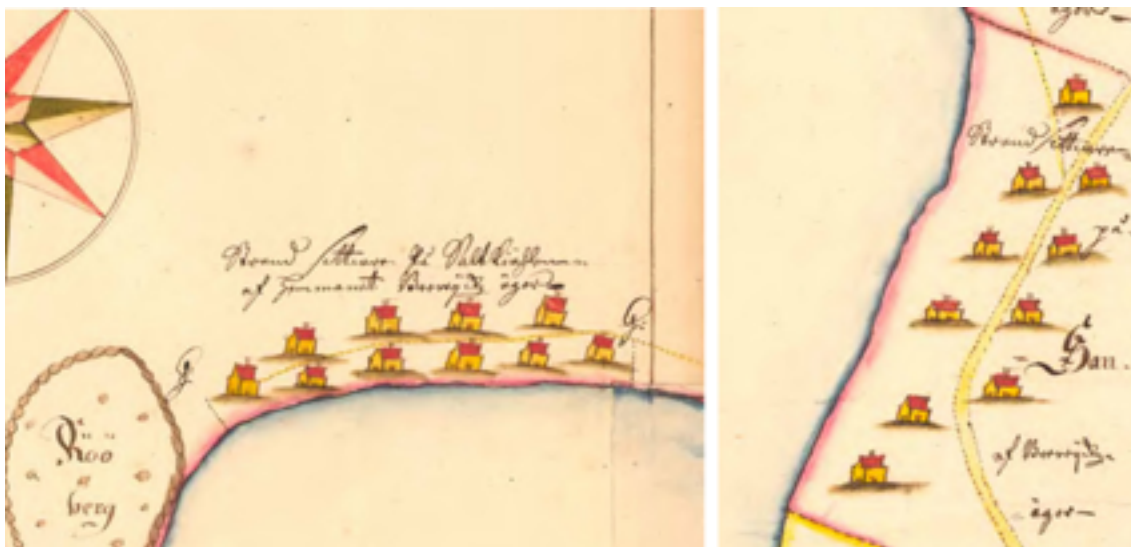
Bilismen

Under 1900-talets andra hälft har bilen och den tekniska utvecklingen spelat en allt större roll för människors rörlighet och för en mer gränslös ekonomi. Långa avstånd är inte längre något hinder och många pendlar långt till arbetet.

Efter andra världskriget blev det allt vanligare att äga en bil, och trafiken på vägarna ökade stadigt. Detta ledde till att landsvägarna fortsatte att breddas eller att nya sträckningar drogs. Den nuvarande E6:an genom Bohuslän hette Riksväg 2 ("Rikstväan") innan riksvägssystemet lades om åren 1961-62. Vägen moderniserades flera gånger under 1920-1930-talen. Ursprungligen gick den genom Munkedals centrum och passerade under den järnvägsbro som då fanns mitt emot torget. I början av 1960-talet leddes vägen om med ny sträckning från Kviström via bron över Örekilsälven och norrut till Säleby/Smedberg.

Den ökande trafiken ledde till många trafikolyckor, och "trafikdöden" blev ett begrepp. Under 1960- och 1970-talen dödades över 1000 människor varje år. Förutom att man började göra bilarna säkrare förbättrade man också vägarna, eftersom de stora vägarna fortfarande var relativt smala med mycket mötande trafik. Väg E6 med all tung trafik gick rakt igenom samhällena Håby, Dingle och Hällevadsholm, innan den nuvarande E6 genom Munkedal byggdes i etapper mellan åren 2000 och 2008. År 2020 fanns fem gånger fler bilar än 1960 men betydligt färre än tidigare dödades i trafiken.

Handelsplatserna och strandsittarsamhällena Saltkällan till vänster och Sanden till höger. Utsnitt ur samma karta från år 1720. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Handel och handelsplatser

Handeln har länge koncentrerats till knutpunkter för kommunikation, handelsplatser och köpstäder. Vanligt var att marknad hölls årsvis eller vår och höst.

Som norskt område var det naturligt att handeln i Bohuslän var orienterad åt norr och väster. De varor som man av tradition handlade med var framför allt oxar och timmer. Två årliga oxmarknader fanns i norra Bohuslän, en i Grebbestad och en i Hajum, men det var i Norge den bästa avsättningen fanns.

Handelsplatser och lastageplatser

En handelsplats med gamla anor var Saltkällan längst in i Gullmarsfjorden. Här utskeppades stora mängder timmer till de danska storbyggerna. Timret fördes ner vintertid till lastplatserna för att vidarebefordras till Danmark när sommaren kom.

Efter att Bohuslän blev svenskt försökte svenska kronan att på olika sätt leda över strömmen av exporttimmer från Halden till Saltkällan. Som ett led i detta gav kung Karl IX order om inrättande av flottled på Örekilsälven. År 1667, i samband med bildandet av Uddevalla sågbruksintressenter, och som ersättning för stadens indragna stapelrättigheter, fick Uddevalla stad Saltkällan som enskild lastageplats. Från 1680-talet hade Uddevallas borgare rätt att skeppa ut alla slags trävaror och att införa salt, spannmål och tobak. Här fanns också en tullstation. Avsikten var att helt fånga upp den trähandel, bland annat till England och Holland, som tidigare gått över norska städer. I Saltkällan växte ett helt litet samhälle fram i samband med handeln och hamnplatsens olika funktioner och även den lokala handeln blomstrade.

Strax intill Saltkällan låg Sanden. Här hölls två dagars marknad i mitten av september varje år. Den första dagen var det kreatursmarknad och den andra dagen övrig handel. På Sanden skall det ha funnits ett kapell och kyrkogård som var i bruk från 1600-talets slut och fram till 1800-talets början. Sandens marknad upphörde på 1880-talet.

Vid Knarrevik, längst in i Färlevfjorden fanns lastageplats och ankringsplats och även vid Röd något längre ut i fjorden. Vid Röd fanns också färjeläge.

Till vänster: Bertil Karlssons affärsfastighet i Fisketorp, Hede socken, cirka 1940. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar. Till höger: Munkedals järnhandel i Artur Hanssons affärs-hus vid Munkedals station 1950-tal. Foto: Oscar Färdig, Bohusläns museums samlingar.

Handeln underlättas

Med tiden började de stränga handelsrestriktionerna luckras upp. År 1738 fick bönderna vid norska gränsen tillstånd att sälja ved till Norge. Fem år senare fick bönderna från gränsbygderna i Bohuslän och på Dal tillstånd att inhandla sitt salt och spannmål i Norge om priserna i de svenska städerna överskred en viss gräns. När förordningen om seglationsfrihet kom år 1832 blev fraktfarten inte längre förbehållen städerna. Och år 1864 kom förordningen om näringsfrihet, som tillät handel även utanför städerna.

På 1830-talet sändes till staten en skrivelse med begäran om att få återuppta handeln med oxar till Norge. Efter flera framställningar lämnades tillstånd till fler fria oxmarknader. En i Strömstad vid Bartolomei-tid i slutet av augusti och två vid Svinesund varav den ena vid Kyndelmäss i början av februari och den andra den 16 oktober. Det var dock förbjudet för norrmän att sälja några varor där och handeln skulle ske med kontanter, byteshandel var alltså inte tillåtet.

I början av 1800-talet grundades en handelsfirma som kom att få en mycket stor betydelse för inriktningen av landskapets odlingar. Grundare var William Thorburn, som 1823 flyttade till Uddevalla från sitt hemland Skottland. Thorburn blev pionjär för den export av havre, särskilt till England, som från 1840-talet och ett halvsekel framåt fick en betydande omfattning. På grund av ökad konkurrens av amerikansk majs och rysk havre minskade den svenska havreexporten kraftigt på 1890-talet.

Träffpunkter och bygdecentrum

När förbudet mot handel och näringar på landsbygden upphävdes år 1864, startade flera driftiga handelsmän affärer och andra verksamheter. På landsbygden anlades de oftast där gästgiverier, skjutsstationer och andra verksamheter redan samlades. I kustsamhällena blev platser med färjeläge, hamnplats och lastageplats tidigt viktiga knutpunkter. Förutom att det underlättade för landsbygdsbor att få tag på nödvändiga varor så blev lanthandeln den nya mötesplatsen där nyheter spreds. Ett stort antal lanthandlar växte fram under andra halvan av 1800-talet och början av 1900-talet och platser som Färlev blev små centralorter för bygden. På 1920-talet fanns ett 40-tal affärer runt om i kommunen.

Bilismens genombrott på 1950-talet förändrade dock förutsättningarna. Lastbilar, bussar och privata bilar underlättade varuleveranser men utvidgade successivt också den yta som befolkningen rörde sig på. Många lanthandlar och annan näringsverksamhet lades därför ner på 1960–70-talen och verksamheter samlades i tätorterna och sedan slutet av 1990-talet, även i nya stora köpcentra i den egna, eller grannkommunerna.

Tingshuset i Kviström byggs år 1917. Fotograf okänd. Bohusläns museums samlingar.

Från socken till storkommun

Kommunens centralort är Munkedal och övriga huvudorter är Dingle, Hällevadsholm, Hedekas och Östad. Förutom dessa huvudorter bildades under 1800-talet flera lokala centra med skola ålderdomshem/fattigstuga och lanthandel. Dessa låg ofta i korsningar av större vägsträckningar såsom i Fisketorp i Hede eller där väg och hamn möttes såsom i Sanden norr om Saltkällan.

Inom tätorterna Dingle, Hällevadsholm och Hedekas dominerar numera villa- och egnahemsbebyggelsen. Samhället Munkedal har genom sin tudelning i bruks- och stationssamhälle en något annorlunda prägel. Karaktären av brukssamhälle har dock försvagats efter de omfattande rivningar av tidig bruksbebyggelse som skedde på 1970- och 80-talet.

Tingsplatser och sockenstämma

Hur rättskipning gick till under förhistorisk tid och äldre medeltid har vi dålig kunskap om, men under medeltiden togs prästgårdar och större gårdar i anspråk som tingsplats. Först på 1500-talet började man bygga särskilda tingshus. Vikens lagting hade sin tingsplats invid Foss kyrka och nämns första gången i skriftliga källor från mitten av 1500-talet. Efter 1663 flyttades tingsplatsen ned till Kviström. Troligen har man då också byggt ett tingshus, även om man under den första tiden kunde utnyttja en sal i gästgiveriet för sina överläggningar.

1737 uppfördes i Kvistrum ett nytt tingshus, en byggnad som kom att nyttjas för detta ändamål ända fram till 1917. Då byggdes en ny tingshusbyggnad på de gamla skansanläggningarna strax intill. 1971 flyttade tingsrätten till Uddevalla.

Avrättningsplatser

En viktig del i rättskipningen var verkställandet av straffet. Dödsstraff var inte ovanligt och avrättningar var offentliga tillställningar. Därför placerades galgbackarna på höjder, väl synliga i omgivningen och ofta nära en väg. Tunge härads avrättningsplats låg på Galgeberget mellan Foss kyrka och tingsplatsen i Kviström. Galgbacken var i bruk åtminstone från 1500-talet och in på 1820-talet. Den syntes från både kyrkan och tingsplatsen och när vägförande passerade på stora landsvägen nedanför såg de galgen.

År 1594 var Oslobiskopen Jens Nilssøn på genomresa i stiftet. När han passerade galgbacken i Foss blev han ögonvittne till en avrättad man som låg på steglåd på ett vagnshjul högst upp på en hög påle. Oslobiskopen skrev i sin dagbok att den avrättade Jon Hanssøn hade sonat sitt brott, ett dråp på prästen i Krokstad. Biskopen skrev också att det fanns en galge och att platsen låg två pilskött, cirka 500 meter, öster om Foss kyrka.

Arkeologiska undersökningar på platsen under åren 2011 och 2012 visade bland annat spår av avrättade människor och ett par mynt från 1700-talet.

Från socken till storkommun

Socken var den minsta administrativa enheten fram till år 1862 och lokala ärenden behandlades på sockenstämman. Socknens uppgifter var främst knutna till kyrkliga angelägenheter men också till skolfrågor efter beslutet om allmän skola år 1842, samt till fattigvård.

År 1862 utfärdades en kunglig förordning om kommunalt styre i landet. Den föreskrev att varje socken skulle utgöra en landskommun och att sockenstämman skulle ersättas av kommunalfullmäktige. Från slutet av 1800-talet och fram till 1971 var det också vanligt att tätorter på landsbygden inrättades som municipalsamhällen. Dessa var skyldiga att ansvara för tillämpningen av stadsstadgorna oberoende av den omgivande lands-

Foss kyrka med sockenstugan framför. Till höger ligger kyrkskolan som var i drift tills omkring år 1960. Den var också lärarbostad. Okänd fotograf, Bohusläns museums samlingar.

kommunen. Det tycks dock inte ha funnits några municipalsamhällen i Munkedal. Nya lagar i början av 1900-talet om bland annat social trygghet och genomförandet av enhetsskola, senare grundskola, ställde ökade krav på kommunerna. Vid kommunreformen år 1952 gick de mindre kommunerna samman till större enheter, Munkedals, Svarteborgs, Sörbygdens och Ödeborgs storkommuner. År 1971 bildades Munkedals kommun av Munkedals storkommun samt Valbo-Ryrs församling och 1974 införlivades även Svarteborgs och Sörbygdens storkommuner. Samtidigt med kommunernas tillkomst infördes landstingen med ansvar för sjukvård med mera. Ansvaret för skolan överfördes till kommunen år 1951 och med tiden fick kommunen allt fler ansvarsområden.

Tova 6 år leker på sjöormen Fjordor utanför Munkedals kommunhus år 2022. Stensculpuren är utförd av Ingemar Andersson. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2020. *Hällristningarna i Munkedals kommun*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Arkeologisk rapport 14.

Björk, Cecilia; Nordling, Lars & Reppen, Laila. 2009. *Så byggdes Villan: Svensk villaarkitektur från 1890 till 2010*. Formas. Stockholm.

Björkman, Sten & von Sydow, Waldemar, red. 1943. *Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän*. Uddevalla.

Brorsson, Torbjörn & Ytterberg, Niklas. 2018. *Stil, kronologi och struktur. Bohuslänsk keramik i långtidsperspektiv*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 32. Uddevalla.

Carlsson, Helen & Hansen, Andreas. 2003. *Bohuslänska gårdar, Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 13. Bohusläns museums förlag. Uddevalla

Carlsson, Henry, red. 1990. Kynnefjäll: *Göteborgs och Bohus län Älvsborgs län planering för naturvård, friluftsliv och kulturminnesvård*. Slutrapport från Kynnefjällskommittén 1990-06-11.

Claesson, Pia & Munkenberg, Betty-Ann. 2003. *Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän. Projekt Gläborg-Rabbalshede, del 1, 2 och 3*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 11. Uddevalla.

Claesson, Pia. 2021. *Ibland är det guld som glimmar. Undersökning av en gravhög i Munkedal, Bohuslän*. Arkeologerna Statens historiska museer. Rapport 2021:166.

Drougge, Gunnar: 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Framme, Gösta. 1994. Ödegårdar i Foss och Håby socknar. I: *Birgitta Ernby Karlsson, red. Spår av odling. Festskrift till Hugo Karlsson. På uppdrag av Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning vid Göteborgs universitet*. Meijerbergs institut, Göteborg.

- Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Språk- och folkminnesinstitutet. Göteborg.
- Fredsjö, Åke. 1964. *Svenska fornsaker av guld*. En översikt. Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964.
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Det svenska jordbrukets historia. Natur och kultur/LT:s förlag. Borås.
- Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrivning*. Även tillgänglig digitalt: <http://runeberg.org/aehbhob/2/0192.html>
- Johnsén, O.A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold intil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers forlag. Kristiania.
- Jonsson, Leif och Olsson, Eva. 1984. *Gravarna vid Vässjevattnet. Fornlämning 214*. Riksantikvarieämbetet. Rapport UV 1984:13.
- Kewenter, Paul & Vilov, Anna. 1995. *Skogshistoria i Göteborgs och Bohus län*. Sveriges lantbruksuniversitet Umeå, Institutionen för skoglig vegetationsekologi, Institutionen för skogsskötsel.
- Kindgren, Hans, red. 1999. *Bronser: bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer.
- Kjellgren, Rickard. 2004. *Myntfynd från Bohuslän*. Sveriges Mynthistoria, Landskapsinventeringen 11. Kungliga Myntkabinettet.
- Lindqvist, Mats. 2006. *Spelehögen– en stor gravhög från romersk järnålder*. Arkeologisk slutundersökning/teknisk rapport. Projekt Saltkällan–Håby, teknisk rapport 1 av 7. Foss socken, Foss Västergård 3:39, RAÄ 165. Bohusläns museum rapport 2006:08.
- Molander, Leif. 2012. *Något om utmarkens betydelse för allmogen*. Miljöinformation i Väst.
- Morell, Mats. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Det svenska jordbrukets historia. Natur och kultur/LT:s förlag. Borås.
- Munkedals kommun. 1994. *Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1, 2, 3*.
- Nielsen, Yngvar. 1885, faksimiltryck 1981. *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Munkedal.
- Niklasson, Nils. 1965. *Hensbacka. En mesolitisk boplats i Foss socken, Bohuslän*. Studier i nordisk arkeologi utgivna i Göteborg av Arkeologiska museet, Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening och Institutionen för nordisk fornkunskap vid Göteborgs universitet.

Oedman, Johan. 1746, nytryck 1946. *Chorografia Bahusiensis Thet ähr: Bahus-Läns Beskrivning, så till thess Natur, Art och beskaffenhet 1746*. Stockholm.

Peterson, Håkan och Toreld, Christina, red. 2010. *Utblickar från Munkedal. 10 000 år av bohuslänsk förhistoria*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 27. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.

Roos Nilsson, Gunilla. 2015. *Flottningslämningar och andra vattenanknutna kultur-lämningar. Inventering av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsälven*. Länsstyrelsen Västra Götaland. Rapport 2015:61.

Spång, Anders och Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Swedberg, Stig, Toreld, Andreas & Östlund, Annika. 2012. *Foss 300, Munkedals kommun. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning*. Rio Kulturkooperativ. Kulturhistoriska rapporter 151. Hamburgsund.

Tiseliuss, Carl August. 1926, nytryck 1980. Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Wallbom, Björn. 2021. *Vattenanknutna kulturmiljöer i Bohuslän och Dalsland - Inventering och värdering av forn- och kulturlämningar i delar av Enningdalsälvens avrinningsområde*. Länsstyrelsen Västra Götaland, Rapport 2021:22.

Widgren, Mats. 1997. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.

Wollstonecraft, Mary. 1796, nytryck i svensk översättning 1978. Brev skrivna under en kort vistelse i Sverige, Norge och Danmark. Även tillgänglig digitalt. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/WollstonecraftM/titlar/BrefSkrifnaUnderEtKortWistande/sida/172/faksimil>.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Östlund, Annika & Börjesson Liljas, Lisa. 2020. *Vindpark Skottfjället. Arkeologisk utredning steg 1 i Munkedals och Lysekils kommuner*. Kulturlandskapet rapporter 2020:18.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet. <https://bebyggelseregistret.raa.se>

Bohusläns museum. Text om Pontus Wikner: <https://www.bohuslansmuseum.se/kunskapsbanken/pontus-wikners-liv-och-testamente/> (2022-05-05).

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se

Fornsök: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Thomas Thorildsällskapet: <https://thomasthorild.se/> (2022-04-06)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N23-1-1. Karta över Foss socken, 1686.

N23-53:1. Brevik, Foss socken. Geometrisk avmätning 1708.

N23-53:1. Skree med Sanden och Saltkällan, Foss socken. Geometrisk avmätning odaterad men troligen 1720-tal.

N23-56:1. Smeberg, Foss socken. Geometrisk avmätning 1719.

N113-20:1. Folkesberg, Svarteborgs socken. Storskifte på inägor 1761.

Lantmäterimyndighetens arkiv

14-Svarteborg 3. Berg, Svarteborg socken. Karta 1712.

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-71SV Dingle. Ekonomiska kartan 1939.

Krigsarkivet

Krigsarkivet, Topografiska kartor, 0400:XV:A:005. "Speciellandkort och geographisk afrittningh öfver BahuusLähn med dess rätta situation och beskaffenhet jämvähl och een deehl af Westergiöthlandh och Daahl...". Felterus 1658.

Fastighetskartan

Kartor med en strandlinje motsvarande cirka 90 respektive 25 meter över dagens nivå. Kartbearbetning: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Kulturmiljöprofil

Kulturmiljöprofilen fångar och samlar de historiska skeenden och bevarade kulturmiljöer som är karaktäristiska för Munkedals kommun.

Dagens administrativa indelning i kommuner och län är relativt nya företeelser, sett ur ett historiskt perspektiv. Det område som idag är Munkedals kommun har en lång och unik historia, men ingår samtidigt i de västsvenska och bohuslänska historiska sammanhangen.

Tematiserad historia tillgängliggör

Landskapet i Munkedals kommun bär på spår och minnen av människans närvaro och aktiviteter under tusentals år. Spåren finns i byggnader och fysiska lämningar i landskapet, men också i historia och berättelser som kanske inte alltid kan kopplas till bevarade lämningar.

Kulturmiljöprofilen sammanfattar historien under fem olika teman: Förhistoriens landskap, Odlingslandskapet, Industri- och flottningshistoria, Kommunikationer, Institutioner och samhälle samt Historiska händelser och skeenden. Kulturmiljöprofilen är tänkt som ett underlag för kommunens långsiktiga arbete med att tillvarata och utveckla kulturarvet och för förmedlingsarbetet kopplat till kulturmiljöernas pedagogiska potential.

Underlag för miljöurval och fysisk planering

Kulturmiljöprofilen och den historiska översikten speglas i urvalet av kulturmiljöer i kommunen. Miljöerna innehåller välbevarade kulturhistoriska objekt och lämningar som skildrar olika delar av kommunens historia.

I kulturmiljöerna finns olika typer av historiska spår: kulturhistorisk bebyggelse, fornlämningar, odlingslandskap, vägsträckningar, broar och mycket mer. Kulturmiljöerna utgör också ett underlag för fysisk planering: exempelvis översikts- och detaljplanering samt bygglovsprövning.

Kulturmiljöprofilens olika teman representeras av ett antal kulturmiljöer. Samtidigt kan varje kulturmiljö rymma flera olika teman, eftersom flera olika tidsepoker satt sina spår i miljön.

Kulturarvsförmedling

Kulturmiljöprofilen sammanfattar den lokala historien och gör den tillgänglig för allmänheten. Kulturmiljöprofilen och kulturmiljöerna kan användas inom många utvecklingsområden, bland annat besöksmålsutveckling och turism. Ett prioriterat område är att förmedla kunskap om kulturvärdena till barn och unga, och då särskilt inom skolan. Kulturmiljöerna är en pedagogisk resurs där man på ett konkret sätt kan arbeta med historien på plats i landskapet.

Förhistorien finns mitt inne i dagens samhälle. Tjuvehögen vid Hagarne Ringväg i Munkedal är en av Bohusläns största gravhögar. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Förhistoriens landskap

Spåren efter förhistoriens människor finns bevarade överallt i landskapet. De första människorna kom hit så snart inlandsisen dragit sig tillbaka för mer än 10 000 år sedan. Deras boplatser finns på flera håll i kommunen, men den första boplatser som upptäcktes ligger i Hensbacka. Upptäckten var så betydelsefull att platsen fick ge namn åt en del av den västsvenska jägarstenåldern: Hensbackakulturen.

Inom kommunen finns också hällristningar från bronsåldern. De flesta finns i kommunens västra delar som vid Bärby och Buråsen, men några ligger också i inlandet som vid Vassbotten. En av Bohusläns största hällristningar ligger vid Lökeberg med över 600 inristade figurer.

Munkedal utmärker sig särskilt genom sina många välbevarade lämningar från järnåldern. De lämningar som är mest framträdande är gravarna och gravfälten. I kommunen finns flera större järnåldergravfält, ofta belägna på höjdlägen i terrängen. Exempel på större gravfält finns vid Svarteborg, Köpestad, Håby-Torp, Hede-Torp och Stenehed. På Steneheds gravfält står dessutom en gåtfull rad med nio resta stenar.

De förhistoriska skeendena har präglat Munkedal på olika sätt och har legat till grund för kommunens fortsatta historiska utveckling. Det är under förhistorisk tid som människan genom jordbruk och bete börjar bruka landskapet och successivt ge det den form det har idag.

Till vänster: Hällkista vid Hultane nära Sanne. Hällkistan var en grav för flera personer och var i bruk för omkring 4 000 år sedan. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Skepp, människor och ett träd på Lökebergsristningen på Tungenäset. Foto: Lars Strid, Vitlycke museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar FÖRHISTORIENS LANDSKAP

- Hensbacka
- Ås – Buråsen – Folkesberg
- Svarteborg - Köpestad
- Långevall – Aspång - Hermanseröd
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Sanne kyrka – Vassbotten
- Tungenäset
- Torp – Bråland
- Svarteborg – Köpestad
- Hällevadsholm
- Torp-Sörbo-Hajum

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Jägarstenålder*, *Bondestenålder*, *Bronsålder* och *Järnålder*.

Till vänster: Domarring i Torreby bokskog. Till höger: Skeppssättning på Steneheds gravfält. Båda gravtyperna förekommer på järnåldern och tros vara cirka 2 000–1 000 år gamla. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Odlingslandskapet i Örekilsälvens norra dalgång. Foto: Teresia Eboskog.

Odlingslandskapet

Kulturpräglade odlingslandskap med spår från många generationers bruk har skapat karaktären för en stor del av landsbygden i Munkedals kommun.

Den långa jordbrukstraditionen inleddes under yngre stenålder, och har successivt utvecklats under historiens gång. På många håll kan det vara samma marker som brukas än idag, om än på förändrade sätt.

Kulturlandskapen innehåller öppna, brukade åkrar, betesmarker i sluttningar och älvdalar och gårdsbebyggelse i traditionella lägen. Detta tillsammans med den bohuslänska topografin skapar landskapsupplevelser som är mycket karaktäristiska, och där kulturvärden och värdet av jordbruksmark ofta kan gå hand i hand.

Ett särdrag för Munkedals kommun är att det funnits ovanligt många herrgårdar och storgårdar i jämförelse med övriga Bohuslän. Sannolikt är det mängden sammanhängande god jordbruksmark i kombination med tillgången på vattenkraft som lockat till sig de högre stånden.

Odlingslandskapet som vi ser idag bär spår av det laga skiftet, den jordbruksreform som ägde rum på 1800-talet då de nuvarande gårdsstrukturerna skapades. Det har också formats av jordbrukets modernisering under 1800- och 1900-talen, då bland annat jordbruksarbetet effektiviserades och större åkerytor plöjdes upp.

Men här finns också lämningar som vittnar om äldre tiders sätt att bruka landskapet, som exempelvis röjningsrösen, fägator, stengärdesgårdar och andra lämningar.

Befolkningsökningen på 1800-talet ledde till att ett stort antal torp och backstugor byggdes på ofri grund. Många av dessa är idag borta, men bevarade torp och torplämningar i dalgångarna och på fjällen berättar om den ofta hårda tillvaron för många bohusläningar under 1700- och 1800-talen. Miljöer med många lämningar efter torp och backstugor finns bland annat på Skottfjället, liksom på Långön i Sörbygden.

Till vänster: Gården Knarrevik ligger invid Färlevfjorden. Odlingslandskapet sträcker sig ända ned till stranden. Till höger: Odlingslandskapet kring Ed och Hultane. Gårdsbebyggelsen fick sina lägen i landskapet i och med det laga skiftet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar ODLINGSLANDSKAPET

- Hästhagen – Revet – Skådet
- Knarrevik
- Snipen – Furufjäll - Hästhagen
- Hökärn - Fiskebo
- Örekilsälvens norra dalgång
- Grinås – Bön – Hult – Påstigen
- Ulkeröd – Ed - Hultane
- Torreby
- Keddebo
- Kynnefjäll
- Skottfjället
- Vågsäter
- Tungenäset
- Långevall – Aspång – Hermanseröd
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Åboland
- Fisketorp – Långön – Brattönsgård
- Sanne - Vassbotten

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Jordbruket och skogen* och *Hus och bebyggelse*.

Till vänster: Husgrund vid torpet Hasslebacken på Skottfjället. Torpen bestod av en stuga, en liten ladugård och en jordkällare, samt små odlingsmarker inhägnade av stengärdesgårdar. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Kasebo var en liten fjällgård, enligt belägen på Kynnefjäll. Odlingsmarkerna är små och ligger alldeles intill Lilla Holmevattnet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Borgmästarbruket – grunden till den vattendrivna sågen. Foto: Teresia Eboskog.

Industri- och flottningshistoria

Det industri- och flottningshistoriska arvet är mer påtagligt inom Munkedals kommun än i övriga Bohuskommuner, och de lämningar som finns vittnar om en viktig del av det som är karaktäristiskt för Munkedals historia.

De goda förutsättningarna för vattenkraft på många håll i kommunen ledde tidigt till omfattande etableringar av vattenkraftsdriven industri, bland annat sågverk, kvarnar och produktion av järnprodukter. Exempel på detta finns vid Vågsäter och Brattönsgård.

Inte minst längs Örekilsälvens nedre lopp söder om Kärnsjön och längs Munkedalsälven finner man idag lämningar efter dessa verksamheter. Vid Torp, Borgmästarbruket och Brålandsfallet finns stengrunder från hus och kvarnar eller rester av fördämningar och andra anläggningar. Vid Munkedalsälven ligger dagens verksamma pappersindustri sida vid sida med några byggnader från den verksamhet som föregick pappersbruket, det vill säga Gamla bruket.

Sågverken i älvarna försågs med timmer som flottats från Dalsland via vatten-systemen. Här märks särskilt Örekilsälven som var en av Sveriges äldsta allmänna flottningsleder, där flottning pågick i nästan 300 år. Lämningar efter flottningen är bland annat stensatta strandkanter eller anordningar för att styra och kontrollera timrets färd på älvarna. Lämningarna syns i strandkanterna på många håll, bland annat i Örekilsälven och Munkedalsälven.

Vid 1900-talets början blev stenen värdefull i Munkedals kommun. I Hällevadsholmstrakten finns granit i en ovanlig blågrå nyans och stenen började brytas 1906-1907. Den nybyggda Bohusbanan var en förutsättning för att stenindustrin skulle kunna etableras här, eftersom den möjliggjorde transport av stenen från brotten och ut i världen. Under 1900-talet blev även kvarts- och fältspatgruvor viktiga näringar i kommunen. Den största gruvan var Barhults fältspatgruva nära Åboland.

Till vänster: Fördämning vid Vågsäter, ett exempel på lämningar som är kopplade till nyttjandet av vattenkraft. Till höger: Den bohuslänska stenindustrin har lämnat spår även i Munkedals kommun. Här storbrottet på Hällevads marker. Foton: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar INDUSTRI- OCH FLOTTNINGSHISTORIA

- Munkedals bruksmiljö
- Torp - Bråland
- Vågsäter
- Munkedals hamn
- Åboland
- Kaserna
- Hällevadsholm
- Fisketorp – Långön - Brattönsgård

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnittet *Industrihistoria*.

Till vänster: Viss gruvdrift har också funnits i Munkedal. Dagbrottet vid Barhult. Till höger: Det främsta exemplet på industrialiseringens betydelse för Munkedals framväxt är miljön kring Munkedals bruk. Foto från Gamla bruket. Foton: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Bebyggelsen kring Munkedals station härstammar från början från 1900-talet och speglar Munkedals framväxt som centralort och kommuncentrum. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kommunikationer, institutioner och samhälle

Det moderna Munkedals framväxt är ett resultat av samspelet mellan de äldre historiska epokerna, och utvecklingen under 1900-talet.

Vägar och kommunikationer gav tidigt upphov till knutpunkter, där strömmen av resande och varor ledde till etableringar av gästgiverier, affärer, lastageplatser och färjelägen. Vid Kviström låg tingshus och gästgiveri, vid Röd på Tungenäset fanns överfart till Stångenäset och vid Saltkällan fanns lastageplats och marknadsplats.

De större samhällen som finns i Munkedal idag växte dock inte fram förrän Bohusbanan anlades i början av 1900-talet. Järnvägen blev mycket betydelsefull för gods- och persontransporter, och så kallade stationssamhällen växte upp kring stationerna i Munkedal, Dingle och Hällevadsholm. Här etablerades handel men också andra samhällsfunktioner, som bank, hotell, post med mera.

Från 1920-talet och framåt byggdes vägnätet ut och både nyanlagda bilvägar, som den från Svarteborg till Sörbygden, och förbättringar av äldre vägar, innebar förbättrade kommunikationer inom kommunen. På landsbygden växte också mindre centrumbildningar fram med skola, affärer, postkontor och annan service. Exempel på detta är Fisketorp och Medbön.

Utbyggnaden av vägnätet har fortsatt under hela 1900-talet och samhällsutbyggnaden fortsätter att formas utifrån vägar och knutpunkter.

Munkedals samhälle har sina rötter både i brukssamhället kring Munkedals bruk och Stale, samt i stationssamhället kring järnvägsstationen och upp mot kyrkan. När Folkparken byggdes lades den mitt emellan de två delarna. Affärer och skolor har funnits i båda samhällsdelarna, men när kommunens organisation växte under andra halvan av 1900-talet, koncentrerades samhällsservicen till stationssamhället. Där hamnade också kommunhus och torg.

Till vänster: Bohusbanan bidrog till framväxten av Munkedals stationssamhälle. Stationshuset vid Munkedals station. Till höger: Tidigare gick kommunikationerna till Stångenäset och vidare till Lysekil via färjeläget vid Röd. Detta gav kundunderlag till ett gästgiveri utmed vägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kulturmiljöer som exemplifierar

KOMMUNIKATIONER, INSTITUTIONER OCH SAMHÄLLE

- Dingle stationsmiljö
- Munkedals stationsmiljö
- Hällevadsholm
- Fisketorp – Långön - Brattönsgård
- Önne – Sältorna
- Röd
- Kviström
- Svarteborg – Köpestad
- Grinås – Bön – Hult - Påstigen
- Vaglen – Ellingebo – Näset
- Åboland
- Munkedals bruksmiljö
- Bärfendal
- Munkedals hamn
- Torp – Sörbo – Hajum

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Kommunikationer, Handel och handelsplatser* och *Från socken till storkommun*.

Efter att näringsfriheten genomfördes 1864 växte bygdecentrum fram på landsbygden med skolor, affärer och serviceinrättningar. Till vänster: Affären vid Holma i Bärfendal. Ett utvidgat centrum i närheten av kyrkan som växte fram i slutet av 1800-talet. Till höger: Fisketorps centrum med byggnader främst från 1920–30-tal. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

*Bärfendals kyrka från 1100-talet. Kristnandet är ett av de viktigaste historiska skeendena.
Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.*

Historiska händelser och skeenden

Historiskt intressanta platser och miljöer är ofta exempel på hur samhället varit uppbyggt och hur människan brukat de resurser som finns på platsen. Men den historiska utvecklingen har också påverkats av viktiga händelser och utvecklingsprocesser.

Sådana historiska händelser och skeenden har ibland lämnat fysiska spår efter sig och ibland inte, även om platserna där det hänt är kända.

En viktig transformation av samhället skedde i samband med kristnandet, en process som i nuvarande Västsverige inleddes århundradena strax före år 1000. Äldre tankesystem och seder övergavs för nya, kyrkor byggdes, och landskapen indelades i socknar på ett sätt som levt kvar i århundraden. I Munkedal finns fyra kyrkor kvar som är uppförda på medeltiden, med Bärfendals kyrka som den mest ursprungliga till sin utformning.

Som en del i det medeltida norska riket hade bygderna i Munkedal betydelse för kungarna i maktspelet kring den norska kronan. År 1157 dödades kung Eystein Haraldsson i maktkampen mellan tre kungabroder, och begravdes i Foss kyrka. Tjugo år senare inleddes nya inbördes strider, där Sverre Sigurdsson i Sörbo år 1177 utropades till kung av Norge av sina egna. Foss medeltida kyrka finns kvar, och i Sörbo står en minnessten över kung Sverre, rest 1929.

Stormaktstidens krig lämnade inte Munkedal oberört, inte minst på grund av att den nord-sydliga landsvägen genom Bohuslän passerar en smal passage vid Kviström. Här skedde upprepade krigshändelser på 1600- och 1700-talen och den tydligaste lämningen efter detta är en stor försvarsanläggning i form av en skans som tingshuset är byggt på.

Kampen för demokrati och rättvisa villkor för alla, som inleddes under 1800-talets slut, har naturligtvis förts också i Munkedal. Närvaron av en stark arbetarrörelse i framförallt brukssamhället märks exempelvis i att Folkets hus placerades på Stale.

Till vänster: Det finns många valvbroar i Munkedals kommun. Valvbron över Örekilsälven vid Kviström från tidigt 1800-tal. Kring dess föregångare i trä har flera strider utkämpats på 1600- och 1700-talen. Till höger: Den medeltida kyrkan i Foss där kung Eystein dog och begravdes. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Även stenarbetarna i Hällevadsholm var fackligt engagerade och byggde Folkets hus. En viktig profil i Munkedal var fotografen Selma Sahlberg. Hon engagerade sig i kampen för kvinnlig rösträtt vid 1900-talets början och var ledamot i den lokala rösträttsföreningens styrelse. Selma Sahlbergs hus finns kvar på Hagarne vid Munkedals bruk.

Det fanns fler personer med rötter i Munkedal som liksom Selma Sahlberg ville förändra och förbättra samhället på olika sätt. Ett par exempel är 1700-talspoeten och filosofen Thomas Thorild, som föddes i Svarteborg, och filosofen Pontus Wikner, som växte upp vid Kaserna på 1800-talet.

Kulturmiljöer som exemplifierar

HISTORISKA HÄNDELSE OCH SKEENDEN

- Bärfendal
- Tungenäset
- Torp – Sörbo - Hajum
- Kviström
- Hällevadsholm
- Munkedals bruksmiljö
- Kaserna

Läs mer

i kapitlet Historik; avsnitten *Medeltid, Sagor, sägner och historiska händelser, samt Krig och nya gränser.*

Till vänster: Minnesstenen från 1929 vid Mon berättar om när Sverre valdes till kung över Norge år 1177. Till höger: Pontus Wikners barndomshem på Kaserna, en bevarad byggnad som kan berätta om en person och platsens historia. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Miljöbeskrivningar

Denna del av Munkedals kulturmiljöprogram utgörs av beskrivningar av de utvärderade kulturhistoriskt värdefulla miljöer som speglar Munkedals kommuns historiska utveckling. Urvalet av miljöer utgår från det tidigare kulturmiljöprogrammet från år 1994, men har uppdaterats och utvecklats utifrån aktuella förhållanden.

Kulturmiljöerna har inventerats och beskrivits under 2021-2022 av Cecilia Wingård, bebyggelseantikvarie och Linnea Nordell, antikvarie/arkeolog. I vårt arbete har vi fått ovärderlig hjälp av hembygdsföreningar och privatpersoner i hela kommunen.

Materialet är främst tänkt som ett stöd i löpande kommunal handläggning och hantering av dessa kulturmiljöer, bland annat inom fysisk planering samt besöksmåls- och turismutveckling. Beskrivningarna riktar sig också till alla som är intresserade av Munkedals historiska bakgrund.

Avslutningsvis finns ett avsnitt om de lagskydd som omfattar de kulturhistoriska värdena.

Miljöbeskrivningarna

För respektive miljö finns bakgrundshistorik och beskrivning, motivering, nyckelvärden, målbild och rekommendationer samt tillämpligt lagskydd.

Beskrivningarna inleds med den historiska bakgrund som miljön är uttryck för, samt en beskrivning av miljön.

Motiveringen preciserar och motiverar miljöns kulturhistoriska värde utifrån i sitt sammanhang i det lokala, regionala eller nationella perspektivet.

Nyckelvärden preciserar de viktigaste beståndsdelarna i miljön, sett utifrån miljöns kulturhistoriska värde.

Målbild och rekommendationer formulerar vad som är det önskvärda kulturhistoriska målet i ett längre tidsperspektiv och rekommendationerna pekar ut lämpliga vägar i den löpande hanteringen för att kunna uppnå målbilden.

Under lagskydd förtydligas vilka lagrum som är tillämpliga för att hantera kulturvärdena i respektive miljö.

Lagskydd och verktyg för hantering av kulturvärden

I detta avsnitt presenteras och förtydligas de lagrum som hanterar kulturvärden. Kulturmiljölagen, Plan- och bygglagen samt Miljöbalken är de lagar som uttryckligen hanterar kulturvärden. Kulturhistoriska värden är ett allmänintresse som liksom andra allmänna intressen ska beaktas på ett jämbördigt sätt vid planering och beslutsfattande.

Översigtskarta kulturmiljöer

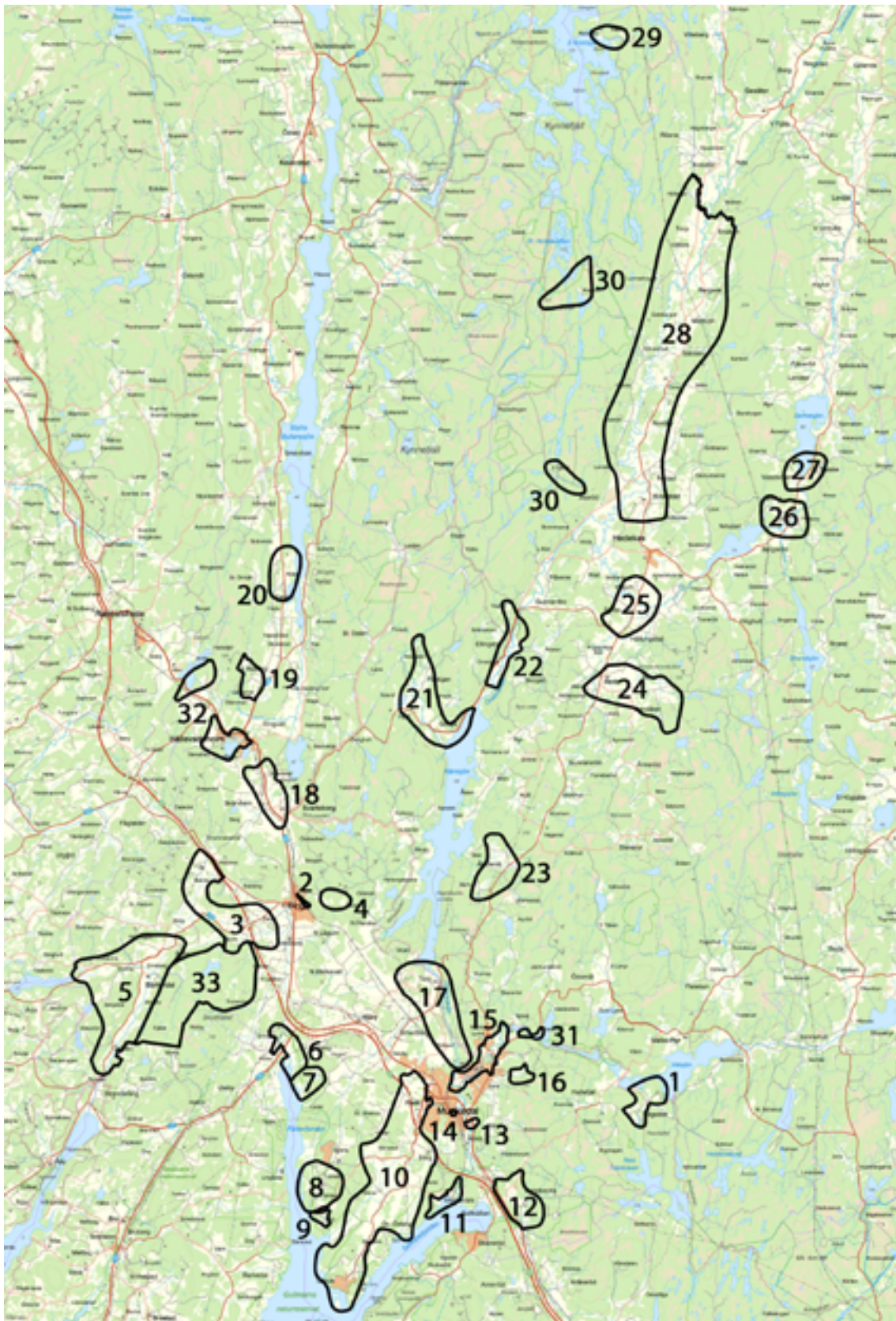

Illustration: Översigtskarta med alla miljöerna

Kulturmiljöer

1. Vågsäter	83
2. Dingle stationsmiljö	87
3. Ås – Buråsen – Folkesberg	91
4. Hästhagen – Revet – Skådet	97
5. Bärfendal	101
6. Öne – Sältorna	108
7. Knarrevik	113
8. Torreby	118
9. Röd	124
10. Tungenäset	129
11. Munkedals hamn	138
12. Hensbacka	143
13. Kviström	149
14. Munkedals stationsmiljö	154
15. Munkedals bruksmiljö	158
16. Snipen – Furufjäll – Hästhagen	167
17. Torp – Bråland	172
18. Svarteborg – Köpestad	180
19. Långevall – Aspång – Hermanseröd	187
20. Hökärn – Fiskebo	192
21. Grinås – Bön – Hult – Påstigen	197
22. Vaglen – Ellingebo – Näset	203
23. Åboland	208
24. Fisketorp – Långön – Brattönsgård	213
25. Torp – Sörbo – Hajum	220
26. Ulkeröd – Ed – Hultane	226
27. Sanne kyrka – Vassbotten	231
28. Örekilsälvens norra dalgång	235
29. Keddebo	243
30. Kynnefjäll	247
31. Kaserna	253
32. Hällevadsholm	258
33. Skottfjället	267

Odlingslandskapet i Vågsäter. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

1. Vågsäter

Betespräglad, öppet odlingslandskap med koncentration av förhistoriska gravar och en privat begravningsplats. Plats för herrgård med lämningar efter järnverk och andra vattenkraftsdrivna verksamheter, samt en mjölnarstuga och några äldre bostadshus.

Historik och beskrivning

Fornlämningar

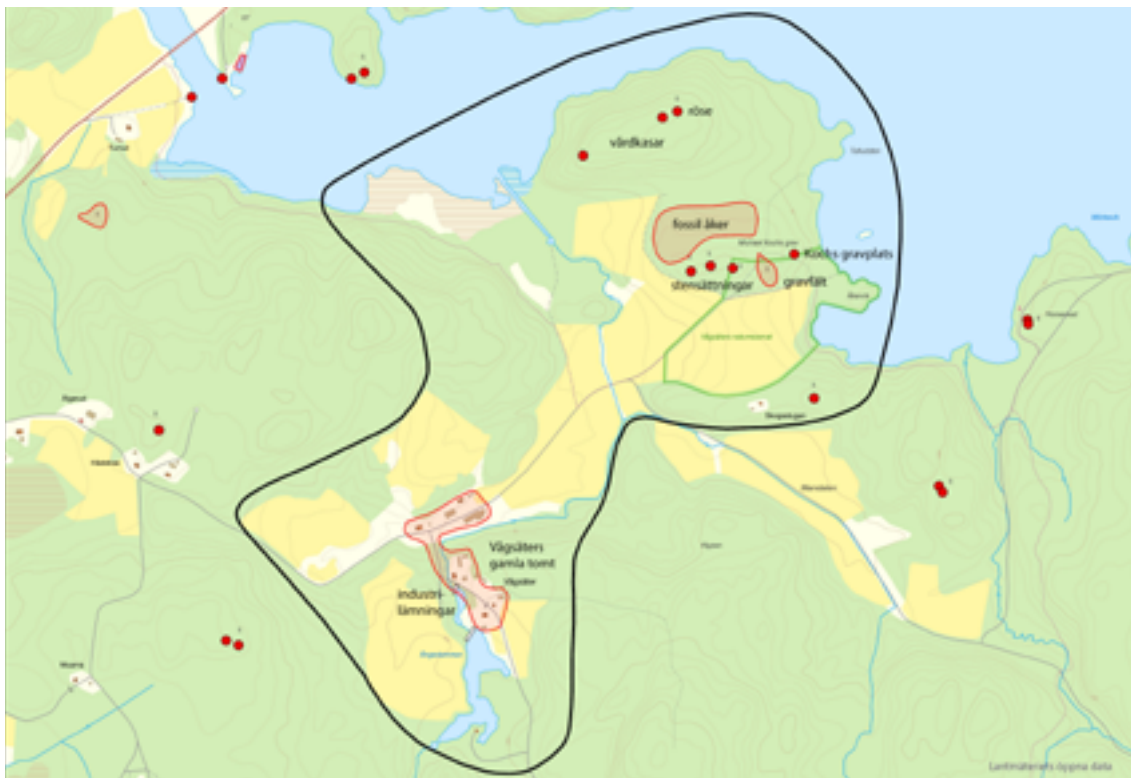
Nära Viksjön i miljöns norra del finns ett antal förhistoriska gravar. På höjdernas krön finns ensamliggande rösen och stensättningar, som troligen anlagts under bronsåldern. Det höga läget med utsikt över sjön är typiskt för gravar i Bohusläns inland från denna tid. Ett stycke ner i sluttningen finns ett gravfält med åtta synliga högar och stensättningar. Detta gravfält är troligen yngre och dateras till järnålder. I närheten finns också rester av äldre åkrar med röjningsrösen.

I miljön finns också två uppmurade stenfundament, som tolkas som plattformar för vårdkasar. Vårdkasar var ett ålderdomligt signalsystem, där signaleringen skedde med hjälp av anlagda eldar på bergstoppar. Hur och när just dessa vårdkasar använts är inte känt. Lämningar efter vårdkasar är ovanliga i Bohuslän och Dalsland, även om bruket av dem finns belagt i historiska källor.

Till vänster: Gravfält från järnåldern. Till höger: Familjen Kochs gravplats.
Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Utbredning av kulturmiljön Vågsäter. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Storgården Vågsäter och manufakturverket

Vågsäter är en gammal storgård med stora jord- och skogsegendomar. Ortnamnet nämns för första gången år 1540. Läget vid Vågsätersbäcken blev redan på 1600-talet utnyttjat för industriverksamhet. År 1764 anlades Liljenbergsfors manufakturverk på platsen, med en produktion av stångjärn, gjutjärnsbeslag och andra gjutna detaljer. År 1782 köptes egendomen av Simzon Koch. Han lät anlägga den privata gravplatsen på udden vid Viksjön, där han själv och flera andra från slakten Koch blev begravda. Gravplatsen används fortfarande av slakten och är omgärdad med en stenmur.

I över 100 år drev familjen Koch järnmanufaktur, tegelbruk samt såg och kvarn här. 1887 såldes Vågsäter till Munkedals bruk. Bruket fick därmed tillgång till skog för avverkning och kunde dessutom utnyttja vattenleden genom Vågsätersbäcken och Viksjön för flottning av timmer.

Herrgårdsbyggnaden på Vågsäter byggdes på 1700-talet och hade 11 rum samt flygelbyggnader. Den revs på 1960-talet, tillsammans med många av de andra byggnaderna kring herrgården. Utmed Vågsätersbäcken syns dock rester efter industriepoken, bl.a. fördämningsvallar, husgrunder och stensatta kanter, samt kvarngrunder. Bland de kvarvarande byggnaderna märks ett mjölnarboställe, en kuskbostad och några andra äldre bostadshus.

Odlingslandskapet

Det vackra och öppna odlingslandskapet brukas idag främst för bete, men för omkring 100 år sedan var hela dalgången uppodlad som åker och betet skedde främst utmed dalgångssidorna. Ett exempel på hur beteslandskapet en gång såg ut finns i den östra delen av miljön, vid sluttningarna ned mot Viksjön. Här betar djuren mellan stora ädellövträd. Landskapet får sin böljande karaktär av en grusavlagring, som uppstod i samband med istiden. Avlagringen är av stort geologiskt värde.

Motivering

Värdefull industrihistorisk miljö i odlingslandskap med koncentration av fornlämningar. I miljön finns också värdefull äldre bebyggelse.

Välbevarade industrihistoriska lämningar, ett betespräglad odlingslandskap och en historisk begravningsplats berättar om epoken då Vågsäter var herrgård och industricentrum. De förhistoriska gravarna är representativa för inlandets fornlämningsbestånd.

Fornlämningarna, odlingslandskapet och bebyggelsemiljön med industrilämningarna förstärker miljöns karaktär och har pedagogiska värden genom sin tydlighet. Även om herrgårdsbebyggelsen inte är bevarad ligger dagens bostadshus och ekonomibyggnader på samma plats som herrgårdens, vilket ger bebyggelsekontinuitet. Begravningsplatsen och de industrihistoriska lämningarna är också personhistoriskt knutna till släkten Koch.

Nyckelvärden

- Industrihistoriska lämningar
- Dammanläggningar
- Det betespräglade odlingslandskapet
- Bebyggelse vid Vågsäters gamla tomt
- Familjen Kochs gravplats
- Förhistoriska gravar
- Lämningar efter vårdkasar
- Fossil åkermark

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

De industrihistoriska lämningarna, som kvarnlämningar, dammanläggningar med dammspeglar och andra grundmurar, är mycket viktiga för miljön och bör bevaras. Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

Till vänster: Fördämningsvall intill platsen för Vågsäters manbyggnad. Till höger: Mjölmar boställe. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt och i begränsad omfattning, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

I miljöns östra del finns Vågsätters naturreservat.

Referenser

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-64 NV Valbo-Ryr 1937

Dingle stationshus, byggt 1903, tillbyggt på 1930-talet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

2. Dingle stationsmiljö

Miljön omfattar Dingle stationshus med godsmagasin och banvaktarstuga, uppförda i början av 1900-talet. Stationen har ett högt och vackert läge med vid utsikt över Dingleslätten och Skottfjället.

Historik och beskrivning

Dingle stationshus uppfördes i anknötning till Bohusbanans invigning 1903. Till miljön hör också ett godsmagasin och en banvaktarstuga. På 1920-talet blev Dingle station knutpunkt när SJ startade busslinjer längs de nybyggda AK-vägarna. De nya förbindelserna medförde att kustsamhällena nu kunde få handelskontakter med inlandet och allt fler fisketransporter skedde med buss och järnväg. Förbindelserna över Dingle fick även stor betydelse för den ökande strömmen av turister ut till kusten. Busslinjen mellan Dingle och Fjällbacka var en av Sveriges tidigaste och busslinjer gick också till Kungshamn, Hedekas och Vassbotten.

Järnvägsstationen fick stor betydelse för samhällets utveckling. Tack vare järnvägen, startade Hushållningssällskapet år 1921 lantmannaskola i Dingle. Efter skolans tillkomst växte samhället ytterligare.

Dingle stationshus, liksom de övriga stationshusen längs Bohusbanan, har utformats efter typritningar av järnvägsstyrelsens dåvarande chefsarkitekt Folke Zetterwall. Karaktäristiskt är den kompakta byggnadskroppen med stora takfall och takutsprång. Stationshuset i Dingle är ett exempel på "stationshus av minsta typen", uppfört i gult och rödbrunt hårdbränt tegel som var särskilt utvalt för att stå emot havsvindarna. Byggnaden byggdes till på 1930-talet med större väntsal och nya lokaler för posthantering. Interiörens dörrar, golv, vägghälsor och fasta bänkar, är välbevarade från tillbyggnadstiden.

Utbredning av kulturmiljön Dingle stationsmiljö. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Det var mycket vanligt att parker anlades vid järnvägsstationer. I parken mellan stationshuset och godsmagasinet låg vid olika tider serveringshus.

Söder om stationsområdet finns tre hus som byggdes på 1920-talet som personalbostäder för busschaufförerna. Två av husen inrymde två lägenheter vardera och ett inrymde fyra lägenheter. På 1960-talet friköptes husen av privatpersoner.

Norr om stationsmiljön ligger en banvaktarstuga. Fram till mitten av 1970-talet låg en uthuslänga i vinkel mot bostadshuset. Fastigheten styckades sedan upp till två fastigheter och befintligt suterränghus tillkom. Banvaktarstugor utifrån typritningar uppfördes med jämna mellanrum utmed järnvägarna. Banvakten ansvarade för att tågbanan hölls i gott och säkert skick. Utmed Bohusbanan var banvaktarstugorna putsade med stomme av tegel och med likadana planlösningar.

Motivering

Välbevarad bebyggelsemiljö som är representativ för stationsmiljöer utmed Bohusbanan, och som har en tydlig historisk koppling till Dingles framväxt som samhälle.

Stationshuset med tillhörande räls och godsmagasin berättar om Bohusbanans betydelse för kommunikationerna och huset är ett tidstypiskt exempel på en vanligt förekommande arkitektur med förbländertegel. Stationshuset tillhör också en byggnadstyp som blir alltmer sällsynt på grund av flertal rivningar utmed Bohusbanan.

Banvaktarstugan berättar om hur skötseln av banvallen organiserades och personalbostäderna berättar om den större mängd personal som tidigare behövdes för verksamheten på platsen.

Vissa av byggnaderna i miljön har genomgått förändringar, men trots det har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling.

Till vänster: Översikt över stationsmiljön 1905. Källa: Källa: Järnvägsmuseet, www.digitaltmuseum.se. Till höger: Personalbostäderna söder om stationsområdet. Källa: Järnvägsmuseet, www.digitaltmuseum.se.

Nyckelvärden

- Stationshuset
- Järnvägen
- Grunden till godsmagasinet
- Banvaktarstugan
- Personalbostäderna

Målbild och rekommendationer

Bevarad bebyggelsemiljö. Mycket varsam bebyggelseutveckling endast i begränsad omfattning. Varsamt hanterade byggnader.

De äldre byggnaderna bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. De ursprungliga snickerier, fönster och andra detaljer som finns är en del av husens karaktärer, och bör därför behållas.

Eventuella förändringar av befintliga byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Alla byggnader i miljön bör beläggas med rivningsförbud.

Till vänster: Godsmagasinet som vid någon tidpunkt byggts till för att kunna tillgodose den ökande godstrafiken. Huset revs sommaren 2021. Till höger: Banvaktarstugan som troligen ursprungligen varit vit. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Axelsson, Rasmus, 2007: *Banvaktstugor – En bild av Sveriges banvaktstugor*. Examensarbete Högskolan på Gotland.

Carlsson, Helene, 1995: *Kulturhistoriska miljöer utmed Bohusbanan – Kulturhistoriskt utredning 1994*. Bohusläns museum nr 8.

Kulturella byggnader i Munkedals kommun – Bohuslän (broschyr)

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborgs socken. 1994.

Riksantikvarieämbetet, 2002: *Förslag till statligt byggnadsminne, Dingle stationshus, Munkedals kommun, Västra Götalands län*.

Internet

Bohusläningen:

https://archive.is/20120525144139/http://212.3.11.251/artikel_pm_standard.php?id=360747&avdelning_1=101&avdelning_2=105&avdelning_3=0 (2021-07-15)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Dingle)

Hemnet: Höglundavägen 2, Dingle (2021-12-10)

Riksarkivet: Statens Järnvägars ritningssamling: Stationsbyggnader, Bostadshus, boställshus, betjäningshus, SE/RA/81002.10/28/8/31:1-2 (1923-1923), bildid: B0005371_00002

Landskapet vid Rom och Buråsen. På den höga klippan till höger i bild finns Buråsarebergets fornborg. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

3. Ås – Buråsen - Folkesberg

Välbevarad fornlämningsmiljö med hållristningar, gravar och fornborg. Öppet odlingslandskap med hävdade betesmarker och bebyggelse i traditionella lägen. Plats för en av Bohusläns försvunna medeltidskyrkor.

Historik och beskrivning

Miljön omfattar västra delen av Dingleslätten och Bärfendalens nordligaste del, inramat av Skottfjället, Buråsareberget och åsryggen mellan Backa och Ås. Dalgångarna är flacka och upptas till största delen av åkermarker. Vid Backa, Ås och Bärby finns välhävdade hag- och betesmarker på åshöjden och dalgångssidorna. Dalgångarna ligger mellan 10 och 15 meter över havet och var havsvikar under förhistorisk tid. I takt med att landet reste sig blev de skyddade och havsnära dalgångarna populära vistelseorter för brons- och järnålderns människor och de har lämnat många spår efter sig i landskapet.

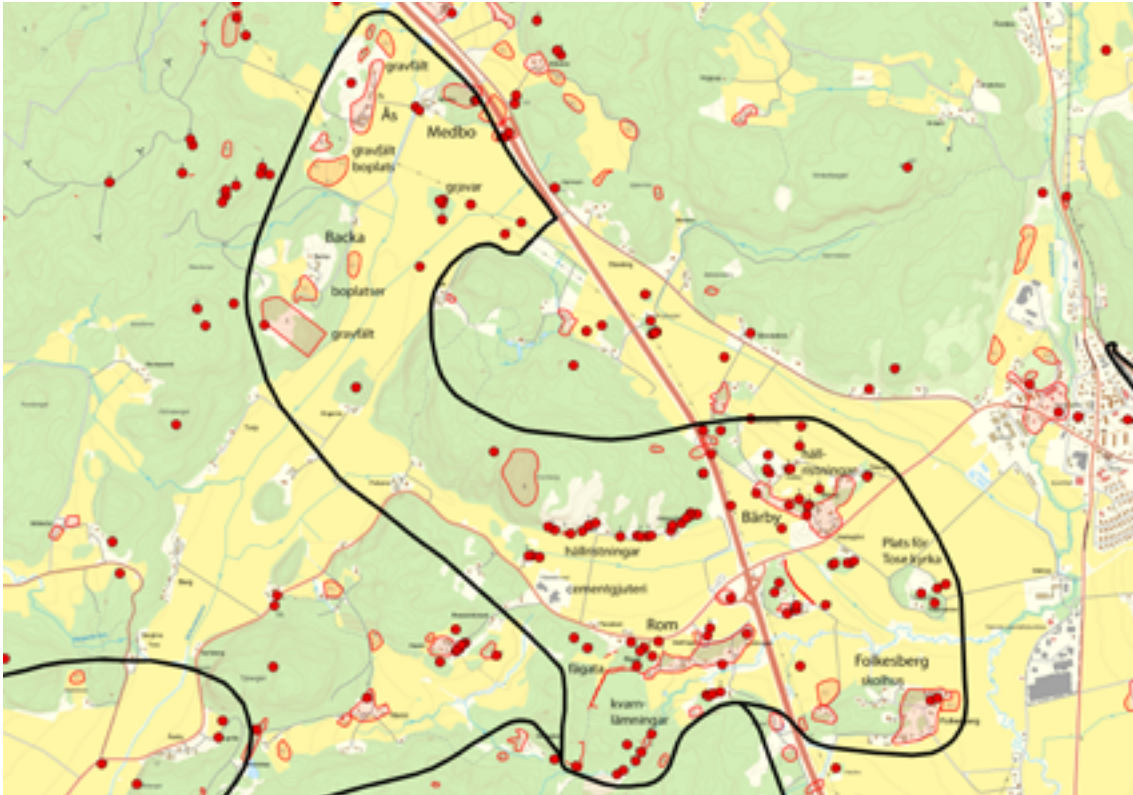
Hållristningar

Under bronsåldern var dalgången ett smalt sund som gradvis grundades upp. Vid foten av Buråsareberget och kring bergshöjderna vid Bärby, Folkesberg och Rom finns cirka 50 platser med hållristningar, främst från den yngre bronsåldern (1100 f.Kr. – 500 f.Kr.). Berggrunden här utgörs av granit, vilket möjliggjorde hållristningar med samma karaktär och motivvärld som till exempel Lysekils och Tanums hållristningar. Bland motiven finner vi skepp, skålgropar, fotsulor, samt djur- och människofigurer. Mest känt är det så kallade Bärbyskeppet, som ligger i dalgången söder om Buråsareberget. Skeppet är 183 cm långt och djupt hugget. På däck finns tre krigare med svärd och höjda yxor. Skeppet kan dateras till cirka 900–700 f.Kr.

Gravar, boplatser och fornborg

Under loppet av järnåldern blev dalgångarna helt torrlagda och från denna tid finns många lämningar av gravar, bosättningar och en fornborg. Både boplatserna och gravarna ligger nära de historiska byarna och gårdarna. Gravarna i form av stensätt-

Utbredning av kulturmiljön Ås-Buråsen-Folkesberg. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum

ningar och högar finns på höjdpartierna vid Folkesberg, Rom och Bärby. På åsryggen vid Backa och Ås finns totalt fyra gravfält, där de båda största har omkring 22 högar och stensättningar vardera.

Intill gravfältet i Backa finns en boplats, som dock skadats i samband med grustäkt. Här har flera härdar och keramik från järnåldern hittats. Nära Rom och Medbo har flera boplatser och gravar grävts ut. Arkeologerna hittade bland annat långhus, som bebotts under järnåldern, från och med cirka 500 f.Kr. Det yngsta huset var från vikingatiden (800-1050 e.Kr.). Husen, tillsammans med fynd av årderspår och sädeskorn, visar att det fanns flera etablerade gårdar i området, där åkrarna brukades med hjälp av årder. Årdret luckrade upp jorden inför sådden.

På Buråsarebergets topp finns en fornborg, som troligen använts av gårdarnas folk som försvarsanläggning i orostider. Borgen har ett strategiskt läge nära ett trångt parti av dalgången.

Tose kyrka

På en höjd vid Tosemarken i den östra delen av miljön ska den medeltida Tose kyrka ha legat. Kyrkan finns omnämnd från 1391. Till kyrkan hörde Tose socken som bland annat omfattade Folkesberg, Rom, Bärby, Myrtorp och Staxäng.

Tose kyrka försvann före 1594, kanske som en konsekvens av reformationen. Tose blev en del av Svarteborgs socken, men redovisades dock som en egen enhet i jordeböckerna ända fram till 1888, då den slutligen togs bort. Det finns flera äldre uppgifter om att ruiner eller stengrunder efter kyrkan ska ha funnits kvar på höjden vid Tosemarken, men dessa har inte kunnat återfinnas.

Till vänster: Bärbyskeppet. Foto: Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hållristningar.
Till höger: Drönarfoto över bebyggelse och landskap vid Ås. Foto: Teresia Eboskog.

Bebyggelsen

Vägsträckningar och gårdar är karakteristiskt placerade tätt invid bergssidorna och på impediment. Landsvägen från Bärfendal till Dingle byggdes med hjälp av AK-arbete på 1930-talet. Äldre vägsträckningar finns kvar och är särskilt synliga vid Roms by, utmed Buråsareberget och vid Bärby. Vid E6-bygget tillkom Dinglemotet och då drogs landsvägen om något. Det finns dock rester kvar av 1930-talsvägen vid Lyckhogen.

Från Roms by leder en fägata kantad av stengärdesgårdar upp mot utmarkerna på Skottfjället. Här leddes byns betesdjur ut på bete. I Romsbäcken, som rinner från Roms vatten på Skottfjället ned mot dalen, finns rester efter flera kvarnlämningar och fördämningsvallar. Totalt har det funnits nio kvarnar i bäcken, enligt en karta från 1848. De användes som husbehovskvarnar av gårdarna i Roms by.

Bebyggelsen i miljön utgörs av jordbruksbebyggelse från mitten av 1800-tal till tidigt 1900-tal, med enstaka moderna inslag. Bland de äldre husen kan, särskilt nämnas bostadshusen på Medbo och Backa, båda uppförda på 1840-talet. Vid Rom, söder om vägen, ligger ett välbevarat hus från 1930-talet. Vid Folkesberg finns ett välbevarat skolhus, uppfört 1869. Skolan lades ned 1954, strax innan Centralskolan i Dingle stod klar.

Utmed landsvägen ligger ett nedlagt cementgjuteri samt lite längre norrut, en äldre, sedan länge nedlagd fönsterverkstad i en välbevarad verkstadsbyggnad. Cementgjuteriet startades på Råröds gård och flyttade ner till landsvägen någon gång mellan 1940 och 1960.

Till vänster: Fägata vid Roms by. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Kvarnlämning i Romsbäcken. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Motivering

Mycket värdefull fornlämningsmiljö i öppet odlingslandskap med värdefulla hag- och betesmarker. Äldre jordbruksanknuten bebyggelse i traditionella lägen. Bevarade kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, fägata och kvarnlämningar.

Inom miljön finns en koncentration av välbevarade fornlämningar. Fornlämningarna speglar en lång kontinuitet av bosättning och landskapsutnyttjande, som sträcker sig från bronsåldern och in i vår tid. Hällristningarnas motiv är mycket varierade och representativa för de nordbohuslänska hällristningarnas bildvärld. Gravarnas placering i landskapet och koppling till kända samtida boplatser och fornborg berättar om hur järnålderns landskap var organiserat. Platsen för Tose medeltida kyrka vittnar om en numera försvunnen kyrklig och administrativ indelning och är viktig för områdets identitet.

Det öppna odlingslandskapet, de välhävda betesmarkerna, jordbruksbebyggelsen och dess placering i landskapet är lätta att överblicka, visar på lång kontinuitet och tydliggör miljöns egenskaper. Landskapets värden består, trots att motorvägen E6 dragits genom den östra delen av området. Eftersom vägbanan är nedsänkt är dess visuella påverkan begränsad och sammanhangen i landskapet kvarstår till stora delar. Området kring Dinglemotet är dock mycket påverkat av motorvägen.

Roms kvarnlämningar berättar om landskapsutnyttjandet, där kvarnen var en viktig del av varje gårds verksamhet.

De äldre välbevarade bostadshusen med tillhörande ekonomibyggnader förstärker upplevelsen av lång kontinuitet.

Skolhuset är exteriört mycket välbevarat och berättar om perioden med landsbygds-skolor. De bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades utifrån betydelsen av luft och ljus.

Industribyggnaderna är goda exempel på så kallad gårdsnära industri som visar på ett nytt sätt att nyttja gårdens tillgångar under industrialiseringens framväxt.

Cementgjuteriet Rom. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Hällristningarna vid Buråsen, Bärby, Rom och Folkestad
- Fornborgen på Buråsareberget
- Gravfälten vid Backa och Ås
- Gravar vid Folkestad, Rom och Bärby
- Förhistoriska boplatser vid Backa och Ås
- Platsen för Tose kyrka
- Det öppna odlingslandskapet i dalgångarna
- Betesmarkerna vid bland annat Backa, Ås och Bärby
- Stengärdesgårdar
- Fägata vid Roms bytomt
- Kvarnlämningar i Romsbäcken
- De äldre välbevarade bostadshusen
- Folkesbergs skola
- Cementgjuteriet och fönsterverkstaden

Målbild och rekommendationer

*Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet.
Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.*

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste mycket stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapsammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Odlingslandskapet bör hållas fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av.

Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier (exempelvis cementgjuteriet) som finns i den äldre miljön, bör detta ske utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över kulturmiljöns utpekade värden.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2020. *Hällristningarna i Munkedals kommun*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Arkeologisk rapport 14.

Claesson, Pia och Munkenberg, Betty-Ann (red). 2003. *Projekt Gläborg-Rabbalshede. Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän. Nr 1 teknisk rapport*. Bohusläns museum kulturhistoriska dokumentationer nr 11. Uddevalla.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän

Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Nytryck i facsimil 1979, Uddevalla.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Johnsén, O.A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold intil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers forlag. Kristiania.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Munkedal.

Oedman, Johan. 1946. *Chorografia Bahusiensis Thet ähr: Bahus-Läns Beskrivning, så till thess Natur, Art och beskaffenhet 1746*. Stockholm.

Muntliga uppgifter: Lars Strid, Vitlycke museum, 2022-03-16. Informant, 2022-03-18.

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv
14-SVA-281 Rom. Laga skifte 1848–1849

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-71 Dingle SV 1937
J131-70 Bärfendal SO 1937

Torpet Kasen. Foto: JanOlof Karlsson

4. Hästhagen – Revet - Skådet

Karaktäristisk torpmiljö från 1800-talets andra hälft med enkelstugor i traditionella bebyggelselägen kring mindre dalsänkor. Kuperat odlingslandskap med före detta åker- och betesmark.

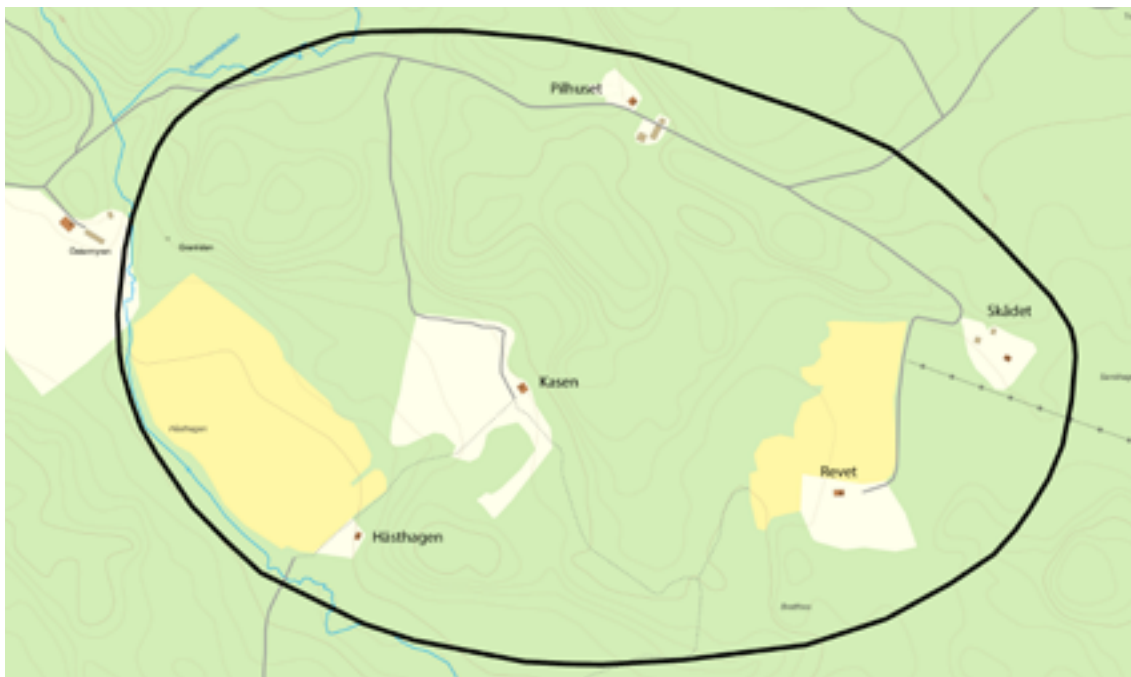
Historik och beskrivning

Miljön omfattar ett kuperat och till stora delar skogklätt bergsområde med ett par små dalsänkor, där den tidigare odlingsmarken delvis hålls öppen genom bete och slåtter. Området är beläget på gränsen mellan Svarteborgs och Håby socknar, öster om Dingle.

I den västra dalen ligger odlingsmarken till Östermyren och Granliden, två små hemmansdelar under Dingle Östra vars boningshus inte längre finns kvar. Östermyrens boningshus har flyttats och ett nytt hus finns i dess ställe. Husen låg i skyddade söderlägen i dalens norra kant. Hemmansdelen har troligen etablerats här på 1760-talet, då den första gången nämns i lantmäterihandlingar.

I dalens sydöstra kant ligger torpet Hästhagen, uppfört under 1800-talets senare hälft. Före 1885, då det tas upp i husförhörslängden, finns inga uppgifter om det. Huset, en välhållen förlängd enkelstuga med faluröd panel, är troligen det ursprungliga på platsen. Det kan mycket väl ha funnits där långt innan det första skriftliga belägget.

Torpet Kasen ligger längst österut i samma dalgång, med ett brant bergsområde i ryggen. Den äldsta uppgiften om torpet finns i en husförhörslängd från år 1830. Boningshuset är ett dubbelhus, klätt med rödmålad locklistpanel. Dagens väg till torpet är byggd under modern tid. Tidigare tog man sig till torpet på vägen förbi Hästhagen.

Utbredning av kulturmiljön Hästhagen-Revet-Skådet. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

På vägen till den östra dalgången ligger torpet Pilhuset med ett mindre, välhållet bostadshus med rödmålad locklistpanel samt en äldre lagård på motsatt sida vägen bredvid en nyare maskinhall. Vid vägens slut ligger det före detta soldattorpet Revet strax intill sockengränsen. Huset utgörs av en välbevarad men nedgången förlängd enkelstuga med gulmålad locklistpanel. Torpet är skriftligt belagt sedan 1803. Längst österut ligger Skådet, ett falurött mindre dubbelhus. Sedan år 1819 finns det belagt som torp under Harska i Håby socken.

Det har funnits fler torp inom miljön, bland annat vid Brattfors strax söder om Revet samt torpet Sandhagen öster om Skådet. Torpen är idag borta och de marker som tidigare låg runtom dem är igenväxta.

Motivering

Välbevarad torpmiljö i småskuret kulturlandskap med värdefull äldre bebyggelse.

Miljön speglar väl den intensiva nyodlings- och torpbildningsperioden i bygdernas utkantstråk från 1800-talets början och ett drygt halvsekel framåt. De välbevarade torpen tydliggör miljöns egenart samt illustrerar äldre byggnadsteknik och utformning.

Trots igenväxning finns det inom miljön värdefulla kulturpräglade landskapsavsnitt med hävdade betesmarker, stengärdesgårdar, kommunikationsstråk och välbevarade torp.

Till vänster: Torpet Hästhagen. Foto: JanOlof Karlsson
Till höger: Torpet Revet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Torpmiljöerna
  - Pilhuset
  - Skådet
  - Revet
  - Kasen
  - Hästhagen
- Det öppna, småskaliga odlingslandskapet
- Stengärdesgårdar
- Vägsträckningar och stigar

Målbild och rekommendationer

Bevarad torpmiljö. Fortsatt öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Varsamt hanterade byggnader.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Vägen till Revet med gärdesgård. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

De kulturpräglade landskapsavsnitten som fortfarande finns bör fortsatt hållas öppna, betesmarken hävdad, och värdefulla kulturlandskapselement, som stengärdsgårdar och vägsträckningar, bevarade. Ny bebyggelse i begränsad omfattning i dessa delar, och placerad i traditionella lägen.

Det kan finnas bevarade husgrunder och andra lämningar efter fler torp inom miljön. Dessa har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör en inventering genomföras med avseende på lokalisering, omfattning och antikvarisk status.

Eventuella förändringar av befintliga byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Alla byggnader i miljön bör beläggas med rivningsförbud.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Eventuella torp- och backstugelämningar ses inte alltid som fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Äldre foton från fastighetsägare.

Muntliga uppgifter: Informant (2021-09-20)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-71 Dingle SV 1937

Vy över landskapet kring Bärfendals kyrka och åt sydväst. Foto: Teresia Eboskog.

5. Bärfendal

Bärfendal bjuder på ett dramatiskt landskap med höga berg som stupar brant ned mot trånga dalgångar med ett öppet odlingslandskap. Det långa landskapsnyttjandet märks genom fornlämningarna, den medeltida kyrkan och den välbevarade kulturhistoriska bebyggelsen. Riksintresse för kulturmiljövården.

Historik och beskrivning

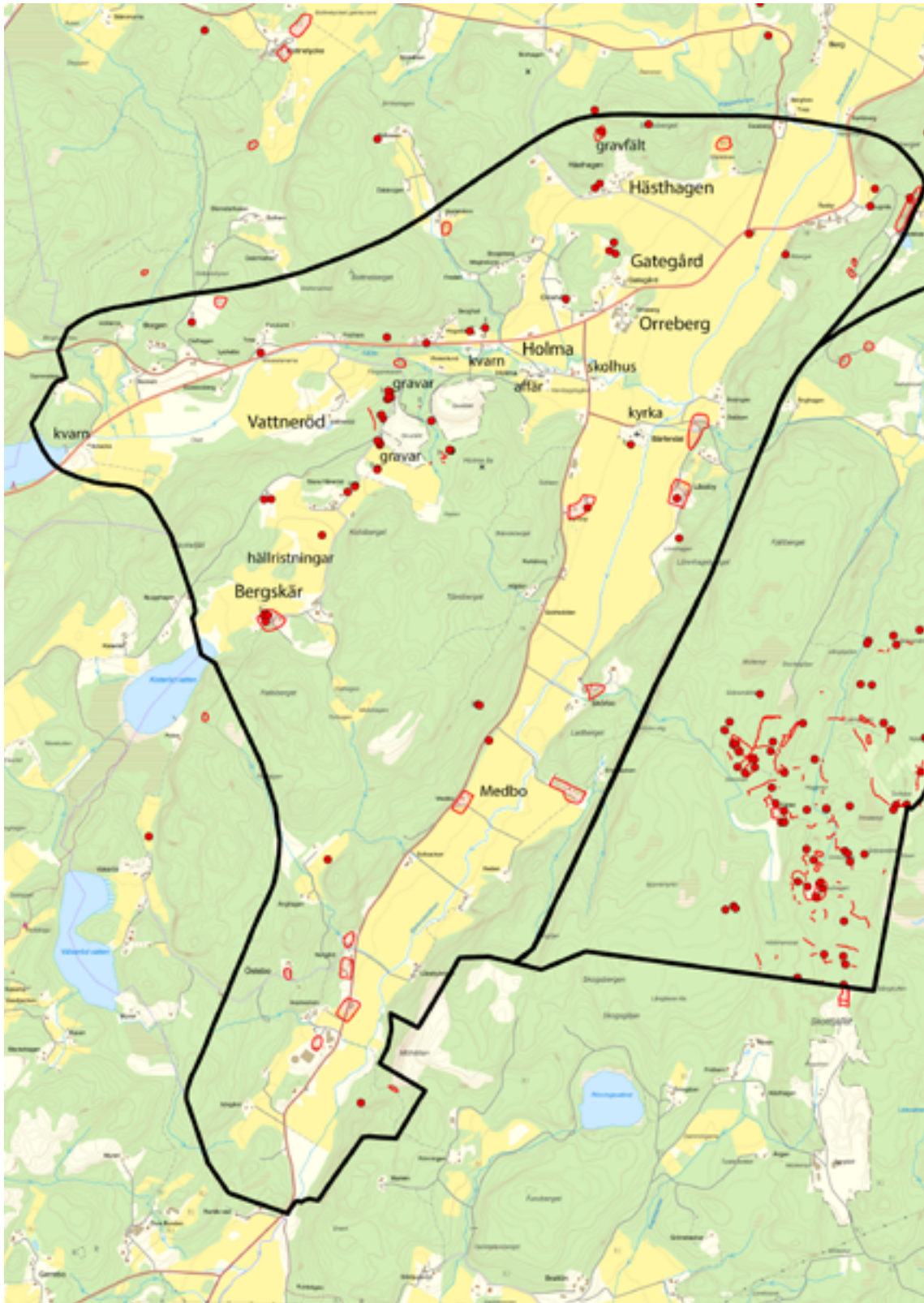
Miljön omfattar Bärfendalen och dess västliga utlöpare mot Tåsteröds stora vatten.

Åbyfjorden gick här tidigare långt in i landskapet innan markerna, på grund av landhöjningen, torkade upp och blev en frodig dalgång, troligen omkring år 1000 e.Kr. Ortnamnet Bärfendal anses betyda Dalen vid Berafjorden, där Berafjorden avser ett äldre namn på Åbyfjorden. Bera kan vara det äldre namnet på Bärfendalsälven. Dalen är avgränsad av, höga bergsmassiv av bohusgranit, som från Skottfjället på östsidan stupar brant ned mot den flacka dalbotten.

Dalgångsbottnarna har traditionellt utgjort öppna åkermarker, med betesmarker utmed dalgångssidorna och i bergen. Gårdarna ligger tätt intill dalgångens kanter. Eftersom man inte ville ta värdefull odlingsmark i anspråk var dalgångssidan eller åkerholmen det bästa stället att placera bebyggelsen. I miljön ingår också ett småskaligt dalgångslandskap inramat av bergsområden, som ligger på en plåtå vid Stora Håveröd och Bergskär.

Fornlämningar

På grund av att dalgången varit havsbotten under delar av den förhistoriska tiden är fornlämningsbeståndet koncentrerat till den inre delen av dalgången. Här finns hållristningar: främst skålgropar men också några figurristningar med bland annat skepp. Ristningarna har troligen tillkommit under den yngre bronsåldern.

Utbredning av kulturmiljön Bärfendal. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum

Vid Holma finns ett flertal resta stenar, som är en gravform som dateras till järnålder. Vid Orreberg, Hästhagen och Åseby finns flera gravar och gravfält, som också hör järnåldern till. Vid Keberg har en brakteat hittats, som är ett hänge av guld i form av ett mynt som är präglat på ena sidan. Fyndet gjordes i en åker år 1848 och dateras till järnåldern, ca 500 e.Kr. En stensättning ligger strax söder om kyrkogården vid Bärfendals kyrka. Den ligger ca 10 meter över havet och har troligen anlagts under den yngre järnåldern. Vid en utgrävning på 1800-talet hittades kol och brända ben inuti en ring av stenar.

Bärfendals kyrka

På en mindre förhöjning mitt i Bärfendal ligger Bärfendals kyrka. Kyrkan är en bland Bohusläns äldsta som ännu är i bruk. Till sina äldsta delar är den från 1100-talet eller 1200-talets första hälft. Kyrkan är en så kallad romansk absidkyrka och planen är den ursprungliga. Sakristian i norr är dock från 1932. Västtornet av trä byggdes 1868. Interiören präglas av en blandning av medeltid och senare tid. Ombyggnader har även gjorts på 1700-talet och renoveringar på 1900-talet.

År 2000, vid omputsningen av sydväggen upptäcktes fem bildstenar med slingrande växtrankor, geometriska sicksackmönster och märkliga djur inhuggna. Kyrkan hade innan år 1725 en ingång åt söder och troligen har man återanvänt portalens dekoration som byggstenar när väggen murades om.

På kyrkkullens norra sluttning märks en äldre bod/kyrkstall, byggd någon gång mellan 1750–1850 med stomme av timmer klädd med stående, rödmålade bräder. Gaveln är indragen på ingångssidan.

Holma-Orreberg

Vid Holma-Orreberg, där landsvägen söderifrån förenar sig med den öst-västgående vägen, ligger en bykärna med olika funktioner väl samlade. Här finns byggnader som tidigare inrymt lanthandel, post, skola och badstuga. Bebyggelsen består av välbevarade dubbelhus och enkelstugor från 1800-talets andra hälft fram till 1900-talets början.

Sedan åtminstone år 1777 och fram till 1918 har det funnits gästgivargård med skjutsstation på Orreberg. Rakt över åkermarken vid Orreberg går en gammal, halvt igenvuxen vägsträckning, som förmodligen övergivits vid en omläggning av landsvägen. Där den gamla vägen går över Tvärån finns en valvbro, numera något nedrasad.

Till vänster: Löst stenblock med 30 ristade skålgropar och rännor. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Bärfendals kyrka. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till vänster: Bostadshuset på en av gårdarna på Hästhagen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Den före detta prästgården på Vattneröd. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Gårdsbebyggelsen

Många gårdar i Bärfendal omnämns för första gången på 1300-talet. Från slutet av 1500-talet till början av 1900-talet har en stor andel av Bärfendals gårdar tillhört Åby säteri. När Margareta Huitfeldt tog över Åby säteri och hennes ägor år 1664 donerades till Hvitfeldtska stipendieinrättningen, kallades gårdarna gymnasiegårdar. Gårdarna ligger på ett karakteristiskt sätt uppdragna tätt mot bergssidorna. Områdets storslagna och natursköna dalgångslandskap har få motsvarigheter i södra Sverige.

Dalgångens bebyggelse som helhet präglas av ett till mycket stora delar välbevarat bygnadsbestånd med många gårdar från tidigt till sent 1800-tal. Särskilt kan nämnas de två bostadshusen på Hästhagen från 1830-talet (Hästhagen 1:13 och 1:14), prästgården i Vattneröd från 1849 (Vattneröd 1:1), ett bostadshus på Gategård från 1830 (Gategård 1:3), ett större välbevarat och tidstypiskt bostadshus från 1924 med ekonomibygnader från 1921 på Holma (Holma 2:5). Det finns dock många fler välbevarade och kulturhistoriskt värdefulla byggnader i miljön.

Gården på Vattneröd utgjorde prästgård mellan mitten av 1700-talet till 1961. Bostadshuset, en salsbyggnad, är uppfört 1849 av prästen Thure Richard Sallander. Han härstammade från gården Herrgården, Påstigen och där användes samma ritningar, fast spegelvända, till bostadshuset några år senare.

På höjden mellan Bärfendalen och Vattneröd ligger Håveröd och Bergskär i en mindre dalgång som leder fram till Kisteröd vatten. Gårdarna ligger utmed skogskanterna med odlingslandskapet emellan. Bergskär uppges i 1573 års jordebok som prästegods, det vill säga en form av avlöning till prästen. Bostadshusen på de två gårdarna på Bergskär består av större dubbelhus, uppförda i slutet av 1800-talet. Ett av husen är ett så kallat trefrontshus.

Kvarnar

Där Tåsteröds stora vatten rinner ut i Tvärån vid Eldsbacka finns en kvarnlämning efter Eldsbacka kvarn. Den tillhörde gården Eldsbacken (Eldsbacken 1:3) och byggdes år 1903. Även på Holma har funnits en kvarn- och sågdrift, här finns dock anläggningen kvar. Verksamheten pågick från slutet av 1800-talet till 1972. Kvarn och såg drevs först med vattenkraft och diesel, från år 1947 med elektricitet.

Motivering

Mycket värdefullt sockencentrum med medeltida kyrka i kulturpräglad odlingslandskap och med lång kontinuitet i landskapsutnyttjandet. I miljön finns mycket värdefull och välbevarad äldre bebyggelse.

Mycket välbevarad kulturlandskapsmiljö med medeltida kyrka i ett tidstypiskt framträdande läge, värdefulla fornlämningar och bebyggelse i ett öppet odlingslandskap med mycket höga kulturvärden. Mängden fornlämningar är inte stor, men är ändå den största koncentrationen i Bärfendals socken och speglar landskapsbruket under förhistorisk tid i den tidens innerskärsgård.

Det öppna odlingslandskapet framhäver dalgångens markanta naturgeografiska former.

Jordbruksbebyggelsen som ligger i traditionella lägen i dalgången förstärker miljöns särart samt vittnar om, och bidrar till förståelsen av, landskapets långa kontinuitet som odlingslandskap. Den stora mängden äldre välbevarade hus och ekonomibyggnader bidrar ytterligare till förståelsen samt upplevelsen av det historiska jordbrukslandskapet.

Det största kulturhistoriska värdet i miljön skapas dock av samspelet mellan fornlämningarna, bebyggelsen och landskapsbilden.

Nyckelvärden

- Bärfendals kyrka med tillhörande bod
- Det öppna odlingslandskapet
- Fornlämningarnas placering i landskapet
- Hällristningar
- Gravar och gravfält från järnåldern
- Bebyggelsens placering i landskapet
- Den äldre välbevarade bebyggelsen, exempelvis i beskrivningen nämnda byggnader
- Bykärnan vid Holma med äldre vägsträckning samt byggnader
- Gårdstrukturen med bostadshus och tillhörande ekonomibyggnader

Holma kvarn och såg. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Målbild och rekommendationer

Bibehållet öppet landskap, med bevarad jordbruksbebyggelse samt miljö kring kyrkan och bykärnan vid Holma-Orreberg. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Mycket varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Mycket varsamt hanterade byggnader.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning, och placerad i traditionella lägen. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske mycket varsamt, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Åkermarken bör inte bebyggas.

Utöver det lagskydd som fornlämningarna i miljön har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapsammanslagning vid alla typer av åtgärder.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Det finns mycket värdefull äldre bebyggelse i miljön, vilken bör bevaras, och dess traditionella utformning och placering bibehållas.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Kyrkan och miljö kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Bärfendalen är uttaget som riksintresse för naturvården för dess stora geomorfologiska värden och skönhetsvärden. I värdebeskrivningen uppges förutsättningar för bevarande vara bland annat fortsatt jordbruk och skötsel av landskapselement samt att tillkommande bebyggelse bör styras mot dalsidorna.

Landskapsbildsskydd

Området vid Eldsbacka och den östligaste delen av Tåsteröds stora vatten omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Referenser

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Fredsjö, Åke. 1964. Bohuslänska fornsaker av guld – en översikt. *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964.* Uddevalla.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Informationsskylt vid Bärfendals kyrka. Bohusläns museum 2007.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Löfdal, Maria. 2018. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. XIV. Ortnamnen i Sotenäs härad. 1. Bebyggelsenamn.* Institutet för språk- och folkminnen. Dialekt-, namn-, och folkminnesarkivet i Göteborg. Göteborg.

Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän. 1943. Red: Waldemar von Sydow och Sten Björkman. Uddevalla.

Värdebeskrivning riksintresse för naturvård Västra Götalands län, beslut 2000-02-07, uppdaterat 2008-01-16.

Översiktlig beskrivning och utvärdering av miljön i Bärfendals dalgång. Bohusläns museums arkiv.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet. <https://bebyggelseregistret.raa.se> (Sökord: Bärfendals kyrka)

Bärfendal då och nu: <http://barfendal.se/sub/historia/historia.htm> (2022-01-25)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Bärfendal, Holma)

Nilsson, Margareta. Berfendals historia – Bilder, minnen och fakta från en bygd: <https://berfendalshistoria.wordpress.com/page/2/> (2022-01-25)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-70 SO Bärfendal 1937

J131-62 NO Bro 1937

Strandängarna vid Färlev älvs utlopp. Foto: Teresia Eboskog.

6. Öne - Sältorna

Mycket värdefulla beteshävdade strandängar kring Färlevfjordens inre del. Kommersiellt centrum på landsbygden med affär, post och kommunikationer. Riksintresse för kulturmiljövården.

Historik och beskrivning

Området utgörs av strandängar och låglänt odlingsmark utmed den östra stranden av Färlevfjordens inre del samt utmed Färlev älv. Älven utgör socken- och kommungräns och kulturmiljön fortsätter åt sydväst in i Bro socken och Lysekils kommun.

Strandängarna

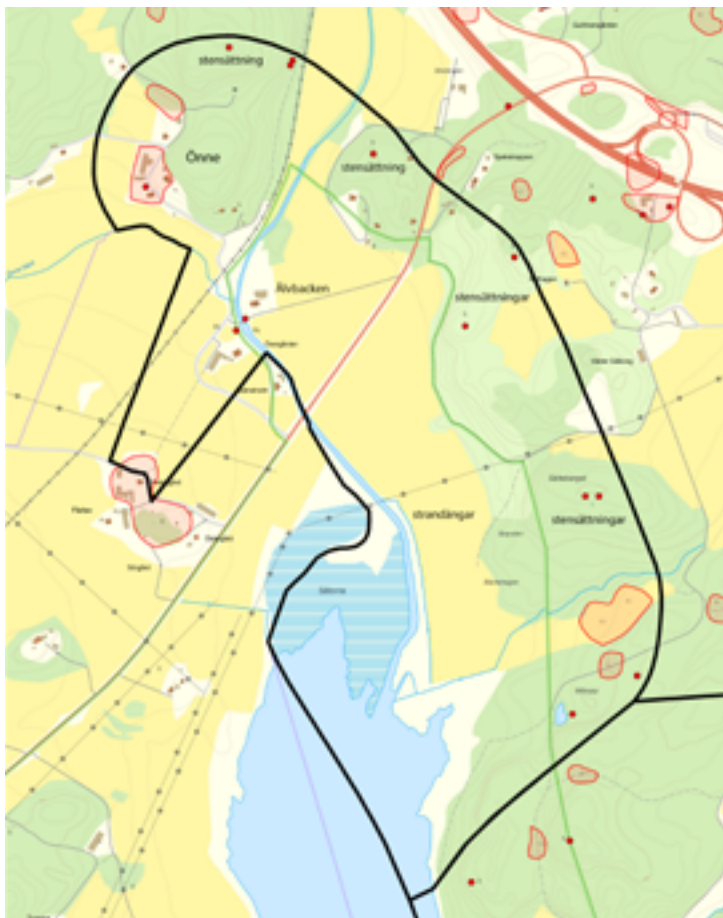
Jordmånen i de flacka ängarna utmed stränderna kring Färlev älvs mynning består av lersediment. Naturtypen kallas strandängar eller saltängar och har traditionellt nyttjats som betes- och slåttermarker på grund av de näringsrika örter och gräs som växer där. Området kallas för Sältorna.

Strandängarna hör till Gläborgs marker och har brukats som ängsmark och betesmark åtminstone sedan 1700-talets mitt. Sältorna betas fortfarande av nötboskap och betesdriften har gett upphov till ett rikt fågelliv och höga naturvärden. Slätter bedrivs upp mot dalgångssidorna.

På bergen kring strandområdet finns stensättningar, gravar som troligen anlagts under bronsåldern. På den tiden hade alla gravarna utsikt över vattnet, eftersom fjorden sträckte sig längre in i landet än idag.

Färlev bro och Älvbacken

Landsvägen mellan Stångenäset och Håby passerar över Färlev älv vid Färlev bro. Bron omnämns första gången år 1594 och finns med på historiska kartor från 1600-talets mitt och framåt. Landsvägen var en betydelsefull kommunikationsled,

Utbredning av kulturmiljön Örne-Sältorna. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum

med anslutning till den stora landsvägen mot Uddevalla i söder eller Oslo i norr. Samma kartor visar att det fanns två till sex strandsittarbosättningar i bronns närhet. År 1594 omtalas också en lastageplats, som ska ha legat nära där Färlev älv rinner ut i Färlevfjorden. Lastageplatsen och trafiken på landsvägen innebar arbetstillfällen, som i sin tur troligen gav upphov till strandsittarbosättningarna. Strandsittare levde vid strandkanten på ofri grund och försörjde sig ofta på fiske, handel, hantverk eller som tjänstefolk.

År 1764 har strandsittarbosättningarna ersatts av ett torp kallat Färlebro i direkt anslutning till bron. Vid 1800-talets mitt var det dags för nya verksamheter, som drog nytta av den gynnsamma placeringen nära landsvägen, älven och havet. Älvbackens handelsbod ligger kvar än idag med ett hus som troligen byggdes på 1910-talet och med en fasadklädsel av liggande fasspontad panel. På samma plats låg från mitten av 1800-talet (troligen 1853) det Smithska köpmanshuset vars innehavare Teodor Smith (bror till författaren Emelie Flygare-Carlén) också ägde Färlev Övergård på andra sidan älven. År 1903 anlades poststation i Älvbackens handelsbod och där fanns den kvar till 1953 då den lades ner.

Färlev Övergård hörde tidigare till Lysekils kommun, men på 1980-talet samodlade gården med Örne gård och på grund av den tidens kommunalbundna deklarationer ansökte ägarna om att gården skulle tillhöra Munkedals kommun.

Lysekilsbanan öppnade för trafik 1913 och då anlades en tågstation norr om Älvbacken, utmed bergskanten. Idag finns inga spår kvar av stationsbyggnaden.

Till vänster: Bebyggelse vid Älvbacken. I bakgrunden syns bostadshuset på Önne. Foto: Teresia Eboskog. Till höger: Salsbyggnaden på Önne. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Dagens vägbro är av yngre karaktär. Vid bron finns en gränssten och en minnessten. Gränsstenen uppfördes 1930 och markerar den tidigare häradsgränsen mellan Stångenäs och Tunge härader. Minnesstenen uppmärksammar att vägavsnittet byggdes om 1921–23 som ett AK-arbete under 1920-talets krisår. En del av den äldre vägsträckningen från Gläborg förbi Älvbacken och vidare i sydvästlig riktning mot Färlev och Stångenäset finns också bevarad.

Önne

I miljöns norra del, på gården Önne, finns en välbevarad salsbyggnad samt äldre ekonomibyggnader. Bostadshuset är uppfört omkring 1870. På fasaden av, vitmålad locklistpanel finns en vacker diamantsnittsfris.

Motivering

Mycket värdefulla beteshävdade strandängar. Värdefull kommunikations- och handelsmiljö med lång kontinuitet och med bevarad handelsbod och poststation.

Mycket värdefulla beteshävdade strandängar, som är typiska för de inre delarna av Bohusläns fjordlandskap. Hävden har gett upphov till ett rikt fågelliv. Ett tydligt exempel på en miljö där natur- och kulturvärdena går hand i hand. Värdet förstärks av det öppna och välhävdade odlingslandskapet i dalgången kring Älvbacken, Önne och Färlev.

Bebyggelsen vid Älvbacken berättar om platsens tidigare strategiska läge vid landsvägen. Salsbyggnaden på Önne är ett mycket välbevarat exempel på en tidstypisk utformning och val av snickeridetaljer under de sista årtiondena på 1800-talet.

Dagens bro symboliserar platsens historia som kommunikativ knutpunkt med lång kontinuitet. Värdet förstärks av minnes- och gränsstenarna, den äldre vägsträckningen samt den omkringliggande bebyggelsen vid Älvbacken och Justineholm.

Nyckelvärden

- Strandängarna vid Färlev älvs utlopp
- Före detta handelsboden på Älvbacken
- Äldre välbevarad salsbyggnad på Önne
- Äldre vägsträckning förbi Älvbacken
- Minnessten och gränssten vid dagens vägbro
- Stensättningar på bergshöjderna

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Fortsatt betesdrift är en förutsättning för bevarandet av natur- och kulturvärdena på strandängarna. Bevarad bebyggelse vid Älvbacken och Öne. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Natur- och kulturvärdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att betesmarken på strandängarna hävdas, att de övriga kulturpräglade landskapsavsnitten fortsatt hålls öppna och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Komplettering av bebyggelsen är begränsad på grund av att stora delar av miljön utgör naturreservat.

De kommunikationshistoriska lämningarna, det vill säga bron med minnes- och gränsstenar samt äldre vägsträckning är viktiga för miljön och bör bevaras.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Synliga lämningar efter strandsittarbosättningar och lastageplatsen saknas, men arkeologiska spår kan finnas bevarade i marken. Eventuella markgrepp i området kring Sältorna och Älvbacken kan därför komma att föregås av en arkeologisk utredning. Eventuella ingrepp i havsbotten kan kräva en marin arkeologisk utredning. Länsstyrelsen beslutar om eventuella arkeologiska insatser.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Merparten av miljön exklusive Öne ingår i Gullmarsfjordens naturreservat.

Till vänster: Minnesstenen över omläggningen av vägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Den före detta handelsboden och poststationen på Älvbacken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

En bok om Håby i ord och bild under 1900-talet. 1995. Munkedal

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Franzén, Britt-Marie och Lindholm, Kristina. 2000. *Agrarhistorisk landskapsöversikt över f.d. Göteborgs och Bohus län. Länsöversikt*. Riksantikvarieämbetet och Bohusläns museum. Landskapsprojektet rapport 2000:8. Stockholm.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Molander, Leif. 2008. *Från Gullmarns inre del. Något om människor, natur och händelser*. Miljöinformation i Väst.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården. 1995. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Miljöavdelningen. Rapport 1995:21. Göteborg.

Muntlig uppgift: Informant, 2022-03-10

Internet

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Gläborgs station)

Riksarkivet: Håby kyrkoarkiv <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/JjGw3gHtrH-6cyG018W43t3>: Husförhörslängder 1847-1854, 1876-1884 och 1896-1909 (Gläborg norr, Elfvebacken)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N23-1:1 Karta över Foss socken. Odaterad (1600-tal).

N5 Länskarta över Göteborgs och Bohus län. Odaterad (1600-tal).

N10 Geografisk avritning över Bohuslän, 1687

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-HÅB-13 Gläborg. Solskifte/storskifte 1764

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 NV Munkedal 1937

Krigsarkivet, topografiska kartor

0400:XV:A:005. Speciallandkort och geographisk afrittningh öfver BahuusLähn med dess rätta situation och beskaffenhet jämvähl och een deehl af Westergiöthlandh och Daahl.... 1658.

Strandängarna ned mot Färlevfjorden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

7. Knarrevik

Öppet och betespräglat småskaligt odlingslandskap med strandängar, stengärdesgårdar och bryggor. Äldre bostadshus på historisk gårdstomt, samt torpstuga och torplämningar. Riksintresse för kulturmiljövården.

Historik och beskrivning

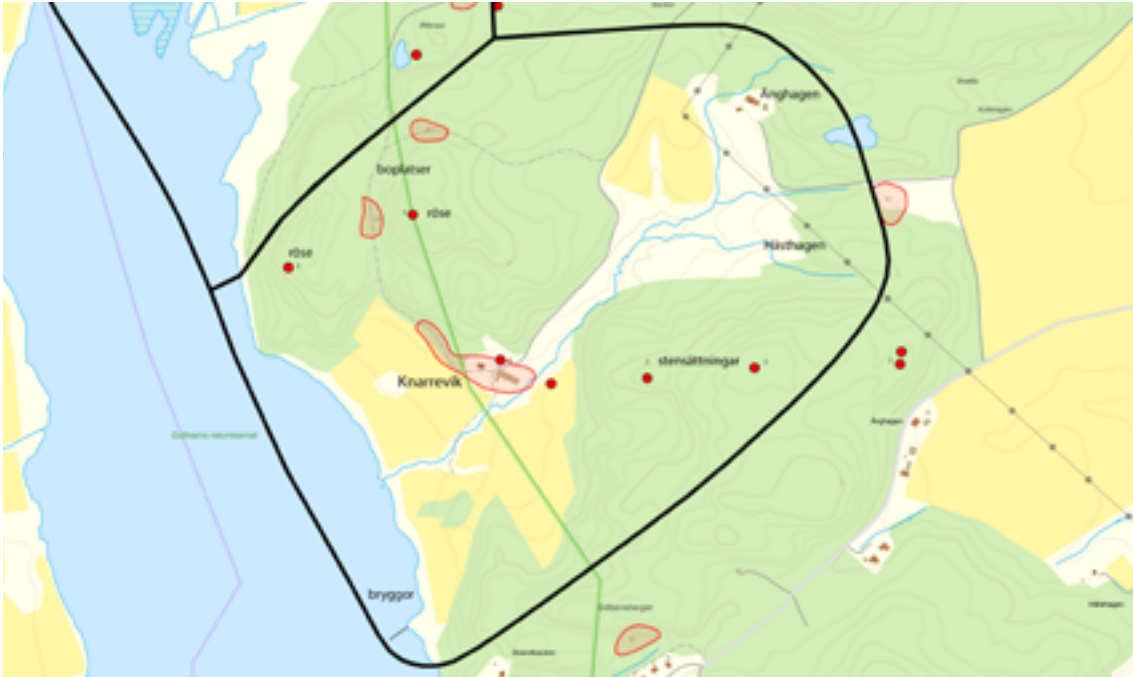
Miljön omfattar en timglasformad dalgång, omgärdad av bergshöjder, men som i sydväst öppnar sig ut mot Färlevfjorden. Dalgången bildar ett öppet odlingslandskap som längs en bäckravin sträcker sig ända ner till stranden. Bäckravinens sidor är beteshävdade och de tidigare åkermarkerna brukas som slätter- och betesmarker.

Jordmånen längs stranden består av lersediment. Naturtypen kallas strandängar eller saltängar och har traditionellt nyttjats som betes- och slättermarker på grund av de näringsrika örter och gräs som växer där. Betesdriften på strandängarna har givit upphov till ett rikt fågelliv och höga naturvärden. Vid stranden finns lämningar av gamla stengärdesgårdar och stenbryggor.

Fornlämningar och tidig historia

På bergshöjdernas krön finns flera rösen och stensättningar, som troligen kommer från bronsåldern. Dessa gravanläggningar anlades ofta i höjdlägen utmed fjordar och vattendrag. I dalgångarna finns ett par boplatser, men fyndmaterialet är sparsamt och tillåter inte någon närmare datering.

Knarrevik omnämns för första gången år 1519. Förleden i ortnamnet, knarr-, betyder handelsskepp och uppgifter i historiska källor ger oss en möjlig bakgrund till ortnamnet. Under 1500-talet fanns det en lastageplats för utskeppning av varor längre in i Färlevfjorden. På 1600-talet låg det en ankringsplats vid Ladholmen utanför Knarrevik och Ladet, där skeppen kunde lägga till vid lastning och lossning. Historiska kartor visar att det vid 1600-talets mitt fanns en strandsittarbosättning på Knarreviks strand.

Utbredning av kulturmiljön Knarreвик. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum

Knarreвик

Gården Knarreвик var uppdelad i två hemmansdelar och har utgjort både frälse- och kronogods. Från 1500-talet och fram till 1800-talets början har den helt eller delvis ägts av adelspersoner, bland annat Peter Bagge på Holma, ätten Soop och Rutger von Ascheberg. I början av 1700-talet var den ena hemmansdelen kronogods, anslaget som lön åt kronobefallningsmannen i Sunnerviken.

Gårdsbebyggelsen till de båda hemmansdelarna låg tidigare tätt samlad på gårdstomten. I samband med det laga skiftet 1849 flyttade den ena hemmansdelen cirka hundra meter utmed bergsfoten åt nordväst. Dessa hus revs i början av 1900-talet, men husgrunderna finns fortfarande kvar.

Det nuvarande bostadshuset ligger på den ursprungliga gårdstomten och är en oförändrad byggnad i två hela våningar från 1855 med fasad av vitmålad locklist. Tyvärr är byggnaden i mycket dåligt skick. Lagården har nyligen rivits. Kring byggnaden finns en äldre trädgård med fruktträd, uppbyggd på en stensatt terrass. Strax öster om huset ligger ett välbevarat uthus.

I den norra delen av miljön har torpen Änghagen och Hästhagen legat. Änghagen finns omnämnt på en karta år 1712 och låg då under Hogen. Hästhagen var från början ett torp under Knarreвик och finns omnämnt från och med år 1801. Vid laga skiftet 1849 ingår båda torpen i ett ägutbyte, där torpen överförs till Hogen i utbyte mot andra ägor. Vid Änghagen finns liten faluröd torpstuga kvar av den äldre bebyggelsen. Bebyggelsen vid Hästhagen revs omkring 1958 och här finns endast husgrunderna bevarade.

Motivering

Välbevarat och mycket värdefullt småbrukslandskap med strandängar och med värdefull och autentisk äldre bebyggelse.

Till vänster: Bostadshuset på Knarreвик. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Trädgården med blommande äppleträd och syrener. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Jordbrukslandskapet med tillhörande mangård samt torp, husgrunder och kulturlandskapselement är ett fint exempel på ett småskaligt odlingslandskap. Betesmarkerna som ännu är i bruk har ett värde i att de brukats under mycket lång tid. Strandängarnas betesmarker är typiska för Bohusläns inre kustlandskap och de bevarade bryggorna knyter an till områdets sjöfartshistoria. Tillsammans med husen bidrar de till miljöns karaktär och kan berätta om äldre tiders småbruk. Bostadshuset på Knarreвик har ett högt värde på grund av sin ålder och att det visar en äldre byggnadstradition.

Nyckelvärden

- Det öppna odlingslandskapet, präglad av bete och slåtter
- Betespräglad bäckravin
- Strandängarna
- Kulturlandskapselement såsom stengärdesgårdar och husgrunder
- Stenbryggor
- Bostadshuset på Knarreвик
- Trädgården och terrassen kring bostadshuset
- Den bevarade torpstugan vid Änghagen
- Förhistoriska rösen och stensättningar i krönlägen

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Bevarade kulturlandskapselement såsom stengärdesgårdar, husgrunder och bryggor.

Det är mycket viktigt att strandängarna och de övriga kulturpräglade landskapsavsnitten fortsatt hålls öppna och betesmarken hävdad. Landskapet bör fortsatt hållas fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av.

Äldre bebyggelse bör bevaras och hanteras varsamt. Bostadshuset är dock i mycket dåligt skick och en eventuell rivning kan vara ofrånkomlig. För att bevara de kulturhistoriska värdena i miljön är det positivt att bygga ett likadant hus på platsen med likadan karaktär, traditionell utformning och placering. Trädgård, terrass och befintligt uthus bör bevaras och hanteras varsamt.

Eventuell komplettering av bebyggelsen bör ske sparsamt och företrädesvis i de norra delarna av miljön. Den bör inte ta odlingsmarken i anspråk och bör anpassa sig till den befintliga bebyggelsen.

Till vänster: : Böljande betesmarker öster om gården. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Änghagen. Den lilla faluröda stugan i förgrunden var boningshuset på torpet.
Övrig bebyggelse är tillkommen från och med 1980-talet. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Synliga lämningar efter strandsittarbosättning saknas, men arkeologiska spår kan finnas bevarade i marken. Eventuella markingrepp i strandområdet kan därför komma att föregås av en arkeologisk utredning. Ingrepp i havsbotten kan kräva en marin arkeologisk utredning. Länsstyrelsen beslutar om eventuella arkeologiska insatser.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Delar av miljön ingår i Gullmarsfjordens naturreservat.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

En bok om Håby i ord och bild under 1900-talet. 1995. Munkedal

Franzén, Britt-Marie och Lindholm, Kristina. 2000. *Agrarhistorisk landskapsöversikt över f.d. Göteborgs och Bohus län. Länsöversikt*. Riksantikvarieämbetet och Bohusläns museum. Landskapsprojektet rapport 2000:8. Stockholm.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Tiseliuss, C.A. 1926/nytryck 1980. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården. 1995. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Miljöavdelningen. Rapport 1995:21. Göteborg.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Muntlig uppgift: informant, 2022-04-28

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N5 Länskarta över Göteborgs och Bohus län. Odaterad (1600-tal).

N10 Geografisk avritning över Bohuslän, 1687

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-HÅB-4. Knarrevik. Geometrisk avmätning 1712

14-HÅB-70. Knarrevik. Laga skifte 1849

14-HÅB-29. Knarrevik. Storskifte 1790

Rikets allmänna kartverks arkiv

131-63 NV Munkedal. Ekonomisk karta 1937

Krigsarkivet

Topografiska kartor, 0400:XV:A:005. Specialkort över Bohuslän... Kjettil Claussen

Felterus 1658

Torreby slott – "Villan". Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

8. Torreby

Herrgårdsmiljö med både slott och äldre herrgårdsbyggnad i parkmiljö med tillhörande arbetarbostäder och ekonomibyggnader. Område med arkitektritade villor i 1970-talsstil.

Historik och beskrivning

Området omfattar ett höjdområde genomkorsat av mindre dalgångar på västra Tungenäset och ut mot Färlevfjorden. På de branta bergshöjderna mot fjorden ligger flera rösen och stensättningar och öster om Torreby slott finns gravar av järnålderskaraktär i form av en domarring och en stensättning. En stor del av dalgången kring Torreby upptas idag av en golfbana.

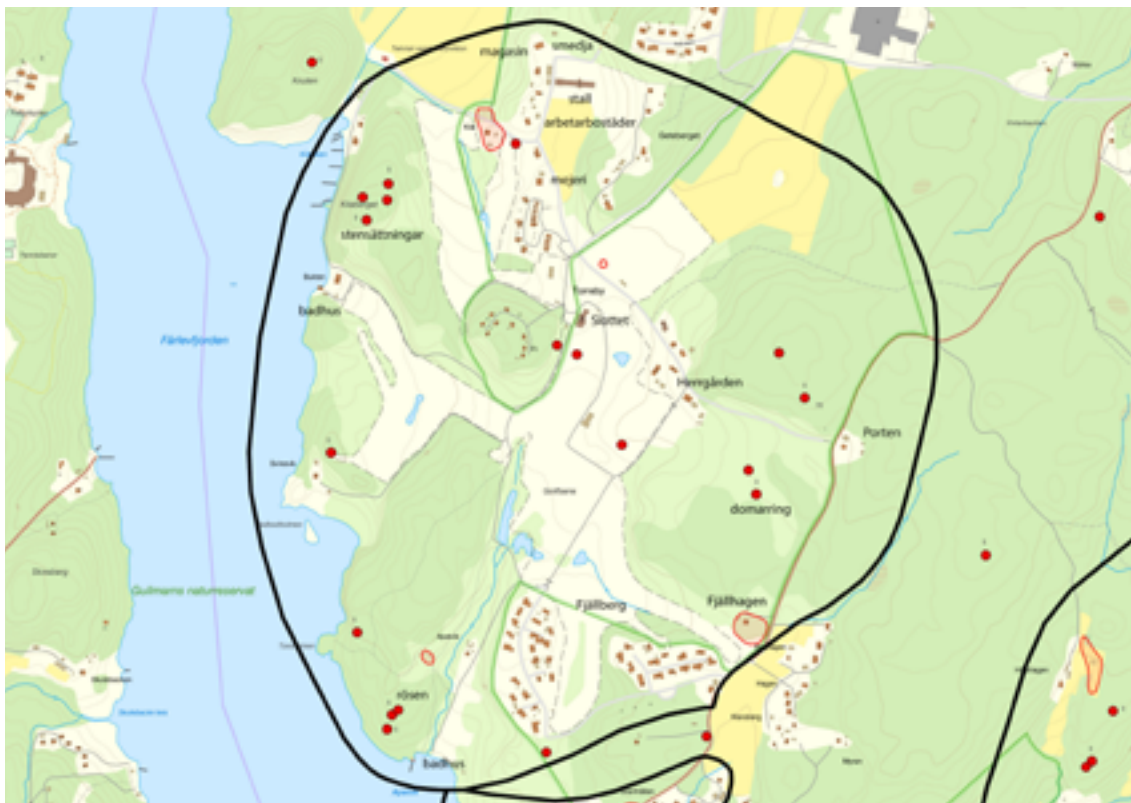
Äldre historia

Första gången Torreby finns omnämnd i skriftliga källor är år 1317. Detta år skänkte kung Håkan Magnusson en jordandel i Torreby tillsammans med ett antal andra bohuslänska gårdar till S:t Michaelskapellet i Tønsberg. Gården ägdes senare av bönder. I början av 1600-talet kom den i adlig ägo, från slakten Maaneskiöld till slakten Bagge. Peder Bagge den yngre tvingades på grund av ekonomiska svårigheter att pantsätta hela egendomen till Margareta Huitfeldt på Sundsby säteri.

1661 förvärvades godset av generalguvernör Rutger von Ascheberg. Denna affär blev början till det stora godsinnehav som Ascheberg kom att förvärva på olika platser runt om i Bohuslän. Torreby hade dock en särställning för familjen Ascheberg, då flera familjemedlemmar bodde här.

Gamla herrgården på Torreby

På 1700-talet blev säterifriheten, det vill säga skattebefrielsen, överflyttad från Torreby till Saltkällan. Den gamla herrgården sägs vara från Aschebergs tid, men enligt brandförsäkring från 1887 är huset uppfört 1730. Byggnaden är uppförd av timmer i två våningar och rymmer fjorton rum. I vinkel mot denna står en flygelbyggnad.

Utbredning av kulturmiljön Torrebro. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Båda har fasadklädsel av gulmålad stående locklist. Öster om säteribyggnaden finns en vacker bokskog med höga och kraftiga träd. Bokskogen är också växtgeografiskt intressant med sitt läge på nordgränsen av bokens utbredningsområde.

Torrebro slott

Den nuvarande huvudbyggnaden "Torrebro slott", uppfördes 1887 av dåvarande ägaren grosshandlare Nils Georg Sörensen. Slottet, av familjen Sörensen kallad "Villan", byggdes som ett sommarpalats i rött tegel i en romantisk nygotisk stil efter ritningar av arkitekten Adolf Emil Melander, som även har ritat Fersenska palatset i Stockholm. Slottet har utformats efter engelska ideal där också parken med sina välskötta gräsmattor, ädellövträd och mjukt formade grusgångar är en viktig del av anläggningen.

Efter slottets tillkomst fick den gamla herrgårdsbyggnaden fungera som bostad åt tjänstefolket. Torrebro drevs som ett mönsterjordbruk i stor skala. Här fanns också en mycket stor fruktträdgård med omkring 2 500 bärande träd. Under åren 1890–1900 uppfördes en rad bostadshus för gårdsfolket, ladugårdar, bodar, magasin, mejeri, smedja, vattenreservoar med mera, allt i en genomförd nationalromantisk stil. En för Torrebrohusen karaktäristisk färgsättning är gulockra i kombination med falurött. Sörensen var från Norge och enligt muntlig uppgift hämtade han stilen från sitt hemland. Torpet Porten, vid uppfarten till Torrebro, samt Fjällhagen i miljöns södra del är fina exempel på hus uppförda i denna stil. Båda är uppförda i fornnordisk stil med utkragad övervåning. Ett badhus i fornnordisk stil är byggt vid Bukten. På husets gavelspetsar har tidigare funnits en markant drakornamentik. Torp-husbebyggelse finns också vid vägen till Apelviken och vid Geteberget.

En mil privata vägar anlades på godsens och häradsvägen mellan Torrebro och Munkedal byggdes om för att underlätta transporter av gods och människor till och från Torrebro.

Till vänster: Vägen till stallet kantas av arbetarbostäder. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: En av arbetarbostäderna vid Kila med den karaktäristiska färgsättningen och den nationalromantiska utformningen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Vid Gullmarsfjorden anlades Apelvikens badplats med badhus, gångstigar och trampolin.

Familjen Sörensen var måna om sina anställda och deras familjer. Exempelvis inrättades en privat skola i Vässby för Torrebybarnen och varje jul delades mat och julklappar ut till familjerna.

Den nuvarande golfbanan anlades 1960 av den då nyblivna ägaren Stig Widell som tog över de sedan länge utarrenderade markerna. Han renoverade även slottet vars underhåll varit försummat under många år.

Modern bebyggelse

1968 bebyggdes två områden på Fjällberg. Ett flertal av husen är ritade av den lokale arkitekten Alf Olsson i en karaktäristisk stil med terränganpassade huskroppar som hålls samman med stora flacka tak. Alf Olsson har även ritat ett bostadshus i Torrebystil i Bukten på 1970-talet.

Motivering

Mycket välbevarad och komplett herrgårdsmiljö med alla typiska beståndsdelar i parkliknande miljö. I miljön finns också utmärkande modern bebyggelse.

Slottet och Herrgården är arkitektoniskt värdefulla och är båda avgörande för miljöns karaktär. Slottet med tillhörande ekonomibyggnader och arbetarbostäder har ett personhistoriskt värde och berättar om familjen Sörensens nytänkande, experimentella mönsterjordbruk. Herrgårdens ålder och autenticitet höjer dess värde ytterligare.

Till vänster: Torrebyns bokskog utmed den ursprungliga huvudvägen till godset. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Röse i Apelviken. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Resterna av den parkliknande vegetationen, bokskogen, badplatsen och gångstigarna är viktiga beståndsdelar i landskapet som tillsammans berättar om miljöns tidigare historia.

De så kallade Alf Olsson-husen på Fjällberg har ett arkitektoniskt värde som karaktäristiska, tydligt arkitektritade villor i 1970-talsstil. De har även ett person-historiskt värde då de uttrycksmässigt är mycket typiska för arkitekten Alf Olssons tidigare verk.

Fornlämningarna berättar om det förhistoriska landskapsutnyttjandet.

Nyckelvärden

- Slottet
- Herrgården
- Arbetarbostäderna
- Porten
- Ekonomibyggnaderna tillhörande Torreby slott: Smedjan, stallet, sädesmagasinet, mejeriet, vattenreservoaren
- Landskapet med ädellövskog och parkkaraktär (Engelsk park)
- Badhus Apelviken
- Badhus Bukten
- Alf Olsson-husen på Fjällberg
- Domarringen
- Rösen och stensättningar på bergshöjderna kring Färlevfjorden

Målbild och rekommendationer

Bevarad herrgårdsmiljön med alla sina beståndsdelar, varsamt hanterad. Varsam bebyggelseutveckling i anknytning till herrgårdsmiljön med bibehållen bebyggelsebild. Varsamt hanterade byggnader. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet.

Herrgårdsmiljön bör bevaras och dess karaktär och utformning bibehållas. Den parkliknande karaktären runt slottet och Herrgården bör bibehållas.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. De ursprungliga snickerier, fönster och andra detaljer som finns är en del av husens karaktärer, och bör därför behållas.

Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lokala byggnadstraditioner på Torreby bör användas som förlaga när förändrade hus återställs. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen kring Torreby bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över kulturmiljöns utpekade värden.

Eventuella förändringar av Alf Olsson-husen bör följa arkitekturens ursprungliga karaktär och stil.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Landskapet bör fortsatt hållas öppet och de kulturlandskapselement som finns bör bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning, och placerad i anpassade lägen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För välbevarade byggnader som tillhör herrgårdsmiljön gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Landskapsbildsskydd

Landskapsområdet kring bokskogen öster om Herrgården på Torreby och fram till Porten omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Badhus vid Apelviken. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Haglund, Anders, Hagnell, Axel. 1923. *Bohuslän: en bok för skola och hem*. Lund.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Molander, Leif. 2008. *Från Gullmarns inre del. Något om människor, natur och händelser*. Miljöinformation i Väst.

Muntliga uppgifter: Helen Lawrance, dotter till Stig Widell, tidigare ägare.
(2021-05-29)

Internet

Brandförsäkringsverket: www.brandverket.se. Torreby, brandförsäkring nr 28241, år 1887.

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Torreby).

Stenpiren vid färjeläget. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

9. Röd

Området utgörs av en liten dal på sydvästra Tungenäset med bebyggelse samt färjeläge vid Färlevfjorden som före 1950-talet tillsammans utgjorde en kommunikationspunkt.

Historik och beskrivning

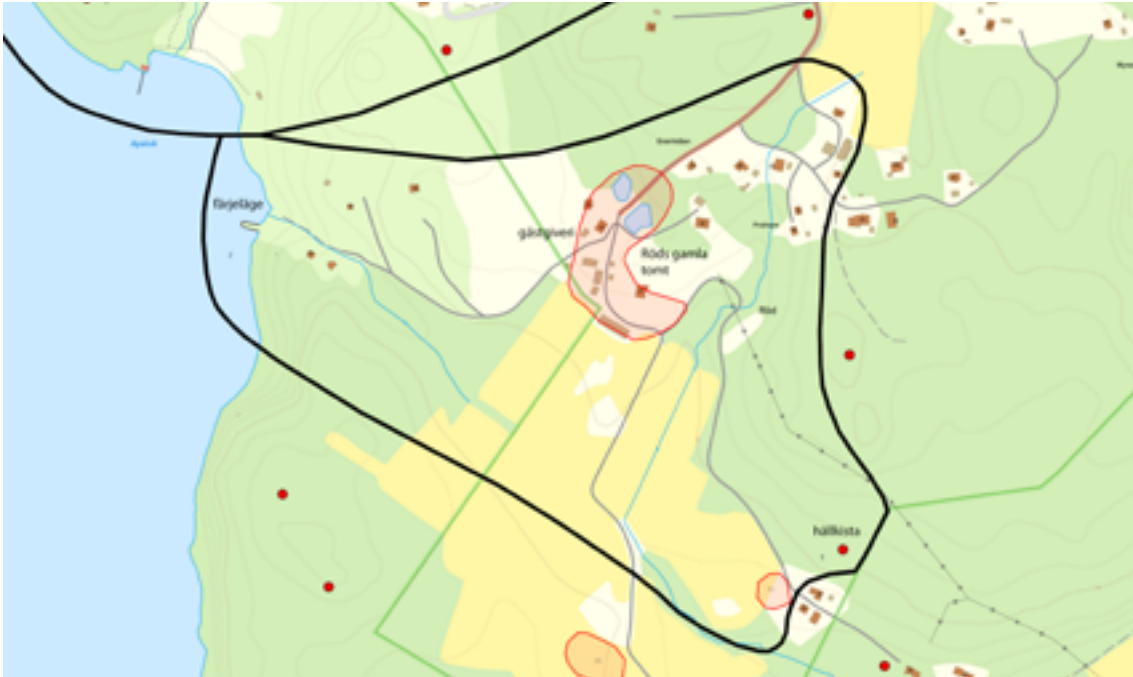
På sydsluttningen i dalens norra del ligger gårdarna vid Röd omgärdade av ett öppet odlingslandskap. Nära gårdstomterna finns små inhägnade hagar och odlingsytor med inslag av odlingsrösen och husgrunder.

Röd omnämns första gången år 1391. På 1700-talet bestod gården av två hemmansdelar, som under loppet av 1800-talet ökade till fyra. Den gamla tomten ligger på hällmark i anslutning till två dammar. Dammarna har förmodligen använts till att vattna kreaturen. Flera vägsträckningar som utmed vissa sträckor är kantade med stengärdesgårdar, passerar bebyggelsen.

Röds gästgiveri och färjeläge

Röd var fram till 1950-talets början en kommunikations-knutpunkt med skjutsstation och gästgiveri. Under 1800-talets senare del utgjorde Röd också hamn för utskeppning av havre för export. Vid vägen på den gamla gårdstomten ligger det tidigare gästgiveriet, ett dubbelhus i vit locklistpanel, troligen uppfört kring 1870–80. Huset har under sen tid genomgått en renovering och fått en glasveranda och frontespis. Nordväst om detta hus står en äldre enkelstuga med knutlådor och med timrad snedtäcka längs ena långsidan. Huset har karaktär av 1850–60-tal, men enligt uppgift ska huset vara uppfört på 1750-talet.

Vid vägen söder om gästgivargården står ett gammalt sädesmagasin. Magasinet har i senare tid sänkts från två våningar till en. I detta lagrades den havre som sedan skeppades ut från färjeläget. Säden kördes hit av bönder ända från Dalsland.

Utbredning av kulturmiljön Röd. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

De som kom långväga fick övernatta i en liten enkelstuga som står på andra sidan vägen, mitt emot magasinet.

Enkelhuset och uthusen är mycket välbevarade medan gästgiveriet och ett bostadshus som ligger lite avsides från övrig bebyggelse har genomgått sentida renoveringar.

Nordost om gästgiveriet ligger bebyggelse från slutet av 1800-talet till de första årtiondena på 1900-talet, till viss del förtätat med senare tids bebyggelse.

Före Lysekilsbanans tillkomst 1913 gick vägen till Lysekil över Röds färjeläge, varifrån de resande roddes över till Sämstads färjeläge och skjutsstation på Stångenäset. Från gästgiveriet leder en brant backe i ett smalt pass mellan bergen ner till stranden. Den skyddade hamnen har utgjort en betydelsefull resurs för gårdarna på Röd. Strandplatsen utgör än idag samfällad mark och här finns ett tiotal lämningar efter stenbryggor, som också användes av gårdsborna i samband med fiske. Två större stenpirar är en rest av färjeläget, som finns belagt på en historisk karta från 1806.

Utmed vägen ner till färjeläget ligger några sportstugor som tillkommit efter 1930-talet samt hagar kantade av stengärdesgårdar.

Hällkistan

I miljöns sydöstra del ligger en hällkista. Den anlades förmodligen under övergången mellan stenåldern och bronsåldern, för cirka 4 000 år sedan, och har varit gravplats åt flera personer. Graven ligger i en stor stensättning och utgörs av en kista uppbyggd av stora stenhällar. Kistan har haft takhällar, som ligger bevarade på och omkring kistan. När graven anlades låg den strandnära, alldeles intill en havsvik. I omgivningarna finns flera boplatser, som innehåller flintfynd av stenålderskaraktär.

Till vänster: Vägen som leder ner till det före detta färjeläget. Gästgiveriet låg i huset till höger i bild. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Vägsträckning förbi gästgiveriet med uthus och stengärdesgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Motivering

Kommunikationspunkt med färjeläge och välbevarad äldre bebyggelse i småskaligt odlingslandskap. Värdefull fornlämning i form av hällkista.

Byggnaderna, vägen ner till sjön samt den gemensamt ägda hamnplatsen och stenpirarna berättar tillsammans historien om platsens tidigare offentlighet. De välbevarade byggnaderna tillsammans med det öppna landskapet och kulturlandskapselementen förstärker förståelsen av historien och är oerhört betydelsefulla för miljöns karaktär.

Hällkistan är särskilt värdefull som en av endast sex kända stenkammargravar i kommunen.

Nyckelvärden

- Äldre bebyggelse vid Röd
- Vägsträckningar, vissa kantade av stengärdesgårdar
- Färjeläget med stenbryggor
- Öppet odlingslandskap med inhägnade odlingsytor vid gårdstomten
- Kulturlandskapselement som stengärdesgårdar och husgrunder
- Dammarna
- Sportstugornas landskapsanpassade placeringar och småskaliga volymer
- Hällkistan

Till vänster: Enkelhus från 1750-talet på ursprunglig gårdstomt. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Hällkistan vid Röd. Foto: Lars Strid, Vitlycke museum.

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet odlingslandskap med bevarade värdefulla kulturlandskapselement och bebyggelse. Varsam bebyggelseutveckling i begränsad omfattning i dessa delar, med bibehållen bebyggelsebild. Varsamt hanterade byggnader.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt och i begränsad omfattning, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

De kulturpräglade landskapsavsnitten bör fortsatt hållas öppna, och värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

Färjeläget vid samt bryggorna är viktiga för miljön och bör bevaras. Strandplatsen bör hållas fri från nytillkommande bebyggelse eller nyanlagda bryggor.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas. Lämningar som till exempel husgrunder är viktiga för miljön och bör bevaras. Lämningarna har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör de inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna inom miljön ses inte fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar, eller saknar antikvarisk värdering. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Danielsson, John. 1959. Bohusläns bygd och folk: en minnesbok. Malmö.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Molander, Leif. 2008. *Från Gullmarns inre del. Något om människor, natur och händelser*. Miljöinformation i Väst.

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-FOS-83. Röd. Storskifte 1792

14-FOS-183. Röd. Laga skifte 1877

Lantmäteristyrelsens arkiv

N23-48 1. Röd. Storskifte betesmark 1806

N23-48 2. Röd. Storskifte utägor 1819

N23-48 3. Röd. Laga skifte, protokoll 1875

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 SV Munkedal 1937

Odlingslandskapet på Tungenäset, sett mot Stene och Bårby. I bakgrunden Skulevik.
Foto: Teresia Eboskog.

10. Tungenäset

Fornlämningssmiljö med rikligt med fornlämningar från hela förhistorien i ett öppet och välhävdat odlingslandskap. Sockencentrum med medeltida kyrka. Välbevarad äldre jordbruksbebyggelse i traditionella lägen.

Historik och beskrivning

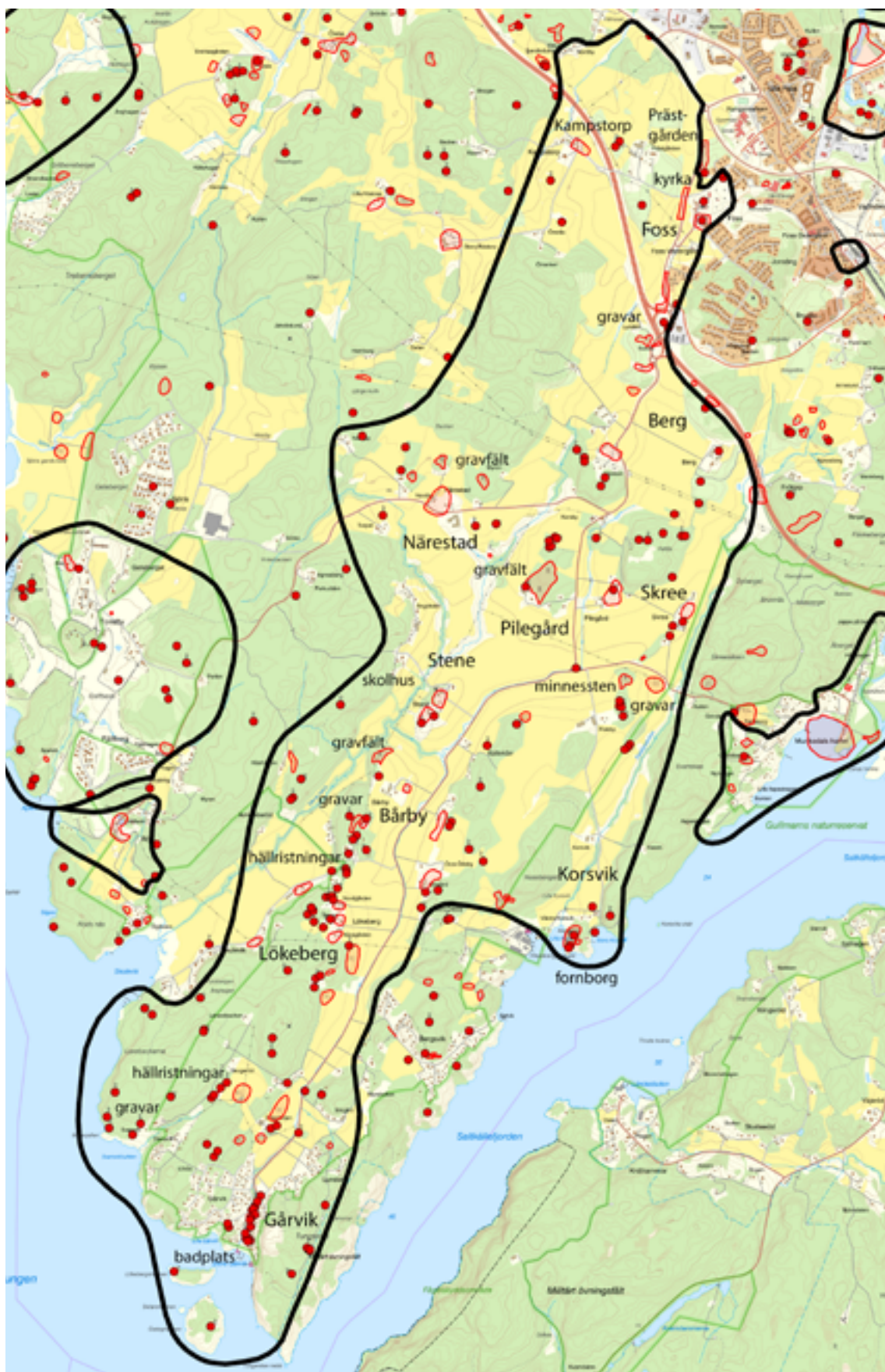
Miljön utgörs av ett långsträckt dalstråk på centrala Tungenäset, som till större delen är uppodlat. På åkerholmar och höjdryggar i odlingslandskapet trängs fornlämningar från hela förhistorien med gårdsbebyggelse och torp. På en höjdrygg i den norra delen av miljön finns den medeltida Foss kyrka.

Fornlämningar

Tungenäset är rikt på fornlämningar från alla förhistoriska tidsperioder. Utmed dalgångsidorna finns de äldsta spåren: boplatser från stenåldern. Om dessa boplatser vet vi inte särskilt mycket, annat än att fyndmaterialet tyder på att de använts både under jägar- och bondestenåldern.

Fornlämningarna från bronsåldern hittar vi dels på bergskrönen, där gravar i form av stensättningar och rösen ligger, dels på åkerholmar och höjdryggar, där hållristningarna finns. Förutom Lökebergsristningen (se nedan) utgörs hållristningarna främst av skålgropar.

Både bronsålderns och järnålderns människor använde till stor del samma delar av landskapet som människorna gör idag. På höjdryggarna kring Närestad, Berg, Pilegård, Skree, Faleby, Stene, Bårby och Lökeberg finns många gravfält, gravhögar, stensättningar och hållristningar. Ofta ligger de nära de historiska by- och gårdstomterna. Utgrävningar inför väg E6 vid Munkedalsmotet visade att brons- och järnålderns boplatser och gravar ofta låg på samma plats. Här fanns till exempel ett hus från äldre bronsålder, en smedja från yngre järnålder och flera gravar från äldre järnålder och vikingatid.

Utbredning av kulturmiljön Tungenäset. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Lökebergsristningen

Utanför norra Bohusläns granitområden är det vanligast med ristade skålgropar på små åkerholmar, men Lökebergsristningen är det stora undantaget. På ett antal hålltytor av övervägande gnejs har över 600 figurer ristats in, vilket gör Lökebergsristningen till den mest figurtäta ristningslokalen i Bohuslän. Figurerna är djupt huggna och här finns bland annat nio människofigurer som kan tolkas som födande kvinnor och hela 235 skepp.

Många av ristningarna vid Lökeberg har tillkommit vid bronsålderns mitt, ca 1100–900 f.Kr. Ristningarna låg relativt nära en trång havsvik vid den tiden.

Lökebergsristningen en av Munkedals mest kända fornlämningar och ett viktigt kulturhistoriskt besöksmål i kommunen.

Pilegårdsgravfältet

Pilegårdsgravfältet ligger på en bergsrygg i odlingsmarken mitt på Tungenäset. Med sina cirka 80 gravar är gravfältet ett av de större i Bohuslän. Gravtyperna utgörs av högar, långhögar och stensättningar och bör ha varit i bruk under stora delar av järnåldern.

Korsvik

En spännande fornlämningsmiljö av strategisk betydelse är Korsvik. På en udde i Saltkällefjorden finns en fornborg – en förhistorisk försvarsanläggning vars syfte troligen var att försvara byarna och gårdarna på Tungenäset vid anfall från sjön. Inne i fornborgen finns en hög och två stensättningar och intill ligger en boplats. I vikarna bredvid fornborgen har skelettdelar av människa hittats, som daterats till folkvandringstid (ca 400 – 600 e.Kr.). Dateringen kan ge en fingervisning om när fornborgen var i bruk.

Platsens strategiska egenskaper blev aktuella igen i samband med 1600-talets krigshändelser. Landstigning av norska trupper skedde under Gyldenlöwefejden 1675, men motades tillbaka av svenska styrkor just vid Korsvik.

Odlingslandskapet

Ett kuperat, öppet och långsträckt odlingslandskap dominerar de inre delarna av Tungenäset, som bryts upp av skogsbevuxna bergspartier och åkerholmar. Bohusläns historieskrivare A.E. Holmberg skriver vid 1800-talets mitt: "...rika lundar av lövträd pryda Tungenäset samt nejderna kring Foss kyrka och Qvistrum". På det stora hela kan det landskap som Holmberg beskriver fortfarande upplevas på Tungenäset.

Till vänster: Gravhög på Pilegårdsgravfältet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Lökebergs hållristningar i släpljus. Foto: Lars Strid, Vitlycke museum.

Idag har barrträden gjort sitt intåg och viss åkermark försvunnit, men vi kan ännu ana landskapets äldre uppdelning i inägor och utmark. Utmarken är idag oftast skogsbevuxen och på de gamla inägorna finns åkrar, betesmarker och slåtterängar. Lundarna av lövträd finns också kvar, till exempel kring Foss Prästgård, Skree och Lökeberg.

Dagens gårdar har i flera fall rötter i medeltiden. Gårdar och byar som Foss, Berg, Skree, Närestad, Stene, Bårby och Faleby var i kyrkans ägo och finns omnämnda i källorna från och med 1300-talets slut. Foss eller Fors finns belagt från 1157 och framåt, men det är osäkert om det är byn eller trakten som avses. Pilegård, Lökeberg och Amunderöd finns omnämnda vid 1500-talets mitt och framåt.

Foss kyrka och sockencentrum

I ett dominerande läge på krönet av en moränförhöjning ligger Foss kyrka. Äldsta skriftliga belägget för kyrkan är 1157, då enligt Snorre Sturlasson kung Östen blev mördad och begravd här. I närheten finns en källa med tradition associerad till kung Östen. Kyrkan var vigd åt Johannes Döparen. Även kyrkogården är av medeltida ursprung. Den äldsta tingsplatsen för Foss lagområde, omtalad redan i Norriges Gamle Love, låg invid Foss kyrka. Här hölls det stora tinget för både södra och norra Viken innan tingsplatsen på 1600-talet flyttades ned till Kviström. Det finns uppgifter om att det funnits en numera försvunnen storhög intill kyrkan och i närheten ska en gravurna och andra rester av förhistoriska gravar ha påträffats.

Befintlig kyrkobyggnad har med all sannolikhet uppförts under 1100-talets första hälft som motsäger tidigare teorier att den ersatt en träkyrka på 1300-talet. Foss kyrka var under tidig medeltid en av de större bohuslänska sockenkyrkorna som också hade störst jordinnehav, vilket visar på dess dåtida betydelse.

Arkitekturen är relativt enkel, präglad av ombyggnader på 1700- och 1800-talet samt en omfattande interiör restaurering 1928–29. I interiören märks särskilt Kristian Lundstedts yttäckande takmålningar från 1929, altartavlan med Golgata-motiv målad av Pehr Hörberg 1846 samt predikstolen av kraftigt skulpterat och målat trä, tillverkad 1617.

I kyrkogården norr om kyrkan ligger ett gravkapell, ritat av Axel Forssén och uppfört 1934. Samma år uppfördes även stigluckan över trappan upp till kyrkan.

Strax norr om kyrkan låg tidigare kyrkskolan, bestående av två skolhus vars småskoleverksamhet startade 1865. Båda husen är borta idag.

Prästgården och Kampstorps sjukhem

Prästgården är belägen nordväst om kyrkan på en lövträdsbeväxt kulle omgiven av ett åker- och beteslandskap. Bostadshuset är en välbevarad salsbyggnad, uppförd i timmer 1833 och klädd med vitmålad locklistpanel. Huset omramas av en stor trädgårdstomt som i öster består av ett igenlagt parkområde. I omedelbar anslutning till prästgården ligger lönebostället.

Öster om prästgården ligger Kampstorps sjukhem, uppfört som fattighus och ålderdomshem 1910. Byggnaden har en karaktäristisk exteriör i spritputs och tegel, som markant avviker från den omgivande jordbruksbebyggelsen. Idag är huset privatägt och innehåller lägenheter. Norr om sjukhemmet ligger gården Kampstorps gamla bostadshus från 1800-talets första hälft.

Jordbruksbebyggelsen

Tungenäset präglas av en mängd större gårdar med mestadels välbevarade bostadshus och ekonomibyggnader placerade i skogskanter och på impediment. På Berg Övergård finns en välbevarad salsbyggnad vars ursprungliga delar är från slutet av 1700-talet, men byggnaden är starkt präglad av en renovering och påbyggnad mot 1800-talets slut. En del av gården var frälse enligt en uppgift 1780. Gården har välhållna ekonomibyggnader från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, däribland en timrad magasinsbyggnad från 1700-talet, välrenoverad av fastighetsägarna. Husets högre ståndskaraktär understryks av bland annat den långa vackra alléuppfarten.

Även Skree visar upp en välbevarad äldre jordbruksbebyggelse liksom Pilegård, Stene, Skulevik, Amunderöd och Torpet. På Pilegård finns gårdar med bostadshus och ekonomibyggnader i olika grader av bevarande, byggda från tidigt 1800-tal till slutet av 1800-talet.

På Stene finns en väl sammanhållen gårdsmiljö med en välbevarad salsbyggnad uppförd 1908–1910 och välhållna ekonomibyggnader. Nordost härom, utmed bergets fot, ligger en välbevarad enkelstuga och ett dubbelhus med nedervåningen uppförd i cementblock samt två skolhus, Stene folkskola från 1884 och småskolan från år 1907 strax bredvid.

De tre äldre dubbelhusen på rad i Lökeberg motsvaras av, husmarkeringar i exakt samma lägen på en karta från 1839. Befintliga hus är dock byggda i slutet av 1800-talet.

Under alla gårdar på Tungenäset har det funnits torp varav det endast finns ett fåtal bevarade. Av de bevarade kan särskilt nämnas torpet Kattekärr under Faleby, men även ett välbevarat torp utmed vägen vid Närestad.

Vägsträckning

Vägsträckningarna Pilegård - Gårvik och Faleby - Munkedals hamn är så kallade AK-vägar. De byggdes av arbetslösa stenhuggare och bruksarbetare som nödhjälpsarbeten åren 1921–1923. De nya vägarna skulle underlätta för den begynnande bilismen och säkerställa en landförbindelse till utskeppningskajen vid Munkedals hamn. Vid vägskälet i Faleby finns en kombinerad vägvisarsten och minnessten över vägbygget, utförd i huggen granit.

På Tungenäset finns flera äldre bevarade vägsträckningar. Exempel på detta är byvägen utmed den västra dalgångssidan mellan gårdarna på Lökeberg och skolvägen över berget mellan Torreby och Stene.

Till vänster: Kampetorps gamla ålderdomshem och sjukhem. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Välbevarad salsbyggnad på Stene gård, byggd 1908–1910. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till vänster: Torpet Kattékärr under Faleby med bostadshus och ladugård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum Till höger: Gula villan vid Gårvik. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Gårvik

Mellan 1930-talet och 1960-talet ökade antalet lagstadgade semesterveckor parallellt med ökad välfärd och en vilja att vistas i naturen. Under dessa årtionden växer sommarstugeområden fram, till att börja med på obrukbar mark, men lite senare även på före detta åkermark.

Utmed vägen ner till Gårviks badplats och på bergen på Lökeberg och Ödsbys tidigare marker ligger en mängd sommarstugor där såväl mindre sportstugor från 1930–40-talen som enplansstugor från 1950–1970-talen finns representerade. Karaktäristiskt för denna tidsperiod är att husen är låga och landskapsanpassade samt funktionella och enkla i sin utformning.

Vid badplatsen ligger också funkishuset Gullmarsbo, idag kallad Gula villan, som byggdes 1930 av familjen Bak-Jensen. Idag ägs och förvaltas villan av en intresseförening.

På 1950-talet fick badbussar till Gårvik och Saltkällan, två turer varje dag. De som var anställda på Munkedals bruk kunde gå till stora kontoret och hämta biljetter så att hela familjen kunde åka gratis.

Motivering

Mycket värdefull fornlämningsmiljö som inkluderar flera framträdande fornlämningar. Värdefullt odlingslandskap med lång kontinuitet och med välbevarad jordbruksbebyggelse i traditionella lägen. Sockencentrum med medeltida kyrka och prästgård.

De många fornlämningarna visar att dalgången varit kontinuerligt befolkad från jägarstenåldern och framåt. Tungenäset innehåller inte bara en fornlämningsbild som är typisk för kustområden och dalgångsbygder i Bohuslän, utan också ett antal fornlämningar som är framstående eller unika i ett bohuslänskt perspektiv.

Det värdefulla odlingslandskapet är både varierat och välhävdad och har en lång historia av bruk och bebyggelse. Dess öppenhet gör landskapets värden tydliga och lätta att överblicka. Landskapets värden består, trots att motorvägen E6 dragits genom den norra delen av området. Eftersom vägbanan är nedsänkt är dess visuella påverkan begränsad och sammanhangen i landskapet som helhet är därför till stora delar opåverkade av motorvägen. Vagnätet och närmiljön kring kyrkan, prästgården, Kampstorp och Saxala har dock genomgått förändringar.

Foss kyrka är en viktig symbol för socknen och för kommunens medeltida historia. Kyrkan, sockencentrat och området däromkring förstärker miljöns karaktär och är värdefull för förståelsen av bygdens identitet och historiska utveckling.

Jordbruksbebyggelsen är representativ för landsbygdens större jordbruksmiljöer. Med bebyggelsen utmed dalgångens sluttningar och på impediment är miljöns jordbrukskaraktär tydlig och gör miljön tydlig och läsbar.

Skolhusen på Stene berättar om perioden med landsbygdsskolor och de bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades utifrån utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Vägsträckningarna Pilegård - Gårvik och Faleby - Munkedals hamn byggdes för omkring 100 år sedan. Vägarnas sträckning och bredd är relativt oförändrade. De är välbevarade exempel på de tidiga bilvägarna, vars byggnation bidrog till att rädda försörjningen för många arbetslösa arbetare under 1920-talets krisår.

Gula villan är ett välbevarat exempel på en sommarvilla i funkisstil från tiden strax innan den stora allmänheten fick lagstadgad semester och därmed också en representant för de sommarnöjen som byggdes av den välbeställda medelklassen. Anknytning till badplatsen förstärker kopplingen till friluftslivets utveckling under 1900-talet vilket ger pedagogiska värden.

Nyckelvärden

- Hällristningarna vid Lökeberg
- Pilegårdsgravfältet
- Fornborg och andra fornlämningar i Korsvik
- Gravar och gravfält vid bergspartier och åkerholmar
- Det öppna odlingslandskapet
- Foss kyrka och kyrkogård
- Skårkällan, en del av sagan kring kung Östen
- Foss prästgård
- Kampstorp ålderdomshem
- Den äldre välbevarade gårdsbebyggelsen samt skolhusen i Stene.
- Gårdstrukturen med bostadshus och tillhörande ekonomibyggnader
- Den äldre välbevarade torpbebyggelsen, exempelvis Katttekärr och vid Närestad
- Vägsträckningarna Pilegård - Gårvik och Faleby - Munkedals hamn, samt minnes- och vägvisarstenen i granit
- Gula villan i Gårvik samt badplatsen

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Bibehållet öppet landskap, med bevarad jordbruksbebyggelse. Bevarad miljö kring kyrka, sockencentrum och prästgård. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste mycket stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Landskapet bör därför fortsatt hållas öppet, och fritt från bebyggelse

som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av. Värdefulla kulturlandskapselement, som till exempel stengärdesgårdar, ska bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning, och placerad i traditionella lägen.

Kyrkomiljöns karaktär bör bibehållas och det omgivande landskapet väster om kyrkan bör fortsatt hållas öppet. Kyrkan, kyrkogården, den äldre bebyggelsen vid kyrkan samt prästgården är viktiga delar i miljön som bör bevaras. Kyrkans framträdande placering i landskapet bör bevaras och därför bör bebyggelseutveckling i direkt anknytning vara mycket varsam.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Äldre välbevarad bebyggelse bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt och i begränsad omfattning, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Vägarna på Tungenäset bör bibehållas vad gäller vägsträckningar, bredd och karaktär. Minnesstenen är en betydelsefull del av vägarnas kulturmiljövärde och bör bevaras på ursprunglig plats.

Gula villan bör bevaras och dess karaktär och utformning bibehållas. Badplatsen bör bibehållas.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Kyrkan och miljön kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Delar av miljön, kring Korsvik, Svorsvik och Skulevik, ingår i Gullmarsfjordens naturreservat.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2012. *Hällristningarna på Lökeberg*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar, rapport 8. Göteborg.

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2020. *Hällristningarna i Munkedals kommun*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Arkeologisk rapport 14.

Detaljplan för Gårvik Västra, Lökeberg- och Ödsbyfastigheterna, Tungenäset. 2021. Planbeskrivning, samrådshandling 2. Munkedals kommun, Dnr SBFV 2018–0196.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteberg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg

och Bohuslän.

Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Nytryck i facsimil 1979, Uddevalla.

Johansson, Annie. 2007. *Foss kyrka*. Arkeologisk forskningsundersökning. Bohusläns museum rapport 2007:4.

Johansson, Annie och Öbrink, Mattias. *Södra Saxala gravfält. Lämningar från mesolitikum till vikingatid*. Bohusläns museum rapport 2008:19.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Peterson, Håkan och Toreld, Christina (red). 2010. *Utblickar från Munkedal. 10 000 år av bohuslänsk förhistoria*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 27. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.

Segelod, Torbjörn. Krigshistoria runt Kvistrum. Munkedals kommuns hemsida, hämtad 2022-02-03.

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Muntliga uppgifter: Lars Strid, Vitlycke museum, 2022-02-03.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet. <https://bebyggelseregistret.raa.se> (Sökord: Foss kyrka, 2022-03-07)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se, (Sökord: Stene, Gårvik m.m.)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-03-09)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 SO Munkedal 1937

J131-63 NO Munkedal 1937

Kajen och resterna av hamnen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

11. Munkedals hamn

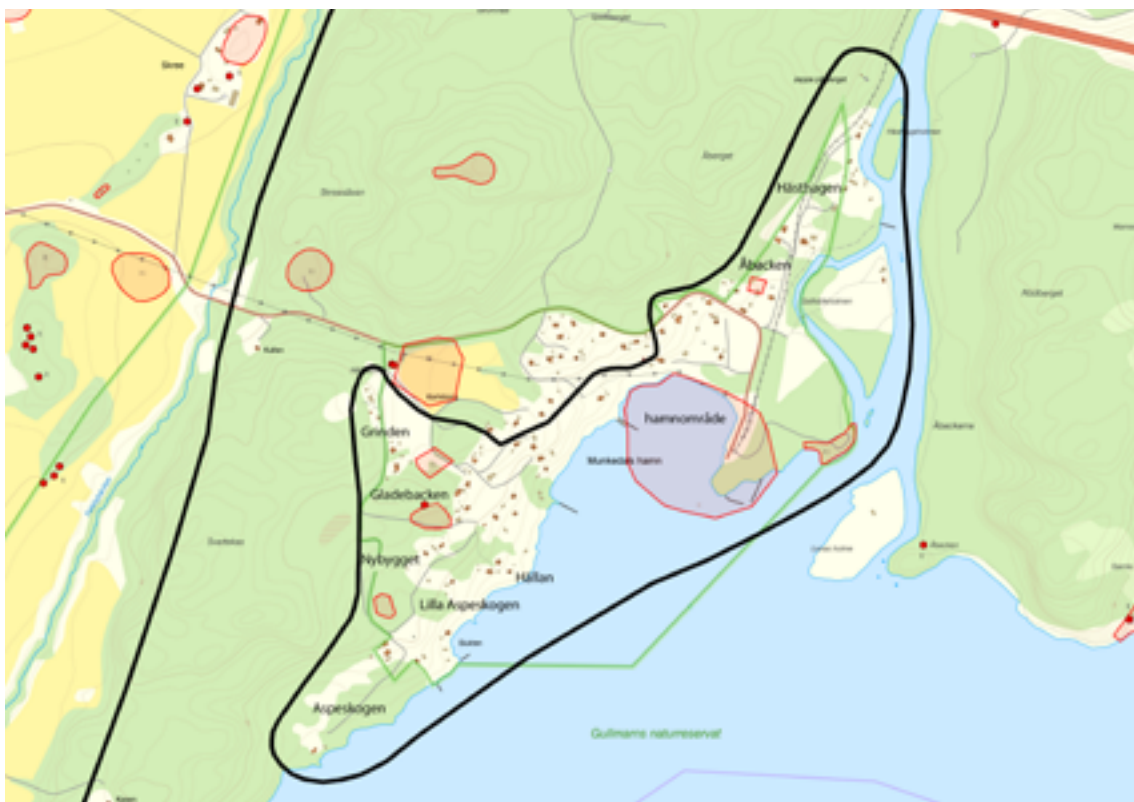
Miljön vid Örekilsälvens utlopp i Saltkällefjorden omfattar dels järnväg, kaj och bebyggelse som alla har ett industrihistoriskt samband med Munkedals bruk, dels torp och fritidshus från mitten av 1900-talet utmed bergsslutningen på gården Falebys före detta marker.

Historik och beskrivning

Under 1800-talet gick varutransporterna från Munkedals bruk med häst och vagn till Saltkällans hamnplats där de vidarebefordrades med båt. Lastageplatsen Åbacken i den nuvarande hamnen har en lång historia. Den omnämns första gången som en liten lastageplats på Skree marker på en karta från 1720-talet. Bruket köpte lastageplatsen från Skreebönderna år 1874 för att bygga en hamn, bland annat för utskeppning av brukets produkter. 1894–1895 anlades en smalspårig järnväg mellan bruket och hamnen där en kajläggning byggdes. I Munkedals hamn lastades godset från järnvägsvagnarna till brukets ångfartyg Munkedal som från 1896 gick mellan Munkedal och Göteborg. Ångfartyget fraktade främst papper från bruket, post och passagerare.

Järnvägen hade sin stora blomstringstid på 1930-talet då fyra ånglok och ett femtiotal vagnar stod för transporterna. Verksamheten gav sysselsättning åt 15–20 personer. Fram till tidigt 1990-tal fanns ännu en del av den byggnad som tidigare fungerade som godsmagasin kvar. Genom omfattande muddringsarbeten i hamnen på 1940-talet förbättrades tillgängligheten för större, djupgående fartyg. Oljecisterner tillkom 1948 då bruket startade oljeimport för försäljning och eget bruk. Transport av olja skedde då på Munkedals järnväg.

I samband med efterkrigstidens ökande bilism vände den positiva utvecklingen för Munkedals hamn och järnväg. 1964 överläts driften åt SJ. Trafik på sträckan Munkedals station- Munkedals hamn upphörde på 1970-talet, men spåret finns kvar av beredskapsskäl. På sträckan mellan Åtorp och hamnen har den gamla spårvidden på 600 mm återskapats genom att en extra skena lagts till. Denna bandel fungerar numera som museijärnväg.

Utbredning av kulturmiljön Munkedals hamn. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Bebyggelsen

Bebyggelsen kring hamnen och järnvägen speglar samhällsbyggnadens historia. Längst i norr, utmed rälsen, ligger den äldre bebyggelsen. Från början låg här flera torpställen under Skree, varav det äldsta hette Åbacken med en tillkomsttid före 1740. Torpen friköptes senare. Bland byggnaderna märks ett välbevarat dubbelhus av 1880-talskaraktär med lövsågeridekor. Närmare hamnen tätnar inslaget av 1900-talsbebyggelse, där hus från åren 1920–1940 dominerar. Flera fina exempel finns på en genomförd funkisarkitektur.

Utmed slutningen längre sydväst ligger ett flertal torp som tillhörde Överstelöjtnantsbostället Faleby. De har namn som Aspenkogen, Hällan, Nybyggget med flera. De tillkom under 1700- och 1800-talen, men friköptes i början av 1900-talet och blev då egna jordbruksenheter. Området har efter 1950 förtätats med mindre sommarstugor.

Munkedals hamn på 1950-talet med godsmagasin och cisterner. Tankfartyget Julius ligger förtöjd. (Två bilder är sammanfogade) Källa: Järnvägs museet, www.digitaltmuseum.se

Den smalspåriga rälsen i Munkedals hamn. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Motivering

Värdefulla industrihistoriska lämningar samt värdefull äldre bebyggelse.

Järnvägsrälsen från bruket till hamnen, i kombination med hamnområdet, berättar om järnvägens och sjötransporters stora betydelse för transporter före lastbilarnas tid. Att bostadshus placerades utmed rälsen visar tydligt hur betydelsefull järnvägen var.

De äldsta torpen har kulturhistoriska värden genom deras ursprung i torparsystemet, medan den senare fritidshusbebyggelsen vittnar om semesterlagens betydelse för den naturnära rekreationen. Torpens småskalighet och placering på icke odlingsbar mark bidrar till miljöns karaktär genom sin anpassning till terrängen och landskapets förutsättningar.

Nyckelvärden

- Hamnområdet med kaj
- Järnvägsrälsen
- Den äldre bebyggelsen utmed rälsen
- De äldre torpen
- Den mindre landskapsanpassade fritidsbebyggelsen

Till vänster: Dubbelhus söder om järnvägsrälsen. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till höger: Enkelhus mellan Åberget och järnvägsrälsen. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till vänster: Bebyggelsen utmed bergsslutningen på Falebys marker. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Torpet Nybygget på Falebys marker. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Målbild och rekommendationer

Bevarade brukshistoriska lämningar och äldre bebyggelse. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Vid förändringar och underhåll av bebyggelse från senare decennier (till exempel fritidshusen) som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.

Fritidsbebyggelsen bör även fortsättningsvis vara småskalig och landskapsanpassad utmed sluttningen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 och krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Lenblad, Astrid och Nordell, Linnea. 2018. *Munkedals hamn. Arkeologisk utredning.* Bohusläns museum rapport 2018:05.

Muntliga uppgifter: Munkedals hembygdsförening (2021-12-08)

Internet

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Munkedals hamn)

Munkedals järnväg, Railway line: <https://wikidocumentaries-demo.wmflabs.org/Q802799?language=sv> (2021-12-08)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N23-53:1. Skree. Geometrisk avmätning över lastageplats, odaterad men sannolikt 1720-tal.

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-FOS-88. Skree. Enskifte 1822

14-FOS-200 Faleby. Arealavmätning 1896

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 SO Munkedal 1937

Herrgårdsbyggnaden från 1737. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

12. Hensbacka

Herrgårdsmiljö med omgivande öppet odlingslandskap och äldre vägsträckningar. Boplats från jägarstenålder av högt vetenskapligt värde.

Historik och beskrivning

Odlingslandskap och vägar

Dalgångarna upptas av ett kuperat odlingslandskap av åker- och hagmark. På många håll finns bevarade stengärdesgårdar, som utgjort gränser mellan inägor och utmark. Inägorna utgjordes av åkrar och ängar. Utmarken var ofta bergsområden som bland annat nyttjades till betesmarker. Flera bäckar, som från höjd-områdena i öster rinner genom landskapet, har bildat djupt skurna och kraftigt kuperade fåror. Dessa bäckraviner hålls öppna genom bete, även om viss igenväxning har skett. Kring Hensbacka herrgård hålls mycket av det småskaliga odlingslandskapet öppet genom bete. Herrgården omgärdas av en parkliknade trädgård som avgränsas av en stengärdesgård.

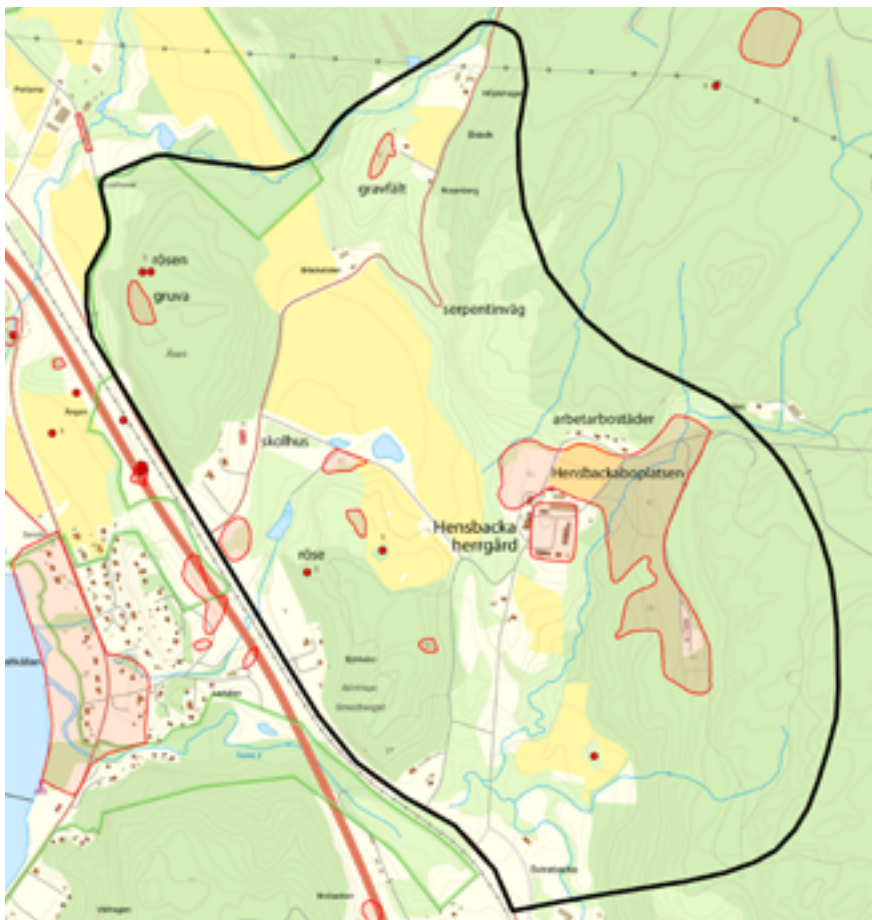
Ett inslag i kulturlandskapet är också vägen mot Valbo-Ryr, som i serpentinform klättrar uppför de ekskogsbevuxna höjderna i nordost stödd på murade vägbankar.

Hensbacka herrgård

Högt och fritt belägen, med utsikt över Saltkälleffjorden, ligger gården Hensbacka. I Holmbergs historiebok från 1840-talet beskrivs gården som "väl bebyggd för ståndspersoner, med herrligaste utsigt åt Gullmarsfjorden samt dalgången åt Skredsviks socken, hvarest landsvägen framgår." Egendomen har sedan gammalt stora ägor med ett stort inslag av löv- och barrskog.

Gården omnämns första gången i 1573 års jordebok och har på 1600-talet bland annat varit underlydande gård under Torreby. 1946 köpte skogsvårdsstyrelsen gården av godsägaren Carl Johan Adlercreutz. Mellan åren 1981–1999 ägdes

Utbredning av kulturmiljön Hensbacka. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

egendomen av Hensbackastiftelsen, bildad 1946 med syfte att främja skogs- och landskapsvården i länet. Sedan 1999 äger Hushållningssällskapet huvuddelen av skogsmarken samt torpet Dalen. Byggnaderna, åkermarken och delar av skogsmarken såldes år 2000 till privata ägare. Sedan 1997 har privatpersoner drivit hotell, konferensanläggning samt restaurang i byggnaderna.

Skogsvårdsstyrelsen anordnade snart efter förvärvet skogsbrukskurser och från 1960 startade de en skogsbruksskola. 1976 togs Bohuslandstinget över undervisningen och samordnade då utbildningen med Dingle lantbruksskola. Den första skolbyggnaden med elevhem samt maskinverkstad byggdes 1962 och 1983 byggdes en lokal för lärosalar, kontor, och lärarrum. Elevhemmet är ombyggt till hotell.

Den herrgårdsliknande manbyggnaden i en stram, klassicistisk stil med valmat tak i två våningar är uppförd 1736 men om- och tillbyggd vid flera tillfällen. Till manbyggnaden hör en fristående flygel, återuppförd efter en brand 1910 och tidigare bland annat använd som bostad, magasin och slöjdlokal. Ekonomibyggnaderna omfattar loge, stall och ladugård, byggda 1912 samt magasin uppfört 1937. Längst i norr finns en rad med före detta arbetarbostäder uppförda på 1930–40-talet.

Vägen som leder upp till herrgården idag har anlagts någon gång under andra hälften av 1900-talet. Den ursprungliga vägen ligger strax västerut, men är endast delvis farbar.

Till vänster: Lagården från 1912. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Arbetarbostäder från 1930–40-talen. Delar av Hensbackaboplatsen ligger i markområdet framför bostäderna. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

På var sida om vägen ligger två bostadshus varav det västra troligen är uppfört i början av 1900-talet medan det östra är uppfört någon gång mellan 1938 och 1978.

Hensbackaboplatsen och andra fornlämningar

Vid 1900-talets början samlades en stor mängd förhistoriska föremål in på åkrarna kring Åsanebäcken intill Hensbacka herrgård. Föremålen var av flinta och utgjordes av redskap som yxor, skrapor, pilspetsar och restprodukter efter redskapstillverkning. Det skulle visa sig att redskapen tillverkats av några av de första människorna som kom till Bohuslän efter att inlandsisen dragit sig tillbaka. De var jägare och samlare och levde under äldre delen av jägarstenåldern, cirka 9000 – 7700 f.Kr. Boplatsresterna finns på flera olika avsatser och har följt dåtidens strandlinje, som stod 65–90 meter över dagens. Fyndplatsen Hensbacka fick ge namn åt tidsperioden och åt de redskap som är typiska fynd från denna tid.

Övriga fornlämningar inom miljön är rösen och stensättningar på Smedberget och Åsen, samt två boplatser vid Smedberget. Vid Rosenberg finns ett gravfält bestående av tio stensättningar och två högar.

På Åsen finns lämningar efter en gruva, förmodligen för brytning av kvartspigmatit. Det är osäkert när gruvan var i drift, men det bör ha varit under slutet av 1800-talet eller under 1900-talets första hälft.

Annan bebyggelse

Vid vägen till Valbo-Ryr ligger Breviks gamla skola, uppförd 1886 och nedlagd 1958, därefter privatbostad. Längre norrut utmed vägen ligger Bräckeliden och Höjdhagen, tidigare torp under Saltkällans säteri.

Motivering

Värdefull herrgårdsmiljö med parklikande trädgård och omgivande öppet odlingslandskap, samt äldre vägsträckning. Boplats från äldre stenåldern av mycket högt vetenskapligt värde.

Välbevarad herrgårdsmiljö med huvudbyggnad som är en viktig del av Munkedals historia med en ovanligt stor andel herrgårdar i jämförelse med övriga kommuner i Bohuslän. Huvudbyggnaden har även ett mycket högt värde på grund av sin ålder och tidsenliga utformning. De övriga byggnaderna, såväl ekonomibyggnaderna, skolbyggnaderna och arbetarbostäderna berättar om miljöns tidigare historia och verksamhet. Den parkliknande miljön runt omkring är viktig för helhetsintrycket.

Till vänster: Parkliknande trädgård vid herrgården. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Maskinverkstad från skoltiden, byggd 1962. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

I miljön förekommer också välbevarade odlingslandskapsavsnitt som främst hålls öppna genom bete och slåtter. Landskapet visar på en lång historia av brukande. Den slingrande vägsträckningen mot Valbo-Ryr illustrerar en äldre vägbyggnadsteknik och förstärker landskapets karaktär.

Hensbackaboplatsen är till stora delar bevuxen av skog och är inte synlig ovan mark. Den har stort vetenskapligt värde genom sin storlek, ålder och det omfattande fyndmaterialet. Övriga fornlämningar i miljön är typiska för Bohuslän.

Nyckelvärden

- Hensbacka herrgård med manbyggnad, flygelbyggnad och ekonomibyggnader
- Den parkliknande trädgården
- Arbetarbostäderna
- Byggnaderna från skolbrukstiden
- De öppna odlingslandskapsavsnitten
- Serpentinvägen mot Valbo-Ryr
- Hensbackaboplatsen
- De övriga fornlämningarna i miljön
- Gruvan på Åsen

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar. Fortsatt öppet landskap. Bevarad herrgårdsmiljö. Varsam bebyggelseutveckling kring Hensbacka herrgård.

Hensbacka herrgård bör bevaras och får inte förvanskas. Det omgivande odlingslandskapet kring herrgården bör fortsatt hållas öppet. Parken, stengärdesgårdarna, den äldre vägsträckningen och ekonomibyggnaderna är viktiga delar i miljön och bör bevaras.

Arbetarbostäderna och byggnaderna från skoltiden bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt.

På ovan nämnda byggnader bör löpande underhåll göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

De kulturpräglade odlingslandskapsavsnitten bör fortsatt hållas öppna, och värdefulla kulturlandskapselement som stengärdesgårdar och vägsträckningar bevaras. Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas. När det gäller Hensbackaboplatsen måste mycket stor hänsyn tas.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För herrgårdsbyggnaden gäller förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Alin, Johan. 1955. *Förteckning över stenåldersboplatser i norra Bohuslän*. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Hernek, Robert. 2011. *Rösen och gruvlämningar på Åsen*. Arkeologisk utredning. Bohusläns museum rapport 2011:28.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Lindholm, Kristina och Öbrink, Mattias. 2006. *Kulturlandskap och fornlämningar inom programområde Hensbacka-Brevik. Kulturhistorisk landskapsanalys och arkeologisk utredning steg 1*. Bohusläns museum rapport 2006:53.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän. 1943. Red: Waldemar von Sydow och Sten Björkman. Uddevalla.

Internet

Brandförsäkringsverket: www.brandverket.se. Hensbacka, brandförsäkring nr 41817, år 1910.

Digitalt museum: www.digitalmuseum.se (Sökord: Hensbacka)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-04-14)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 SO Munkedal 1937

J131-64 SV Valbo-Ryr 1937

Kviströms bro. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

13. Kviström

Området bildar en historiskt betydelsefull knutpunkt med bro, gästgiveri och tingshus. Passet vid Kviström och bron över Örekilsälven har spelat en militärstrategiskt viktig roll under de strider som utkämpades på 1600- och 1700-talen. Här finns rester av en äldre skansanläggning.

Historik och beskrivning

På den östra stranden av Örekilsälven ligger Kviström, även kallat Kvistrum. Här flyter Örekilsälven genom ett trångt pass kantat av bergsbranter. Den gamla landsvägen mellan Uddevalla och Oslo passerade över Örekilsälven och igenom passet vid denna punkt. Gården Kviström anses ha fått sitt namn av de förgreningar älven gör just här.

Gården och bron över Örekilsälven omnämns redan 1594. Kviström var från början en gård under Dragsmarks kloster. Den kom senare i svenska kronans ägo. Med tiden delades gården in i två hemmansdelar, med odlingsmarkerna norr om gårdsbebyggelsen och älven.

Bron finns med på historiska kartor från och med 1658 och har haft i stort sett samma läge sedan dess. Den nuvarande Kviströms bro är utförd i kallmurnings-teknik med kvadersten i tre spann. Troligen är den uppförd år 1818.

Huvudvägen Rikstvåan och senare E6:an passerade länge förbi Kviström. I början av 1960-talet fick vägen en ny sträckning mellan tingshuset och Kviströms gästgiveri samt över Örekilsälven på en hög vägbro. Rester efter den äldre vägsträckningen finns bevarade på flera håll.

Kviströms gästgiveri

Enligt 1649 års "Krögare- och gästgivareordning" skulle det finnas gästgiverier med två mils avstånd från varandra längs de allmänna vägarna. Gästgivaregården i Kviström ingick i detta system, och enligt källor från 1740-talet placerad mellan

Utbredning av kulturmiljön Kviström. A) Kviströms gästgiveri. B) Bostadshus till Kviströms gård. C) Tingshuset. D) Skansanläggning. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Herrestads och Åbolands gästgiverier. Kviströms gästgiveri är dock omnämnt redan 1664. Befintlig byggnad består av en timrad ursprunglig del, vars byggår det finns olika teorier om. Bland annat nämns året 1686, då huset återuppbyggdes efter en brand. Tillbyggnaden på framsidan kom till efter 1908 och tillbyggnaden på baksidan efter 1935. Gästgiveriet lades ned på 1990-talet och byggnaden har sedan dess använts till olika verksamheter, samt stått oanvänd. Från och med 2021 har traditionen återupptagits genom att kafé och övernattningsverksamhet startat i samband med en omfattande renoveringsinsats.

Gästgiveriet blev internationellt uppmärksammat genom att Mary Wollstonecraft, en engelsk författare och feminist, år 1795 bodde på gästgiveriet på sin resa genom Bohuslän. Hennes upplevelser återges i reseskildringen Brev skrivna under en kort vistelse i Sverige, Norge och Danmark.

Kviströms tingshus

Ett typiskt drag är att tingshus och gästgiveri följs åt, och så har det också varit här. Den äldsta tingsplatsen ska ha haft sitt säte vid Foss kyrka, men blev senare flyttad till Kviström. Här hölls förhandlingarna till en början på gästgiveriet. År 1737 uppfördes ett nytt tingshus intill gästgiveriet. Tingshuset revs på 1920-talet och byggnadsdelarna användes till bygget av Evja Folkets hus i Bärfendals socken.

År 1917 uppfördes det nuvarande tingshuset ovanpå resterna av en skansanläggning öster om bron och gästgiveriet. Arkitekt var Rudolf Lange från Göteborg och byggmästare R. Christensson från Lysekil. Byggnadens tunga och strama fasad i rött tegel understryker dess funktion som tingshus. Interiören visar bland annat en välbevarad tingsall från mitten av 1950-talet. Tingshuset var användes fram till 1973. Därefter har olika verksamheter inhysts i byggnaden, som kursgård, kontor och bostad. Sedan 2006 är tingshuset i privat ägo.

Till vänster: Kviströms Gästgivargård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Tingshuset uppfört i nationalromantisk stil 1917. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kung Karls skansar

Det trånga passet vid Kviström hade militärstrategisk betydelse redan under forntiden. En förhistorisk försvarsanläggning, en fornborg, finns på Kviströms marker omkring 800 meter söder om miljön. Kviström blev senare skådeplats för ett antal strider mellan svenska och norska trupper under 1600-talets fejder, under Stora nordiska kriget år 1711 och under Tyttébärskriget 1788. Militära anläggningar har även fortsättningsvis funnits i området långt in på 1900-talet.

Under Hannibalsfejden 1643–1645 uppfördes befästningsanläggningar kring Kviström och vid Gyldenlöwefejden 1675 byggdes anläggningen kring nuvarande Tingshuset ut och fick namnet Kung Karls skansar. Skansarna var befästa vid olika tillfällen under de kommande krigen, och det är bara den största skansen vid Tingshuset som fortfarande är synlig. Den bevarade delen av anläggningen är totalt 180 meter lång och består av stora jordvallar med raveliner som bildar en stjärnformad skans på höjden direkt öster om gästgiveriet. I en jordvall norr om skansen strax utanför miljön ska skelett, vapen och knappar ha hittats, vilket kan vara rester efter soldatgravar. För en soldat på 1600- och 1700-talen var risken att dö av sjukdom större än risken att dö i strid.

Motivering

Mycket värdefullt äldre administrativt centrum som även inrymmer välbevarade kommunikations- och militärhistoriska lämningar.

Kviströms bro och skansanläggningen är viktiga för kommunen och platsens identitet. Skansanläggningen har ett mycket stort kulturhistoriskt värde som en av de äldsta skansarna i Bohuslän och en av de få bevarade i sitt slag.

Kviströms gästgiveri berättar om lång kontinuitet av gästgiveriverksamhet på platsen. Gästgiveriet har också ett värde som en viktig del av kommunikationerna genom Bohuslän samt ett byggnadshistoriskt värde som delvis stärkts sedan renoeringen 2020–2021.

Tingshuset har ett stort kulturhistoriskt värde i och med att det berättar om rättsväsendet i början av 1900-talet. Detta förstärks av byggnadens autenticitet. Det har också ett visst arkitekturhistoriskt värde som ett bra exempel på nationalromantisk arkitektur. Före E6:ans omdragning fungerade byggnaden som en portalbyggnad och tillika symbol för kommunen.

Övrig äldre bebyggelse i området, exempelvis bostadshuset till Kviströms gård, är viktiga för att understryka miljöns historiska betydelse.

Till vänster: Utskjutande del av vallen i skansanläggningen. I bakgrunden syns tingshuset.
Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Bostadshuset på Kviströms gård.
Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Kviströms bro
- Skansanläggningen
- Kviströms gästgiveri
- Tingshuset från 1917
- Bostadshuset till Kviströms gård

Målbild och rekommendationer

Bevarad bebyggelse- och fornlämningsmiljö. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild. Varsamt hanterade byggnader.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas. Fornlämningarnas sammanhang i landskapet bör bevaras.

Landskapets karaktär och öppenhet kring tingshuset är viktig för förståelsen av fornlämningarna. Lämningar som kan vara knutna till skansen kan finnas även utanför miljöns avgränsning.

De äldre byggnaderna i miljön bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns.

Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Bron får ej ersättas.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningsförbud PBL 8:13.

Referenser

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu.* Munkedal.

Muntliga uppgifter: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum (2022-05-04). JanOlof Karlsson, Munkedals kommun (2022-05-05).

Internet

Digitalt museum: www.digitalmuseum.se, (Sökord: Kviström)

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet: www.bebyggelseregistret.raa.se
(Sökord: Tingshuset Munkedal, Kviström)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv:

Foss socken Kviström nr 1. Geometrisk avmätning 1712.

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-FOS-35. Kviström. Storskifte 1807

14-FOS-93. Qviström och Klevfa. Laga skifte 1837

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 NO Munkedal 1937

Munkedals stationshus. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

14. Munkedals stationsmiljö

Järnvägsstation för Bohusbanan samt Munkedals järnvägs nedre station med omgivande affärs- och administrativt centrum som utgjorde grunden till Munkedals stationssamhälle.

Historik och beskrivning

Munkedals samhälle består egentligen av två olika samhällen som växt samman. Området kring Munkedals bruk benämndes brukssamhället och utgjorde till att börja med grunden för Munkedals samhälle. Där fanns exempelvis arbetar- och tjänstemannabostäder och affärer. När järnvägen Uddevalla - Skee invigdes 1903 växte ett nytt centrum fram i området kring Munkedals station som benämndes Munkedals stationssamhälle.

Stationshuset hade utformats från centralt håll av järnvägsstyrelsens dåvarande chefsarkitekt Folke Zetterwall, som ritade upp några typ-varianter av stationshus med olika status. Av Bohusbanans trettiotal stationshus har flertalet, däribland Munkedals, uppförts efter ritning till "stationshus av minsta typen".

Till miljön hör också ett godsmagasin kombinerat med stationshus i falurött trä med nationalromantisk karaktär som ligger öster om Bohusbanan. Stationshuset tillhörde Munkedals järnväg som ägdes av Munkedals bruk.

Samtidigt med stationens tillkomst växte den intilliggande bebyggelsen upp. Husgruppen består av totalt sex byggnader varav tre uppfördes och ägdes av Artur Hansson: järnhandeln (uppförd 1904, tillbyggd 1926), posthuset (1933), samt bostadshuset (1907). Sammanbyggt med järnhandeln ligger också ett före detta havremagasin, flyttat i början av 1900-talet från Justineholm, längst in i Färlevfjorden. Hanssons bostadshus inrymde, förutom bostad, också Munkedals första postkontor och fram till 1959 kommunalkontor för Foss kommun, som efter sammanslagningen med Håby kommun bildade Munkedals kommun. Strax norr om posthuset ligger det före detta järnvägshotellet Elleborg (1903) samt huset som före 1982 inrymde Skandinaviska banken, idag Pingstkyrkan.

Utbredning av kulturmiljön Munkedals stationsmiljö. A) Stationshuset. B) Nedre stationshuset/godsmagasinet. C) Arthur Hanssons bostadshus. D) Bostadshus för järnvägsanställda. E) Arthur Hanssons affär. F) Posthuset. G). Järnvägshotellet. H) Skandinaviska banken. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

På samma sida som stationshuset ligger också det som tidigare utgjorde tjänstebo-städer för järnvägsanställda (1910–20). Söder om stationshuset ligger en enplans-byggnad som tidigare inrymde Pressbyrån.

Motivering

Mycket värdefull bebyggelsemiljö som är representativ för stationsmiljöer utmed Bohusbanan, och som har en tydlig historisk koppling till Munkedals framväxt som samhälle.

Stationshuset med tillhörande räls och byggnader berättar om Bohusbanans betydelse för kommunikationerna och stationshuset är ett tidstypiskt exempel på en då vanligt förekommande arkitektur med förbländertegel. Stationshuset tillhör också en byggnadstyp som blir alltmer sällsynt på grund av flertal rivningar utmed Bohusbanan.

Bohusbanan med tillhörande stationshus är av stor betydelse för Munkedal som stationssamhälle och stationen har även ett symboliskt värde för samhället.

Byggnaderna i närheten av stationen är viktiga för miljöns karaktär och viktiga för platsens läsbarhet och historiska kontext. Trots att en del av dessa har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling. Dessa värden förstärks av en pedagogisk tydlighet eftersom det än idag är tydligt hur området kan ha gestaltat sig med byggnadernas ursprungliga funktion. Värdena förstärks ytterligare genom att flertal byggnader har originaldelar och originalutformning, vilket ger miljön en autenticitet och äkthet som bidrar till karaktären.

Till vänster: Arthur Hanssons bostadshus, tillika postkontor och kommunalhus. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Posthuset från 1933, järnvägshotellet och i bakgrunden bankhuset. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Bohusbanans stationshus
- Munkedals järnvägs stationshus/godsmagasin samt järnvägen mellan Munkedals bruk och hamn
- Artur Hanssons bostadshus
- Bostadshuset för järnvägens anställda
- Artur Hanssons affär
- Posthuset
- Järnvägshotellet
- Skandinaviska banken

Målbild och rekommendationer

Bevarad bebyggelsemiljö. Mycket varsam bebyggelseutveckling endast i begränsad omfattning. Varsamt hanterade byggnader.

De äldre byggnaderna bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. De ursprungliga snickerier, fönster och andra detaljer som finns är en del av husens karaktärer, och bör därför behållas.

Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Alla byggnader i miljön bör beläggas med rivningsförbud.

Till vänster: SJ:s lägenhetshus för anställda. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Äldre foto över stationshuset med Artur Hanssons byggnader i bakgrunden. Fotot taget någon gång mellan 1907 och 1926. Okänd fotograf, Bohusläns museums samlingar.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 och förvanskningförbud PBL 8:13 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo Ryr socken. 1994.

Munkedalsbygden nr 08-1. Munkedals hembygdsförening, Årgång 4

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu.* Munkedal.

Internet

Digitalt museum: www.digitalmuseum.se (Sökord: Munkedals station)

Hebbes bildsida: <http://www.westlands.se/munkedal2/stationen.htm> (2021-12-21)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-63 NO Munkedal. 1937

Forsen med gamla bruket i bakgrunden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

15. Munkedals bruksmiljö

Äldre bruksmiljö av stort industrihistoriskt intresse utmed Munkedalsälven. Miljön omfattar Munkedals herrgård, bruksrelaterade arbetarbostäder och anläggningar samt kanalen från Munkedals bruk och norrut till Björöd damm. Riksintresse för kulturmiljövården.

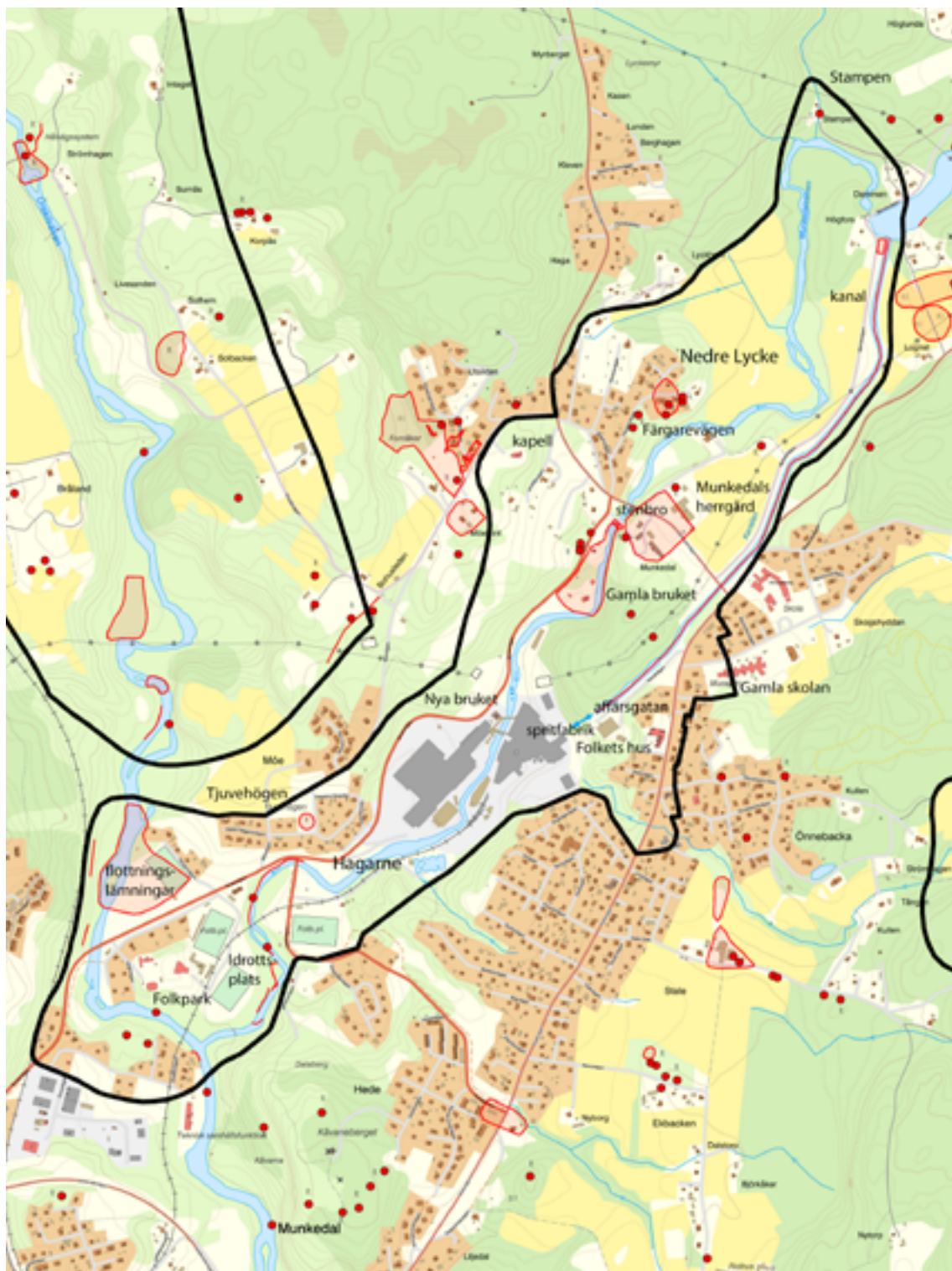
Munkedals samhälle består egentligen av två olika samhällen som växt samman. Området kring Munkedals bruk benämndes brukssamhället och utgjorde till att börja med grunden för Munkedals samhälle.

Historik och beskrivning

Munkedal, Stale, Kviström och Skälleröd ägdes från början av Dragsmarks kloster, enligt en anteckning från 1604. Samtliga ägor ligger utmed Örekils- och Munkedalsälven och säkert var det laxfisket och vattenkraften som lett till klostrets godsinnehav på platsen. Munkedal anses ha fått sitt namn på grund av att Munkedals gård ägts av munkarna. Från 1500-talet finns uppgifter om sågar och kvarnar i älvarna och under 1700-talet fanns fyra grovbladiga sågar för timmer.

Vid 1800-talets början, då egendomen Munkedal köptes in av kronobefallningsmannen Niklas Herman Nordberg, tog verksamheten fart och den egentliga industriepoken inleddes genom att Nordberg anlade ett järnbruk längs Munkedalsälven. När Munkedals herrgård och dess vattendrivna verksamheter var till salu år 1871 beslöt borgare i Uddevallas rådhus att köpa in egendomen och starta Munkedals bruk som kom att tillverka papper. Mellan 1888 och mitten av 1980-talet var bolagets direktör bosatt på herrgården. Samma bolag äger bruket även idag men sedan 2003 under namnet Arctic paper AB. En strategiskt placerad herrgård, stora marker, en inarbetad jordbruksanläggning, arbetarbostäder och personal ingick i köpet och lade en bra grund. Mark på Möe köptes till och där lades fabriken. Bruksmiljön växte sedan huvudsakligen fram vid 1800-talets sista och 1900-talets första decennier. För att öka tillgången till virke köptes ett flertal gårdar i bygden, exempelvis Vågsäter och Torp.

Utbredning av kulturmiljön Munkedals bruksmiljö. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till vänster: Herrgårdsbyggnaden på Munkedals herrgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Stenbron över Munkedalsälven med Munkedals herrgård i bakgrunden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Munkedals herrgård

De äldsta bevarade byggnaderna i kulturmiljön är Munkedals herrgård med annex samt tre mindre bostadshus. Längs älvfåran nedanför finns den gamla landsvägsbron i sten. Munkedals herrgård utgörs av en lång, timrad byggnad i klassicistisk stil med karaktär av, tidigt 1800-tal. 1927 fick byggnaden dagens form genom att taken på sidotillbyggnaderna höjdes. Det uppglasade entrépartiet i fasadens mitt är ett senare tillskott. I vinkel mot herrgårdsbyggnaden ligger några fristående, äldre bostads- och uthus, troligen renoverade på 1920-talet. Bland dessa märks särskilt ett mindre hus av ålderdomlig karaktär vid herrgårdens sydöstra gavel. Kring herrgården fanns under 1800-talet trädgårdar samt en engelsk park.

Norr om herrgården, på andra sidan vägen, ligger ett flertal ekonomibyggnader som tillhört Munkedals Bruks lantbruk, däribland ladugården från tidigt 1900-tal. Där finns också grunderna efter ett brännvinsbränneri och en isbinge.

Stenbrons tillkomsttid är okänd. Bron är möjligen till sina äldsta delar densamma som omnämns av biskop Jens Nilsson vid en av hans visitationsresor i slutet av 1500-talet, men mer troligt är att bron härstammar från tidigt 1700-tal. Bron är kallmurad i ett valv. Den bär spår av en breddning som kan ha skett vid 1800-talets början i samband med den då intensifierade industrialiseringen som sannolikt medförde tyngre och fler transporter. Sydväst om bron står en milsten från 1737.

Gamla och nya bruket

Nordbergs järnbruk låg på området där "Gamla bruket" ligger idag. Platsen har en lång tradition av industrier.

Strax nedanför bron, invid fallet, ligger den så kallade sågarbostaden. Den byggdes år 1805 samtidigt som en kvarn och såg uppfördes på platsen. Med sitt höga och branta, brutna tak ger den ett ålderdomligt intryck även om huset i övrigt genomgått en del förändringar.

Nedanför sågarbostaden ligger två arbetarbostäder, ett äldre välbevarat hus på dubbel bredd med fasad av faluröd locklist samt sydost om detta ett långt, lågt och mycket brett hus på dubbel bredd med ingång på mitten. Det låga huset är troligen uppfört på 1820-talet. Strax intill ligger före detta grindstugan, tidigare belägen vid ingången till bruket men i senare tid flyttad till nuvarande plats. Här står också den portvaktstuga som tidigare stod vid ingången till fabriksområdet på nya bruket.

Det nya bruket har under senare delen av 1900-talet och första decennierna på 2000-talet utökat sitt område, vilket inneburit att såväl arbetarbostäder som

verksamhetsbyggnader har försvunnit. Bland de byggnader som försvunnit kan nämnas järnvägsstation, badhus, brukshandeln, tjänstemannavillor, gamla sjukstugan som användes som personal- och skogskontor. En äldre byggnad som finns kvar på bruksområdet är kontorsbyggnaden med en rikt lövsågeriprydd fasad. Huset ligger i den nordvästra delen av bruksområdet och renoverades under 2021. På områdets sydöstra del ligger också den gamla spritfabriken i rött tegel som byggdes och togs i bruk i början av 1940-talet, under andra världskriget. Där tillverkades 99,5-procentig sprit för tekniskt och medicinskt bruk samt drivmedel, exempelvis flygbränsle. Produktionen upphörde 1953.

År 1872 var den grävda kanalen mellan bruket och Björöd damm färdig att tas i bruk. Idag utgör den en ur kulturhistorisk synpunkt viktig del i bruksmiljön. Kanalen restaurerades 2020.

Där Munkedalsälven böjer av mot Björöd damm finns ett litet torp under Lycke, kallat Stampen. Torpet ligger invid Nyrödbäcken som strax norr om stugan bildar ett fall. Söder om torpet leder en stenskodda ränna ut mot dammen. Detta är resterna av en vadmalsstamp.

Nedströms Nya bruket finns flottningslämningar i form av ledarmar, förtöjningsanordningar och stenskodda kanter. Munkedalsälven var en allmän flottled åren 1885–1968, men flottning har säkert skett även tidigare.

Arbetarbostäder

Till att börja med byggdes tjänstemanna- och arbetarbostäder i närheten av fabriken i ett område som kallades Bostäderna. Det byggdes även en del hus på Lycke och på Önnebacka under slutet av 1800-talet. Inledningsvis syntes en tydlig segregation i bebyggelsen, men allteftersom samhället växte blev bebyggelsen allt brokigare och dessutom mer vidsträckt. De allra äldsta bostadshusen finns inte kvar eftersom de försvann när bruket allteftersom har expanderat. Däremot finns det en del välbevarade exempel kvar i egnahemsområdena. Egnahemsbostäderna byggdes på Önnebacka och på Stala, kring Munkedals herrgård, Nedre Lycke, Lyckebackarna (utmed vägen mot Hedekas), Möe, Hagarne, Tångenvägen och Hede men också lite längre bort som på Lilla Foss och Kviström.

Egnahemsrörelsen fick sitt genomslag tidigt på 1920-talet och innebar att bruket arrenderade ut eller sålde mark samt bistod med förmånliga lån till de anställda så att de kunde bygga sina egna hem. Typritningar av både hus och trädgårdar togs fram och delades ut gratis av bruket, men däremot fanns det inte någon enhetlig plan över vad som skulle byggas var.

Till vänster: De kvarvarande byggnaderna vid Gamla bruket. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Entrébyggnaden till idrottsplatsen från 1927. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

På Nedre Lycke vittnar gatunamnen Färgarevägen och Gjutarevägen om att här har det tidigt bott bruksarbetare, under gamla brukets tid. Där finns också ett flertal välbevarade bostadshus från decennierna kring sekelskiftet 1900 och framåt samt en före detta skola från 1870–1880. Vid infarten till Färgarevägen ligger en välbevarad tjänstemannabostad. I området finns också en före detta godtemplarlokal som bruket skänkte till logen Munkedals Wäl år 1883. Idag använder Munkedals dragspelsklubb lokalerna. Längre upp i området ligger ett äldre militärmagasin från tidigt 1900-tal som idag ägs och används av ett byggnadsvårdsföretag.

På 1950-talet minskade brukets inflytande över arbetarnas bostäder i samma takt som kommunen tog över och det minskade ytterligare när de sålde mark på 1970-talet.

Omkringliggande verksamheter

Som i de flesta bruksmiljöer tog arbetsgivaren väl hand om de anställda och förutom arbetarbostäder, skola, sociala inrättningar och förmåner så stärktes sammanhållningen genom diverse festligheter och idrottsevenemang. I ett grönområde söder om bruket ligger Munkedals Folkpark som byggdes av bolaget och invigdes 1931. Platsen hade redan tidigare fungerat som traktens festplats, kallad Skansen. Byggnaderna, dansbana under tak, friluftsteater och paviljonger av olika slag, har en karaktäristisk 1920-talsprägel med många intressanta och välgjorda byggnadsdetaljer. Även idrottsplatsen från 1927 är en gåva från bolaget till bruksarbetarna. Idrottsplatsen ligger väl synlig från vägen med ingång genom en tidstypisk entrébyggnad och omgärdad av ett spjalstaket. Längs ena sidan finns en lång, låg åskådardarläktare.

På berget nordväst om gamla bruket ligger Möe kapell, också kallat Munkedals kapell, byggt 1939. Bygget kom till på initiativ av kyrkoherden i Foss, men Munkedals bruk bidrog med arbetskraft och material. Kapellet är uppfört efter ritningar av arkitekt Bror Almqvist från Stockholm. Kapellet avkristnades och såldes till en privatperson 2010.

Stalevägen med före detta affärer samt Folkets hus till höger i bild. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Utmed Stalevägen ligger Folkets hus som invigdes 1923. Huset består av en äldre byggnad som utökats efter ritningar från brukets ingenjör Rikard Eriksson. Sedan dess har byggnaden byggts till ytterligare under första hälften av 1970-talet. Utmed Myrbottenvägen på Önnebacka ligger en folkskola som användes åren 1908–1958. Från 1964 har byggnaden fungerat som hembygdsmuseum i Munkedals hembygdsförenings regi.

Där människor bor behövs affärer och till att börja med utgjorde området kring bruket ett eget samhälle med de funktioner som behövdes. När samhället växte ökade också antalet affärer. Framförallt växte ett större affärscentrum fram utmed huvudgatan på Önnebacka/Stale. Flera hus har också bevarade skyltfönster från tiden när det fanns affärsverksamheter i husen. Området präglas av 1950–70-tal och i södra delen av miljön ligger till exempel ett tryckeri i en mycket tidstypisk byggnad från 1950-talet.

Det fanns också ett lite mindre centrum på Nedre Lycke vid gatan som tidigare utgjorde landsvägen till Sörbygden. Idag går den nya bilvägen parallellt med denna och trots att husen nu är privatbostäder och har förändrats, kan man än idag ana byggnadernas ursprung.

Fornlämningar

I höjd med sågarbostaden finns en samling historiska vägmärken som utgörs av 67 väghållningsstenar och tre milstenar, placerade i en halvcirkel. Stenarna har stått på andra platser i kommunen och har samlats in av en tidigare direktör på Munkedals bruk.

En av Bohusläns största gravhögar kallas Tjuvehögen och ligger vid Hagane Ringväg. Högen är hela 40 meter i diameter och 4-6 meter hög. Denna typ av storhögar dateras till järnåldern och kan vara anlagd kring 500 e.Kr. Några fynd från Tjuvehögen är inte kända.

Motivering

Mycket värdefull bruks- och industrihistorisk miljö som även inrymmer värdefull bebyggelse och anläggningar med koppling till såväl gamla som nya bruket samt har en tydlig koppling till Munkedals framväxt som samhälle. Miljön är ett tydligt exempel på hur ett företag kan forma ett samhälle.

Munkedals herrgård och Munkedals gamla bruk samt stenbron är en viktig kulturmiljö med inriktning på industrihistoria, och har också ett starkt identitets- och symbolvärde för Munkedal.

Den grävda kanalen är en viktig del som förstärker och tydliggör miljöns egenart.

De tjänstemanna- och arbetarbostäder från olika tidsepoker som är välbevarade berättar om de estetiska ideal som rådde för respektive epok samt förstärker kopplingen till brukssamhällets historik. Det gäller hus från sekelskiftet 1900, 1920-talsklassicism och funkishus samt hus från 1950-talet.

Folkparken och idrottsplatsen har stora kulturhistoriska värden, både som tidstypiska och välbevarade exempel på den tidens offentliga fritidsanläggningar och som ett lokalhistoriskt dokument inom bruksmiljön.

Affärsgatan med före detta affärslokaler utmed Stalevägen berättar om Munkedals två centrum/samhälle, stationssamhället och brukssamhället.

Önebacka gamla skola visar hur en skola kunde se ut i början av 1900-talet. De bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Stampen utgör en välbevarad och tydlig rest av den tidigare småskaliga industri-verksamheten utmed Munkedalsälven.

Flottningslämningarna berättar om den för Munkedal så betydelsefulla träindustrin. Lämningarna efter flottning i Munkedalsälven har utpekats som mycket kulturhistoriskt värdefulla av Länsstyrelsen Västra Götaland.

I miljön finns också Tjuvehögen, ett välbevarat exempel på järnålderns storhögar. Högen är en av Bohusläns största gravhögar.

Trots att många av de äldre byggnaderna i miljön har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling. I miljön finns även bebyggelse av yngre karaktär som i nuläget inte anses vara kulturhistoriskt intressant.

Nyckelvärden

- Gamla bruket med sågarbostaden, arbetarbostäderna och vaktstugorna
- Munkedals herrgård med tillhörande annex och ekonomibyggnader
- Stenbron över Munkedalsälven
- Brukskontoret Munkedals bruk (nya bruket, Arctic paper AB)
- Den gamla spritfabriken på bruksområdet
- Den grävda kanalen
- Välbevarade arbetarbostäder på Nedre Lycke, Möe, Hagarne och Tångenvägen
- Folkparken och idrottsplatsen
- Folkets hus
- Tidigare affärsgata utmed Färgarevägen
- Tidigare affärsbyggnader med bevarade skyltfönster samt Folkets hus utmed Stalevägen
- Önebacka gamla skola
- Munkedals kapell
- Stampen (vadmalstamp)
- Flottningslämningar
- Tjuvehögen

Målbild och rekommendationer

Bevarad industrihistorisk- och bebyggelsemiljö. Varsam bebyggelseutveckling i delar av miljön. Varsam hantering av de utpekade byggnaderna.

Gamla bruket, Munkedals herrgård samt övrig bruksrelaterad äldre välbevarad bebyggelse och anläggningar är viktiga för miljön och bör bevaras. Varsam bebyggelseutveckling i hela miljön men särskilt varsam kring herrgården och gamla bruket. Ändringar av den värdefulla bebyggelsen bör ske varsamt.

Skolbyggnader och före detta affärsbyggnader bör bevaras och karaktäristiska byggnadsdelar bör hanteras varsamt så att deras ursprung kan förstås även framöver.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

I miljön finns bebyggelse i varierande grad av ursprunglighet samt med olika grader av kulturhistoriskt värde. För att kunna handlägga dessa på rätt sätt bör en bebyggelseinventering göras där olika typer av värden och ursprungliga byggnadsdelar kan specificeras.

De industrihistoriska och flottningsanknutna lämningarna är mycket viktiga för miljön och bör bevaras.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna inom miljön ses inte fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar, eller saknar antikvarisk värdering. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Kapellet och miljön kring kapellet skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Bohusläningen 2021-10-13. *Guds hus blev ateljé – fler kyrkor kan säljas*.

Bruket Folket Folkrörelserna i Munkedal, 1992. ABF-cirkeln i "Dokumentation". Munkedal.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Munkedals bruk 150 år: En jubileumsbok om pappersbruket som format en bygd. Munkedals hembygdsförening & Arctic paper. Munkedal, 2021.

Pettersson, Linda, 2010. *Bruketts bersåer och bostäder – utvecklingen av hus och trädgårdar för de anställda vid Munkedals bruk*. Examensarbete i byggnadsvård. Avdelningen för Kulturvård, Byggnadsvårdsprogrammet, Högskolan på Gotland.

Roos Nilsson, Gunilla. 2015. *Flottningslämningar och andra vattenanknutna kulturlämningar. Inventering av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsälven*. Länsstyrelsen Västra Götaland. Rapport 2015:61.

Spång, Anders och Gustafsson, Ebbe, 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Tiseliuss, C.A. 1926/nytryck 1980. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Muntliga uppgifter: Munkedals hembygdsförening (2021-12-08), Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum (2022)

Internet

Munkedals hembygdsförening: <https://www.hembygd.se/munkedals-hembygdsf-re-ning/ny-sida> (2022-04-12)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se, (Sökord: Munkedals bruk, Munkedals herrgård m.fl.)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor>(2022-04-12)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-FOS-38 Munkedal. Arealavmätning 1813.

14-FOS-121 Munkedal och Skällered. Övrigt 1851.

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 NO Munkedal 1937

Torpet Snipen. Foto: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum.

16. Snipen – Furufjäll - Hästhagen

Karaktäristisk torpmiljö från 1800-talet med enkelstugor och torplämningar i traditionella bebyggelselagen kring en mindre dal. Kuperat småskaligt odlingslandskap av åker- och betesmark, till viss del igenväxt.

Historik och beskrivning

Miljön omfattar torp som legat under Önnebacka, Stale och Munkedals herrgård och är ett exempel på 1800-talets expansion av torpbebyggelse utanför centralbygden. Från och med 1800-talets sista fjärdedel minskade torpen åter i antal. Torpen ligger kring en dalgång med ett småskaligt odlingslandskap, som tidigare utgjort torpens åkrar och betesmarker.

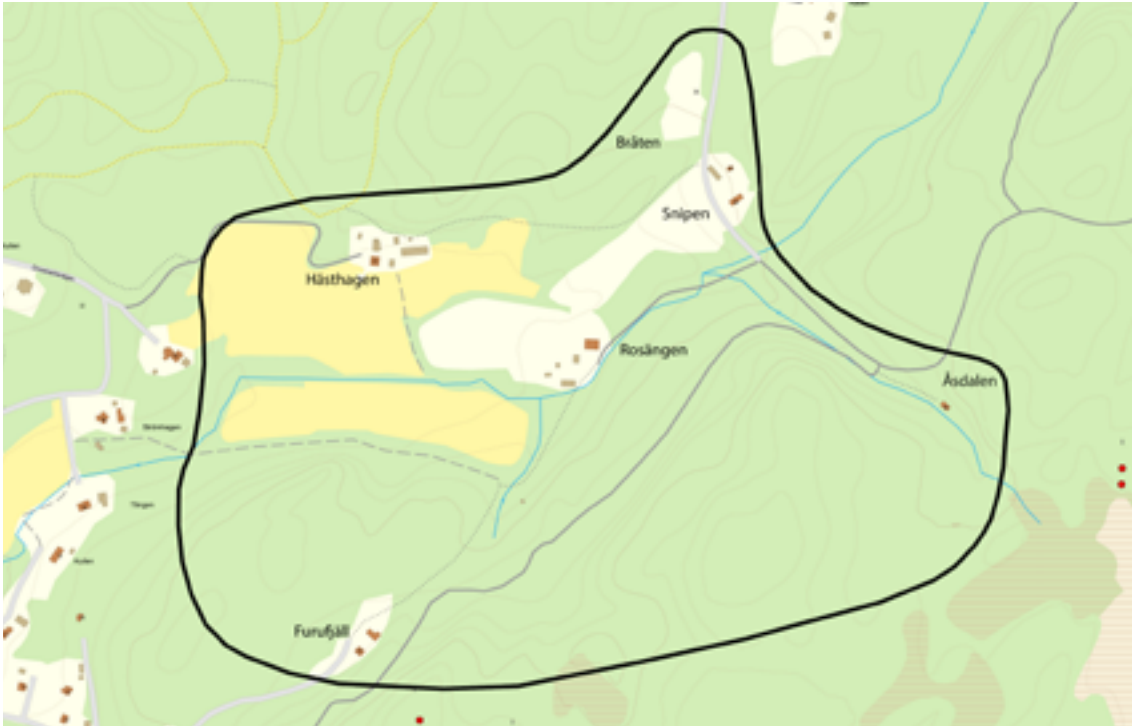
Längst norrut i miljön ligger torpet Snipen, tidigare ett soldattorp under Munkedals herrgård. I början av 1900-talet valde ägaren Munkedals bruk att istället hyra ut bostaden till en anställd smed. Boningshuset är en mycket välhållen enkelstuga med faluröd locklistpanel, troligen uppförd i början av 1700-talet, ombyggd på 1860-talet och eventuellt flyttad en liten bit. På tomten finns också en fin källarvind och en ladugård. Strax intill ligger en nedfallen stuga som tillhörde torpet Bråten, även det under Munkedal.

Vid en nästan igenvuxen väg längs berget i sydost finns en klunga av gamla husgrunder vid vägen till torpet Rosängen, av vilka åtminstone en är resterna av en backstuga vid namn Utsikten. Innan skogen växte upp sågs Foss kyrka från platsen. I miljön finns fler husgrunder efter försvunnen bebyggelse på ett antal platser.

I en bäckdal längre österut ligger torpet Åsdalen som från år 1813 finns med i lantmäterihandlingar. Det nuvarande bostadshuset är en faluröd enkelstuga av 1800-talstyp.

Hästhagen i områdets västra del upptas först i 1850 års mantalslängd. På tomten finns både det nuvarande boningshuset, uppfört omkring 1915, och ett äldre dubbelhus. Markerna tillhörde tidigare torpet Björnåsen.

Utbredning av kulturmiljön Snipen-Furufjäll-Hästhagen. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Öster om Hästhagen ligger hemmansdelen Rosängen, en enkelstuga som blivit tillbyggd och renoverad under modern tid. Rosängen, som ligger under Stale, finns nämnt i skriftliga källor redan år 1764, då som torp.

Längst söderut i miljön ligger Furufjäll, också kallat Hällan, från början en backstuga och senare en hemmansdel under Stale. På platsen ligger en äldre låg, rödmålad enkelstuga bredvid ett bostadshus från 1950/60-tal.

Motivering

Välbevarad torpmiljö i småskuret kulturlandskap med värdefull äldre bebyggelse.

Miljön speglar väl den intensiva nyodlings- och torpbildningsperioden i bygdernas utkantsområden från 1800-talets början och ett drygt halvsekel framåt. Det småskaliga odlingslandskapet finns till delar bevarat än idag. De välbevarade torpen, i synnerhet torpet Snipen, tydliggör miljöns egenart samt illustrerar äldre byggnadsteknik och utformning.

Trots att några av byggnaderna i miljön har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling.

I miljön finns också välbevarade kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, husgrunder samt äldre vägar och stigar, som förstärker miljöns värden.

Tillsammans bildar husen, odlingslandskapet och lämningarna en enhetlig miljö.

Till vänster: Boningshus och källarvind på Snipen med ingärdad trädgård. Foto: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum. Till höger: Torpet Åsdalen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Torpmiljöerna
  - Snipen
  - Hästhagen
  - Åsdalen
  - Rosängen
  - Furufjäll/Hällan
- Huslämningarna
- Det öppna, småskaliga odlingslandskapet samt stengärdsgårdar
- Äldre vägar och stigar

Målbild och rekommendationer

Bevarad torpmiljö. Fortsatt öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Varsamt hanterade byggnader.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader på Snipen och Hästhagen bör bevaras. De äldre byggnaderna bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Till vänster: Torpet Hästhagen med bostadshus från två tidsperioder. Foto: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum. Till höger: Odlingslandskap och stig mellan Snipen och Hästhagen. Foto: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Ny bebyggelse i mycket begränsad omfattning, och placerad i traditionella lägen i anslutning till befintlig bebyggelse.

Det finns bevarade husgrunder och andra lämningar efter torpen inom miljön. Dessa har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör en inventering genomföras med avseende på lokalisering, omfattning och antikvarisk status.

Det vore också positivt för upplevelsen av miljön med förnyad hävd eller vårdinsatser som leder till att odlingslandskapet öppnas upp igen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av torp- och backstugelämningarna ses inte som fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Haslöf, J.O. Rune och Gabrielsson, Lennart, 2008. *Konglig Bohus Läns Regemente – Stångenäs kompani 1727–1901*. Stiftelsen Bohusläns Försvarsmuseum. Munkedal.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Muntliga uppgifter: Karl-Arne Karlsson, Bohusläns museum (2022-04-29)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv
14-FOS-44. Storskifte övrigt 1813.

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N23-59 1. Stale nr 1 2 3. Storskifte på inägor 1764

N23-59 3. Stale nr 1 2 3. Storskifte utmark 1810

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 SO Munkedal 1937

Håby-Torps gravfält. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

17. Torp - Bråland

Herrgårdsmiljöer i öppet odlingslandskap utmed Örekilsälven. Bybebyggelse på åsrygg. Värdefulla industrihistoriska lämningar efter sågverk, kvarnar och flottning. Stort område med gravfält på åsrygg. Riksintresse för kulturmiljövården.

Historik och beskrivning

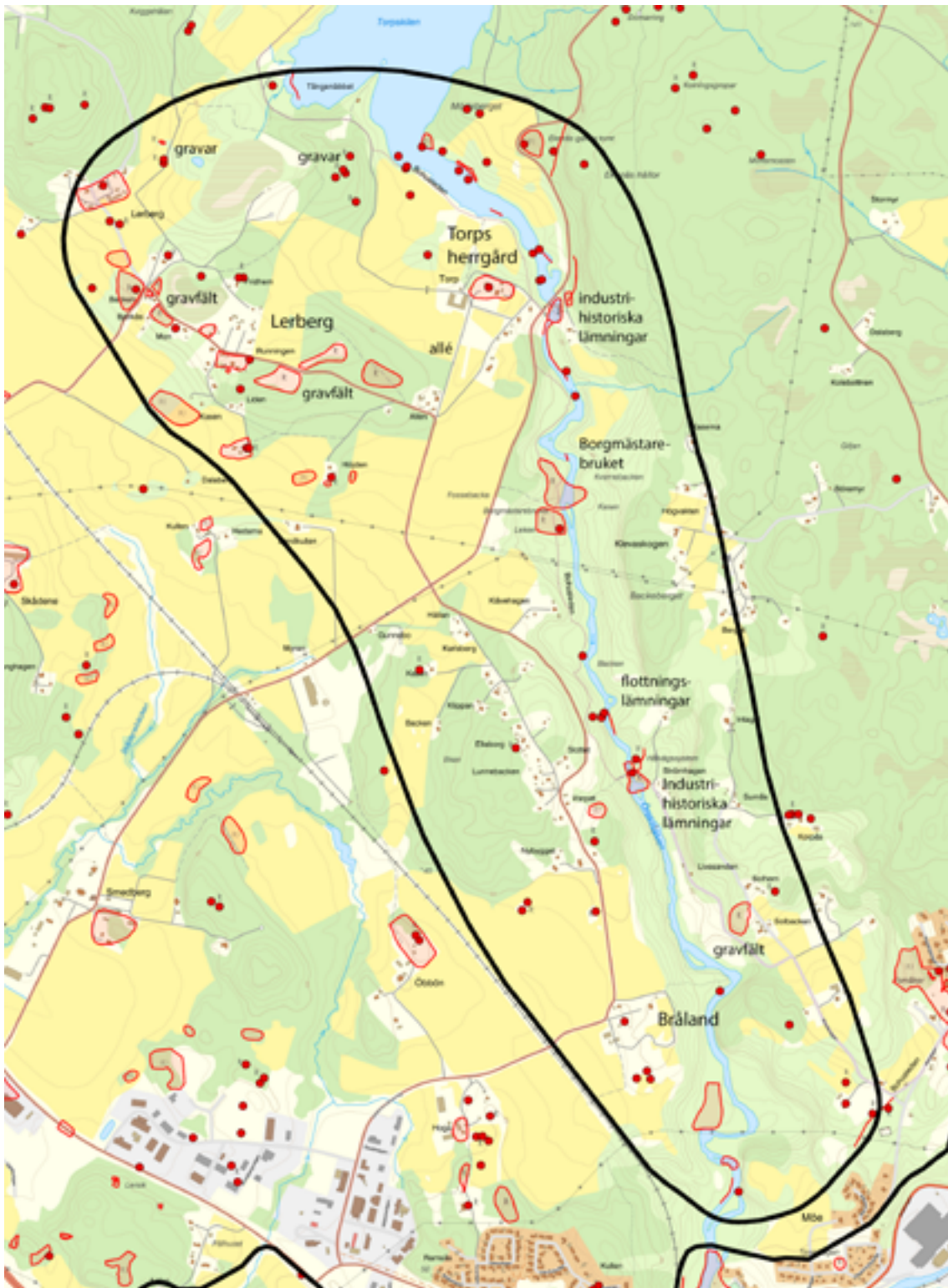
Området omfattar en del av dalgången kring Örekilsälvens nedre lopp, från dess utflöde från Kärnsjön vid Torp till Moe i Munkedal. Älven passerar här genom en trång, kanjonliknande dalgång som har få motsvarigheter i södra Sverige. Vid Kärnsjöns sydspets går en israndsavlagring från Torp och i nordvästlig riktning genom Lerberg och Harska. De högst belägna partierna går upp mot 90 meter över havet. Avlagringen är en lämning efter inlandsisens framfart och utgör ett markant inslag i det öppna, lätt kuperade odlingslandskapet.

Fornlämningar

På åsryggen mellan Torp och Lerberg finns flera gravfält och ensamliggande gravar. Totalt finns här mer än 100 gravar, vilket gör området till en av Bohusläns större förhistoriska gravmiljöer. De vanligaste gravformerna är högar och stensättningar, men det finns också långhögar, resta stenar och en domarring. Den längsta långhögen är hela 40 meter lång. Precis som på flera andra stora gravfält i norra Bohuslän ligger gravarna i Lerberg samlade kring en våtmark.

På ett av gravfälten finns ett stenblock med 73 inristade skålgropar. De förekommer ofta inristade på block och hållar i anslutning till gravmiljöer från brons- och järnålder.

Gravfälten har troligen använts under stora delar av järnåldern. Då var brandgravskicket det vanligaste och under 1800-talet har flera gravurnor hittats kring Lerbergs gravar. I ett potatisland nära gravarna har en guldtråd hittats, som troligen varit en gravgåva. Vi kan anta att järnålderns boplatser också legat på åsen och att dessa bosättningar varit föregångare till det som senare blev Lerbergs by.

Utbredning av kulturmiljön Torp-Bråland. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till vänster: Bostadshuset på Sandbacken, Lerberg 2:25, byggt 1897–98. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Huvudbyggnaden på Torps gård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Lerberg

Lerbergs by bör vara en av de äldsta byarna i Håby socken. År 1391 omnämns den mellersta stugan i Lerberg, vilket tyder på att det fanns minst tre gårdar i byn vid denna tid. Längre fram i tiden bestod bebyggelsen av två gårdar, som låg vid bergsfoten i norr. En av gårdarna ägdes länge av kyrkan, men blev senare fanjunkarboställe.

Utmed åsryggen låg flera mindre hemmansdelar och torp och bebyggelsen växte under loppet av 1800-talet. Förutom jordbruket var det torvtäkt och grustäkter som gav arbete. Vid Mon inrättades en lanthandel som var i drift fram till 1962. På Lerberg 2:25 startade en nykterhetsloge år 1907 i en byggnad som från år 1933 blev lokal för Sveriges Socialdemokratiska Ungdomsförbund. I lokalen anordnades också danser och biograf. Det har också funnits skola, ålderdomshem och dansbana i byn. Alla byggnaderna finns kvar än idag.

Utmed vägen ligger flera äldre byggnader kvar än idag. Värt att nämna är till exempel bostadshuset på Lerberg 2:25 med ett mycket välbevarat dubbelhus byggt 1897–1898 i mycket tidstypisk 1890-talsstil. Längre norrut, på andra sidan vägen, ligger en välbevarad enkelstuga. Enligt muntliga uppgifter bodde en daglönare här.

Torps herrgård

På höjderna ovanför Kärnsjöns sydligaste del ligger gården Torp omgiven av ett odlingslandskap med inslag av boklundar och med en vid utsikt över sjön. Äldsta kända ägaren till egendomen var Dragsmarks kloster. Vid 1600-talets slut övergick Torp till Uddevalla sågbruksintressenter, som startade en tidig sågbruksindustri vid älven. Via olika ägare togs gården sedan över av familjen Kock på Vågsäter år 1826. De ägde gården till 1918 då den såldes, tillsammans med industriverksamheten,

Till vänster: Allé och parkmiljö vid Torps herrgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Kuskbostället vid Torps herrgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

till Munkedals aktiebolag. Sedan 1984 är herrgårdsbyggnaden avstyckad och såld till privat ägare. Även enskilda bostäder och en del tomter har sålts, vilket förtätat bostadsmiljön. Resten av egendomen tillhör skogs- och markförvaltarföretaget Munkedal skog.

Den nuvarande manbyggnaden är en herrgårdsbyggnad av timmer i två våningar, uppförd på 1860-talet efter ritningar av arkitekten Johan Fredrik Åbom från Stockholm. Byggnaden är utförd i en stram, symmetrisk och klassicistisk stil med fasad av liggande, vitmålad slät panel med släta pilastrar, numera endast i hörnen. Vissa förändringar av den ursprungliga fasaden skedde vid en renovering 1925. Vid besök vid byggnaden 2021 pågick en renovering av fasaden. På gårdsplanen, i vinkel mot manbyggnaden, är en flygelbyggnad som åtminstone under 1900-talet utgjort arrendatorsbostad. Denna har en prägel av 1920-tal, men kan vara betydligt äldre.

Väster om huvudbyggnaden ligger sammanbyggda ekonomibyggnader/ladugård med faluröd panel och österut ligger några torpstugor. I en väggkorsning vid uppfarten till gården ligger en grindstuga, ett före detta kuskboställe.

Gården omges av en parkliknade trädgård och i väster och i söder finns åker- och betesmarker. Under krigsåren 1808–1809 fick Torps och Brålands gårdar tjänstgöra som fältlasarett. Behovet av lokaler var stort på grund av den smittsamma "fältsjukan" som härjade svårt bland soldaterna. Enligt uppgifter dog 450 soldater på Torps och Brålands tillfälliga sjukhus. Dessa ska ligga begravda på respektive gårdsägor utan något kännetecken ovan jord.

Industrihistoria

Örekilsälvens industrihistoria tar sin början redan på 1500-talet, då ett antal sågar och kvarnar omtalas av biskop Jens Nielsson. År 1667 tog sågverksnäringen fart på allvar genom bildandet av Uddevalla sågverksintressenter, som bedrev trähandel med timmer från Dalsland. Timret flottades i älven till sågverken, för att sedan forslas vidare ned till utskeppningshamnen i Saltkällan. På 1720-talet fanns omkring 32 sågverk i Örekilsälven från Kärnsjöns södra utlopp och söderut.

Kung Karl XI beslutade att stödja en industrialisering utmed Örekilsälven och som en påminnelse ska hans namnchiffer med kunglig krona och årtalet 1668 finnas inhugget i en slät bergvägg ovanför Kloveströmmen mellan Borgmästarebruket och Brålandsfallet. Intill finns en kanal utsprängd i berget för att leda vattnet till sågverk och kvarn nedanför.

Till vänster: Borgmästarbruket. På bilden ses grundmuren till byggnaden där sågen inrymdes. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Flygelbyggnaden vid Brålands gård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Industrihistoriska lämningar finns kvar på ett flertal platser på båda sidor om älven vid Torp, Borgmästarebruket och Brålandsfallet. Här vid det forsande vattnet finns de synliga minnena från en 250-årig industriepok i form av massiva system av stengrunder, rännor, dämmen och ruiner.

Nedanför landsvägsbron över Örekilsälven vid Torp har det legat sågverk sedan 1600-talets mitt. Här fanns också Torps massabruk mellan 1901–1913. Fortfarande syns spår av verksamheterna i form av stengrunder och rester av fördämningsvall. Idag finns det ett vattenkraftverk på platsen.

Cirka 500 meter söderut ligger Borgmästarebruket. På den västra stranden låg sågverk och mitt emot på den östra stranden låg Torps kvarn. Söder om Borgmästarbruket finns ytterligare husgrunder, rester av den sågverksarbetarbebyggelse som fanns i industrins närhet. Driften i sågverket upphörde successivt på 1920–30-talen medan kvarnens verksamhet pågick till cirka 1945.

Även vid Brålandsfallet en kilometer längre nedströms fanns omfattande kvarnverksamhet och sågverk med ursprung i 1600-talets sågetableringar. Verksamheten var igång in på 1920-talet.

Timmerhandeln och sågverken ledde till att Örekilsälven redan tidigt blev en av Sveriges första allmänna flottleder. Redan år 1672 gav kungen order till sina underlydande myndigheter om upprensning av Örekilsälvens vattenled för att underlätta timmerflottning i större skala. Flottleden var i bruk ända fram till 1967.

Brålands gård

Brålands gård kan beläggas så långt tillbaka som år 1544, då bestående av en by med två kronohemman. Efter en kort period som frälsegods blev gården åter kronogård år 1690 då den kom i Bohusläns regementes ägo och fungerade som översteboställe under kommande 200 år.

Den nuvarande manbyggnaden är en salsbyggnad i timmer, uppförd 1912. Väster om gårdsplanen står en ålderdomlig, knuttimrad byggnad i två våningar på hög grund. Detta är en av tidigare två flygelbyggnader, uppförda på 1740-talet. Den användes som fältlasarett under krigsåren 1808–1809. Rester av den andra flygelbyggnadens grund finns kvar. Till gården hör också ett falurött magasin av sekelskifteskaraktär. Söder om gården finns lämningar efter vad som kan vara husgrunder från tidigare tidsperioder.

Omgivningarna domineras av ett öppet odlingslandskap samt branta raviner ned mot Örekilsälven. På en av dessa sluttningar finns fältlasarettets gravplats från 1808–1809, även denna utan någon markering ovan jord.

Motivering

Mycket värdefull industrihistorisk miljö med lämningar efter betydande kvarn- och sågverksamhet knuten till Torps herrgård och Brålands gård. I miljön ingår även mycket värdefulla fornlämningar och ett öppet odlingslandskap samt by på åsrygg med äldre bebyggelse.

Gravfälten vid Håby-Torp och Lerberg är en av Bohusläns större gravmiljöer, som till stora delar är mycket välbevarade. Tack vare fornvård och det hävdade odlingslandskapet är delar av gravfälten lätta att förstå och uppleva. Gravarnas lägen på åsryggen, tillsammans med bebyggelsen i Lerberg, visar på en lång kontinuitet av bebyggelse och landskapsbrukande.

Den äldre bebyggelsen i Lerberg är till delar välbevarad, liksom dess byliknande struktur. Byggnader som affären och nykterhetslogen berättar om samhällsutvecklingen i en by på landsbygden under 1800- och 1900-talen, samt om folkrörelsernas betydelse.

Torps herrgård är en viktig del av Munkedals historia. Munkedal har ovanligt många herrgårdar jämfört med övriga kommuner i Bohuslän. Herrgårdsbyggnaden med tillhörande ekonomibygnader, torp och omgivande parkmiljö och beteslandskap tydliggör miljöns egenskaper.

Grunderna efter Borgmästarbrukets byggnader skapar en tydlig bild av den omfattande verksamhet som funnits på platsen. De berättar tillsammans med övriga industri-, flottnings- och kvarnlämningar om Örekilsälvens stora industriella betydelse. Lämningarna är därför viktiga för Munkedals identitet.

Det öppna odlingslandskapet är storskaligt och välhävdad. Det visar på lång kontinuitet av brukande och är viktigt för upplevelsen av såväl fornlämningar som bebyggelsen vid Torp och Bråland.

Nyckelvärden

- Gravfält och gravar kring Håby-Torp och Lerberg
- Lerbergs by med äldre välbevarad bebyggelse och bystruktur
- Torps herrgård med välbevarad manbyggnad och med ladugårdsbyggnader, omgivande parkmiljö, öppet odlingslandskap och tjänstebostäder.
- Lämningar vid Borgmästarbruket
- Lämningar vid Brålandsfallet
- Flottningslämningar i strandkanter och i vattendraget.
- Brålands gård - flygelbyggnaden
- Det öppna och hävdade odlingslandskapet
- Äldre välbevarad bebyggelse

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämnings-, bebyggelse- och industrihistorisk miljö. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelsebild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har måste mycket stor hänsyn tas till fornlämningarna, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder. De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning, och placerad i traditionella lägen. Landskapets karaktär och öppenhet är också mycket viktig för förståelsen av Håby-Torps och Lerbergs gravfält och gravar.

Torps herrgård bör bevaras och får inte förvanskas. Det omgivande odlingslandskapet kring herrgården bör fortsatt hållas öppet. Parken, allén, stengärdesgårdarna, den äldre vägsträckningen och de omgivande byggnaderna är viktiga delar i miljön och bör bevaras.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material,

placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Gravfälten, liksom de industrihistoriska lämningarna, i synnerhet Borgmästarbruket, bör hållas vårdade och tillgängliggjorda.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För herrgårdsbyggnaden på Torps och flygelbyggnaden på Brålands gård gäller förvanskningsförbud PBL 8:13. För övrig äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Landskapsbildsskydd

Landskapsområdet kring Kärnsjöns södra del och dalgången kring Örekilsälven ner till Moe omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

En bok om Håby i ord och bild under 1900-talet. 1995. Munkedal

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Munkedals bruk 150 år: En jubileumsbok om pappersbruket som format en bygd. Munkedals hembygdsförening & Arctic paper. Munkedal, 2021.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Muntliga uppgifter: Bengt Benjaminsson (2022-05-11 och 2022-05-12) och Ewa Bäcklund (2022-05-11).

Internet

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se, (Sökord: Lerberg Torp, Bråland, Borgmästarbruket)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-FOS-192. Bråland. Ägomätning 1888

Rikets allmänna kartverks arkiv:

J131-63 NO Munkedal. Ekonomisk karta 1937

J131-71 SO Dingle. Ekonomisk karta 1937

Svarteborgs kyrka med omgivande landskap. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

18. Svarteborg - Köpestad

Fornlämningar av järnålderskaraktär, kyrkomiljö med gästgiveri och skola samt äldre vägsträckning visar på ett landskap med lång historia av brukande. Ett öppet och välhävdat odlingslandskap framhäver värdena ytterligare.

Historik och beskrivning

Landskapet i miljön utgörs av ett flackt odlingslandskap som domineras av åkermark med bergsområden runt omkring. Landskapets verkliga blickfång är Svarteborgs kyrka, som ligger på en hög åsrygg omgärdad av Svarteborgsgårdarna.

Fornlämningar

Svarteborgstrakten är mest känd för sina järnålderslämningar och sin medeltida historia, men de äldsta spåren av mänsklig aktivitet är från stenåldern. Yxor och andra redskap i flinta och bergart har hittats i åkrarna och fynden kan dateras till både äldre och yngre stenålder.

Bland lämningarna från bronsåldern hittar vi två rösen i miljös norra del. Ett av dem är 15 meter i diameter och innehåller en bevarad stenkista, där den dödas kropp legat. Stenkistan daterar röset till äldre bronsålder, cirka 1 500–1 300 f.Kr. Den här typen av rösen är ovanliga i kommunen.

Från bronsåldern kommer också de första spåren av bebyggelse på höjden vid Svarteborgs kyrka. Vid arkeologiska undersökningar har gropar, härdar och stolphål daterats till faser under både äldre och yngre bronsålder. Lämningarna låg under en av gårdarna i Svarteborg och visar att människor bott på samma plats i över 3 000 år.

Gravfält vid Prästgården

Cirka 400 meter sydväst om kyrkan ligger ett gravfält på Prästgårdens marker.

Till vänster: Långhög på gravfältet vid Prästgården. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Oval hög på gravfältet vid Köpestad. Området brukas som beteshage. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

På Köpestad gamla bytomt ligger ett mycket välbevarat dubbelhus med något yngre ekonomibyggnader. Bostadshuset är sannolikt byggt under andra hälften av 1800-talet och har mycket karaktäristiska proportioner, snickeridetaljer och välbevarad veranda.

Kopplad till trakten finns en folksägen om kung Rane och drottning Hud, som förklarar uppkomsten av namnen Svarteborg och Gottekällan, samt ursprunget till gravarna vid Köpestad och Stenehed i Hällevadsholm.

Minnessten vid Blåsopp

Vid gården Blåsopp finns en minnessten, rest av föreningen Vikarvet år 1929. Stenen hedrar minnet av lyrikern och filosofen Thomas Thorild. Thorild föddes på gården som Thomas Jönsson Thorén år 1759. Han var en filosof, diktare, kritiker, samhällstänkare, visionär och utopist som blivit uppmärksammad som en av den svenska litteraturens och vitterhetens mest egensinniga och mångsidiga genier. Redan som liten blev Thomas föräldralös och uppfostrades av sin bror i Kungälv men kom sedan att hamna i Greifswald som professor och bibliotekarie på universitet. I Hällevadsholm bildades Thomas Thorildsällskapet år 2007 och en minnesplats, Thomas Thorildsplatsen, invigdes i Hällevadsholm år 2009.

Svarteborgs kyrka och sockencentrum

Svarteborgs kyrka ligger på toppen av en åsrygg med vid utsikt över den omgivande jordbruksbygden. Svarteborgs kyrka är omnämnd tidigast omkring år 1140 då Bohuslän lydde under Vikens biskop med säte i Oslo. I Viken uppfördes två fylkeskyrkor, den ena i Svarteborg och den andra i Kungahälla, strax utanför nuvarande Kungälv. Valet av läge i Svarteborg är lättförståeligt: centralt i en bygd som tidigt i historien var odlad och med ett väl fungerande kommunikationssystem av kombinerade land- och vattenvägar över Åbyfjorden - Bullaren - Färlevfjorden - Kärnsjön.

Kyrkobyggnaden har medeltida anor, även om den förändrats och förstörats genom ombyggnader, framförallt genom ett nytt kor år 1708 och bygget av torn år 1757. Undersökningar av taklaget som gjorde år 2019 visar att man vid byggandet av ett nytt taklag år 1708 återanvände virke från tidigare senmedeltida taklag.

Kyrkan och kyrkbacken var socknens medelpunkt. Fram till år 1972 var detta centrum i Svarteborgs kommun. Här fanns sockenstugan, sockenbiblioteket, skolan, sockenmagasinet och gästgivargården. Fortfarande finns en karaktäristisk bebyggelseförtätning längs backen upp mot kyrkan. Husen är huvudsakligen uppförda under andra hälften av 1800-talet fram till sekelskiftet, med enstaka nyare inslag. Den gamla gästgivargården, uppförd år 1840, står kvar nordväst om kyrkan. Bo

Till vänster: Gästgiveriet vid kyrkan. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Församlingshemmet som tidigare utgjorde sockenstuga. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

stadshuset utgörs av en välbevarad tvåvåningsbyggnad av timmer, klädd med vitmålad locklistpanel och med ingång under tak mitt på huset. Gästgiveriet i Svarteborg finns markerat på en karta från 1740-talet, men enligt andra källor fanns här gästgivargård under andra hälften av 1600-talet. Gården användes också som tingshus för Tunge, Sörbygdens och Sotenäs härader. Gästgiverirörelsen upphörde 1925.

Söder om kyrkan ligger församlingshemmet, före detta sockenstugan, med fasad av gulmålad locklistpanel, samt två gårdar med bostadshus uppförda år 1886 respektive år 1908. Sockenstugan inrymde en ambulerande skola fram till 1914 då skolan på Berg byggdes.

Den gamla vägen från kyrkan och norrut nedför grusåsen är kantad med stengardister. Vägen går genom det mjukt formade, öppna kulturlandskapet, förbi en gravhög och en stensättning väster om vägen.

Vid väg 165 som tidigare har varit både Rikstväan och E6:an ligger ett före detta motell/ värdshus vid namn Kung Rane i en byggnad från 1896. Motellet som lades ner när E6 drogs om på ny sträckning inrymde ursprungligen Hanssons affär. Idag inrymmer byggnaderna privatägt stödboende.

Motivering

Mycket värdefull fornlämningskoncentration med flera unika drag i anslutning till äldre vägsträckning och medeltida kyrka, samt sockencentrum med gästgiveri och skola. Välhävdad odlingslandskap med jordbruksanknuten bebyggelse.

Inom miljön finns en koncentration av fornlämningar främst från järnåldern, som ligger i närheten av kyrkan och den äldre vägsträckningen av landsvägen. Flera av gravarna är påfallande stora, tydliga och lätta att avläsa i landskapet. Deras lägen visar på en mycket lång kontinuitet för både kyrkplatsen och vägsträckningen. Fornlämningarna från bronsåldern (gravrösen och boplatzlämning vid kyrkan) förstärker dessa samband ytterligare.

Svarteborgs kyrka är viktig för kommunens medeltida historia. Kyrkan, sockencentrat och det omgivande landskapet förstärker miljöns karaktär och är värdefullt för förståelsen av bygdens identitet och historiska utveckling.

Gästgiveriets välbevarade bostadshus samt äldre ekonomibyggnader har mycket höga kulturhistoriska värden på grund av dess långa historia och välbevarade karaktär. Tillsammans med övrig bebyggelse längs vägen förbi kyrkan är byggnaderna

Välbevarat dubbelhus på Köpestad. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

viktiga för förståelsen av miljöns centrala betydelse i bygden. Trots att flera av byggnaderna i miljön har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling.

Det öppna och välhävdate odlingslandskapet förstärker miljöns karaktär och framhäver kyrkan och bebyggelsen runt omkring samt vägsträckningen samt vissa av gravarna. Sägner om kung Rane och drottning Hud är en viktig del av det immateriella kulturarvet, som samtidigt är kopplat till de fysiska kulturvärdena och ortnamnen.

Thomas Thorilds koppling till bygden har spelat en stor roll för dess identitet och detta immateriella värde gestaltas av minnesstenen på gården Blåsopp.

Nyckelvärden

- Gravrösen
- Gravar och gravfält
- Gottekällan
- Svarteborgs kyrka
- Gästgiveriet med omgivande gård
- Sockenstugan/ församlingshemmet
- Gårdsbebyggelsen utmed den äldre vägsträckningen förbi kyrkan
- Äldre vägsträckning förbi Svarteborgs kyrka och Köpestad
- Huvudbyggnaden på Kung Rane
- Den välbevarade gården på Köpestad
- Det öppna odlingslandskapet
- Minnessten för Thomas Thorild

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap, med bevarad miljö kring kyrkan och den äldre vägsträckningen. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste mycket stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

Kyrkomiljöns karaktär bör bibehållas och det omgivande landskapet bör fortsatt hållas öppet. Gästgiveriet, sockenstugan och gårdsmiljöerna utmed vägen är viktiga delar i miljön som bör bevaras.

Varsam bebyggelseutveckling, med nytillkommande bebyggelse placerad i traditionella lägen, och med en utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av befintliga byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Vägsträckningen förbi kyrkan och utmed den östra delen av dalgången bör bevaras.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Kyrkan och miljön kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För gästgiveriet gäller förvanskningsförbud PBL 8:13.

Referenser

Andersson, Kent. 2011. *Guldålder. Svenska arkeologiska skatter*. Baldersson förlag. Tallinn.

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Språk- och folkminnesinstitutet. Göteborg.

Fredsjö, Åke. 1964. Bohuslänska fornsaker i guld. I: *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1964*. Uddevalla.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Nytryck i facsimil 1979, Uddevalla.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Ortman, Oscar. 1998. *Del av RAÄ 45. Arkeologisk undersökning*. Bohusläns museum rapport 1998:18.

Ortman, Oscar. 1994. *Svarteborgs kyrkogård. Arkeologisk förundersökning*. Bohusläns museum rapport 1994:1.

Ovan valven – medeltida kyrkvindar i Göteborgs stift. 2020. Red: Robin Gullbrandsson. Göteborgs stift.

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän. 1943. Red: Waldemar von Sydow och Sten Björkman. Uddevalla.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet: www.bebyggelseregistret.raa.se
(Sökord: Svarteborgs kyrka)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Svarteborg)

Metalldetektering april 2022: <https://www.facebook.com/historiana.se/>, (Facebooksidan för Historiana, 2022-04-22)

Metalldetektering april 2022: <https://www.facebook.com/groups/741538329337698>
(Facebookgruppen Svarteborg anno dazumal 2022-04-22)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-04-14)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-70 NO Bärfendal. Ekonomisk karta 1937

J131-71 NV Dingle. Ekonomisk karta 1937

Bebyggelse utmed dalgångssidan i Västra Aspång. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

19. Långevall – Aspång - Hermanseröd

Fornlämningssmiljö med främst gravar och gravfält från järnåldern. Enligt traditionen har Aspångs försvunna medeltida kyrka legat här. Öppet odlingslandskap med betesmarker och äldre vägsträckningar samt jordbruksbebyggelse i traditionella lägen.

Historik och beskrivning

Miljön omfattar den sydvästra delen av en lång flack dalgång som når upp till Södra Bullarens sydspets. Dalgången utgörs till största delen av åkermarker. Kring den långsmala Jämmerdalen och Hermanseröd i nordväst finns betes- och hagmarker. Här finns också stengärdesgårdar och äldre vägsträckningar bevarade. Landskapets öppenhet har minskat de senaste decennierna, bland annat på grund av att åkermarker tagits i anspråk för att odla energiskog.

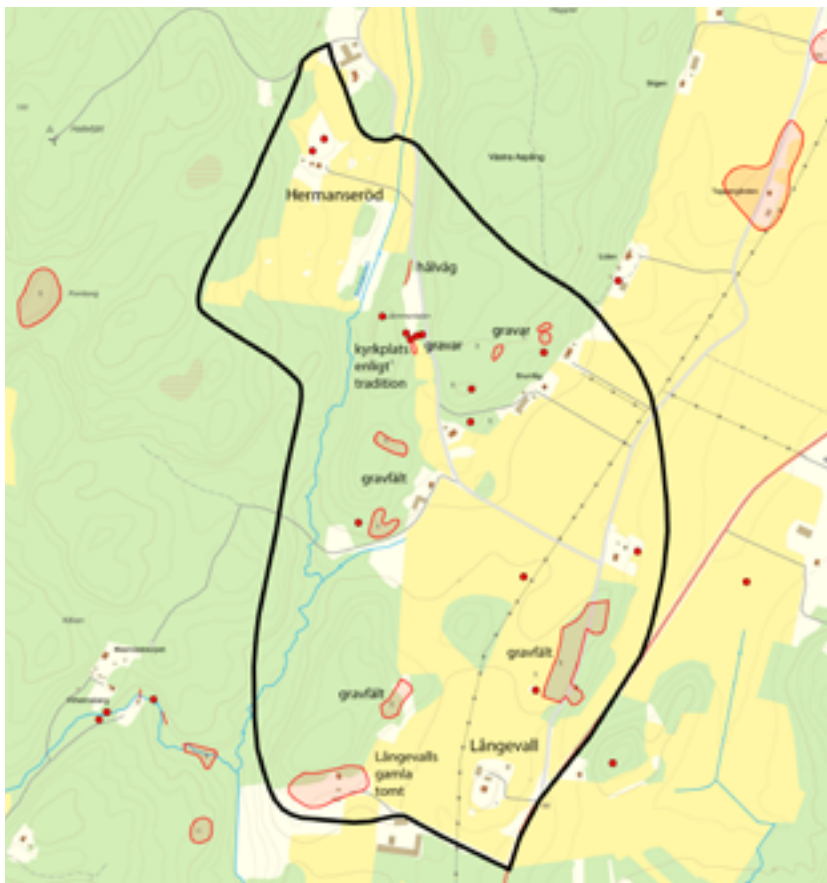
Fornlämningar

Inom miljön finns ett stort antal fornlämningar från järnåldern. Den största fornlämningen är ett gravfält med fler än 30 högar och stensättningar som ligger på ett höjdparti utmed den gamla byvägen genom Aspång mot Hökärr. Ytterligare tre gravfält och ett tiotal gravar ligger i bergspartierna norr om Långevall, vid Brunfåg och i Jämmerdalen. Vid Brunfåg märks flera stora runda, ovala och avlånga högar och stensättningar.

Det har funnits ännu fler gravar i området. Både vid Liden och vid Aspångs skola har gravhögar tagits bort under 1850–1870-talet. Vid Aspångs skola hittades bland annat en täljstensgryta med rester av kol och brända ben i. Grytan har tjänat som gravurna och kommer troligen från vikingatiden.

De många gravarna inom ett avgränsat område visar att platsen varit bebodd och brukad under järnåldern. Var dåtidens bostäder legat vet vi inte, men vi kan konstatera att gravarna inte ligger i nära anslutning till de historiska by- och gårdstomterna för Långevall eller Västra Aspång, utan har höglänta positioner i landskapet.

*Utbredning av kulturmiljön Långevall-Aspång-Hermanseröd.
Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.*

Aspångs kyrka

De historiska källorna berättar att det funnits en kyrka i Aspång under medeltiden. Troligen var det från början en så kallad högendiskyrka, en gårdskyrka uppförd på ägarens mark och på dennes bekostnad. Aspång kom att bli en sockenkyrka och ett område söder om Södra Bullaresjön, med gårdar som Skuletorp, Vassåndan, Skaneröd och Hermanseröd, utgjorde Aspångs socken.

Kyrkan blev inte långlivad. År 1391 anges det att kyrkan var nedlagd och att socknen gått upp i Svarteborgs socken. Anledningen till detta var troligen den så kallade senmedeltida agrarkrisen, som ledde till att befolkningen minskade kraftigt. Digerdöden är en av de viktigaste orsakerna till krisen, men också missväxt och jordbruksomläggningar bidrog. Flera gårdar i både Långevall och Aspång stod tidvis utan brukare och kallades för ödegårdar.

Det finns inga källor eller historiska kartor som berättar var kyrkan låg. Enligt lokala traditioner ska kyrkan ha legat väster om Aspångs skola, i den smala dalgången Jämmerdalen mellan Aspång och Hermanseröd. Här ligger flera järnåldersgravar och en yngre husgrund, men det finns inga synliga lämningar efter själva kyrkbyggnaden på platsen.

Bebyggelse

Aspång och Hermanseröd är kända sedan år 1391 och var då ägda av Aspångs kyrka. Aspång var en av de största byarna i häradet, som efter det att kyrkan försvann hamnade i adelns ägo. Bland ägarna på 1400- och 1500-talet märks Agnes,

Till vänster: Gravhög i Åkermark vid Långevall. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Beteslandskap i Jämmerdalen där Aspångs kyrka enligt traditionen ska ha legat.
Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

dotter till Alf Haraldsson, Knut Knutsson Baad på Morlanda och Olof Reerson Green på Rossö. Under 1600-talet hamnade både Aspång och Hermanseröd i överste Johan Fircks ägo för att år 1660 köpas av Margareta Huitfeldt och bli en del av den stora Hvitfeldska stipendieinrättningen. Gården Hermanseröd, vars bostadshus är byggt år 1919 och ekonomibyggnader år 1890, friköptes från Hvitfeldtska stipendieinrättningen först år 1909.

Granngården Långevall hade helt andra ägoförhållanden. Gården finns omnämnd från och med år 1544 och var ett skattehemman. Detta innebar att brukaren ägde gården och betalade motsvarande fastighetsskatt till kronan. På Långevalls gamla tomt finns ett dubbelhus från mitten av 1800-talet.

De allra flesta gårdarna i miljön är uppförda under första halvan av 1900-talet, men är traditionellt placerade utmed berg- och skogskanter och på impediment.

Motivering

Välbevarad fornlämningsmiljö i anslutning till odlingslandskap med jordbruksbebyggelse i traditionella lägen. Enligt traditionen platsen för en av Bohusläns försvunna medeltida kyrkor. I miljön finns välbevarad gårdsbebyggelse.

I miljön finns en koncentration av välbevarade fornlämningar som är representativa för de lokala gravskicken under järnåldern. Traditionen Aspångs försvunna medeltida kyrka är viktig för områdets identitet. Det öppna odlingslandskapet, landskapsavsnitten i Jämmerdalen och Hermanseröd samt bebyggelsens placering och kvarvarande ekonomibyggnader tydliggör miljös karaktär och bidrar till förståelsen för landskapets historiska utveckling. Den äldre välbevarade bebyggelsen förstärker miljös karaktär och historiska koppling.

Till vänster: Bebyggelse vid Hermanseröds gårdstomt. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Bebyggelse vid Långevall. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

De gårdar som ligger på äldre gårdsplatser utgör en viktig del av bebyggelsekontinuiteten och har därmed ett värde som gårdar även om de enskilda byggnaderna har ersatts av nya under andra halvan av 1900-talet.

Nyckelvärden

- Gravar och gravfält
- Fornlämningsmiljön i Jämmerdalen med traditionen om Aspångs kyrka
- Odlingslandskapet kring Aspång, Långevall, Jämmerdalen och Hermanseröd
- Stengärdesgårdar
- Äldre vägsträckningar
- Den äldre välbevarade bebyggelsen på Hermanseröd och Långevall
- Gårdarnas placering i landskapet
- Gårdstrukturen med bostadshus och tillhörande ekonomibyggnader

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Landskapet bör därför fortsatt hållas öppet, och fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Den äldre välbevarade bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Hernek, Robert och Pajusi, Arwo. 2019. *Väg 165 längs Södra Bullaresjön*. Arkeologisk utredning steg 1 för väg 165. Bohusläns museum rapport 2019:3

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Johnsén, O.A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold intil omkring freden i Roskilde. En historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers forlag. Kristiania.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Tiselius, C.A. 1926/nytryck 1980. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N113-2:1 Aspång och Hermanseröd. Geometrisk avmätning 1699

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-76 SO Rabbalshede. Ekonomisk karta 1937

Fägata från gården Hökär till Bullaresjöns strand. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

20. Hökär – Fiskebo

Öppet odlingslandskap med äldre gårdsbebyggelse, stenåldersboplatser och fornborg utmed Södra Bullaresjöns västra strand.

Historik och beskrivning

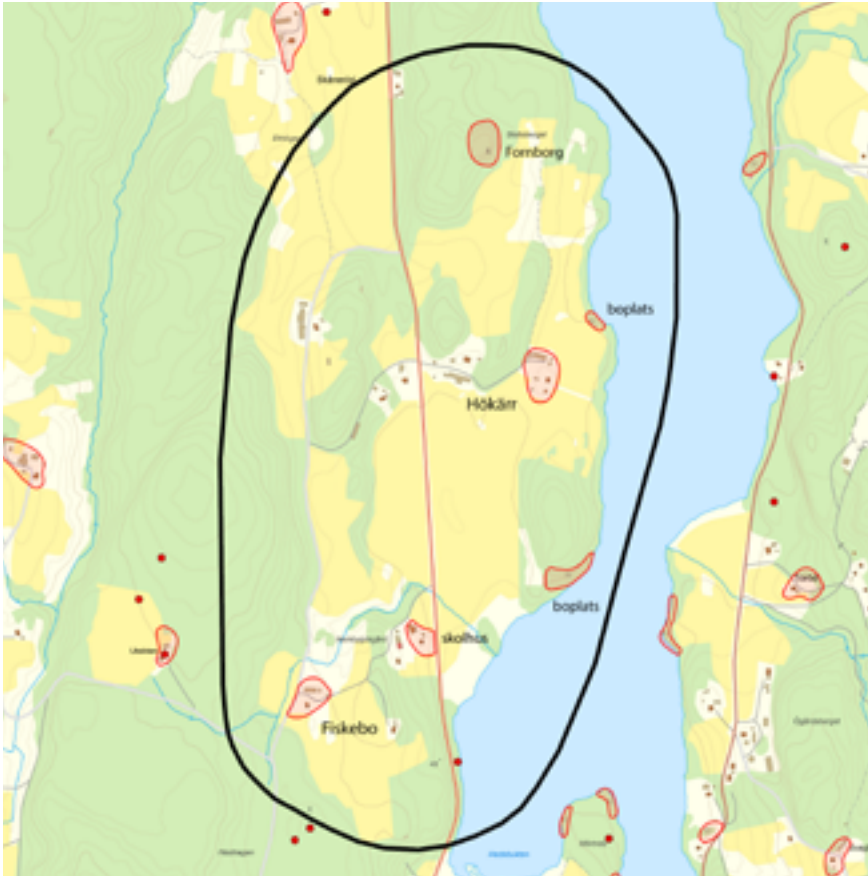
Området utgörs av en gammal odlingsbygd, på ena sidan avgränsad av ett högt och brant bergsparti och på den andra sidan av Södra Bullaresjöns västra strand. Längst i norr ligger en markerad bergshöjd, Slottsberget, med resterna av en fornborg på toppen. Passagen upp till berget blockeras av en 40 meter lång stenvall. Enligt traditionen blev Kung Kane, som bodde i borgen, överrumplad av andra småkungar och mördad. Fornborgen är en av flera borgar utmed Södra Bullaresjöns stränder.

Ett öppet och varierat odlingslandskap ligger på var sida om landsvägen som löper i nord-sydlig riktning genom miljön. Utmed Södra Bullaresjön finns strandängar som nyttjats för bete. Här finns också två strandbundna stenåldersboplatser utmed sjökanten, där fynd av verktyg och restprodukter efter redskapstillverkning hittats.

Hökär

I ett skyddat läge på en gammal gårdstomt nära sjön ligger gården Hökär. Fram till 1829 låg två gårdar på platsen, men vid laga skifte flyttades en av gårdarna till dess befintliga läge närmare landsvägen.

Intill det nyare bostadshuset från år 1939 står en liten och låg ryggåstuga med hög ålder, kallad "källarhuset", troligen använd som bak- och bryggstuga. Husets ålder är okänt men kan sannolikt vara från slutet av 1700-talet. Huset har fått stå kvar vid laga skiftet och markerar nu läget för den ursprungliga gårdstomten. Stugan är i stort sett bevarad i sitt ursprungliga skick, även interiört.

Utbredning av kulturmiljön Hökär-Fiskebo. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Från gården leder en fägata ned mot strandängarna och en tidigare lastageplats som ägdes samfällt. Runt Hökär och längs sjösidan upp mot Slottsberget finns ett böljande, välbevarat odlingslandskap.

Fiskebo

Längs den äldre, västligare vägsträckningen genom Fiskebo och nedför sluttningarna mot sjön, finns ett odlings- och beteslandskap. På en äldre gårdstomt vid Fiskebo ligger än idag två dubbelhus från slutet av 1800-talet. Ett av dessa, "Gustafs stuga" (Fiskebo 1:5), uppläts år 1911 till folkskola men togs inte i bruk förrän år 1928. I samband med tillkomsten av Dingle centralskola år 1954 lades skolan ned.

"Gustafs stuga" är ett väl bibehållet dubbelhus med fasad av vitmålad stående locklist. Kommunen fick denna fastighet som gåva av två bröder, vid namn Askengren, år 1899, men sedan år 1974 ägs den av Svarteborgs hembygdsförening och används som kombinerat hembygdsmuseum och hembygdsgård. Under 2000-talet byggdes huset till med en samlingslokal.

Vid den äldre vägen, sydväst om skolan, står ett välbevarat dubbelhus (Fiskebo 1:2). Även denna fastighet skänktes av bröderna Askengren till Munkedals kommun. Kommunen är ännu ägare. Avtagsvägen mot skolan skär rakt igenom tomten och skiljer huset och ladugården åt. Ladugården hyrs sedan 1981 av Svarteborgs hembygdsförening och används som hembygdsmuseum.

Vid korsvägen i Hökär, väster om den stora vägen, finns ett hus från tiden kring förra sekelskiftet i en karaktäristisk nationalromantisk stil.

Till vänster: Gården Hökärn med ryggåsstugan i förgrunden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Äldre bild över gården Hökärn, fotot troligen taget omkring sekelskiftet 1900. Källa: Bertil Falck.

Motivering

Välbevarat odlingslandskap med gårdsbebyggelse i traditionella lägen med fägator och stengärdesgårdar. Fornlämningar i typiska sjönära lägen. I miljön finns välbevarad bebyggelse.

Stenåldersboplatserna i strandnära lägen är typiska för Bohusläns inland. Fornborgen är strategiskt placerad i landskapet, med kontroll över både land- och vattenvägarna. Fornlämningens bild som helhet är karaktäristisk för Bullaresjöarnas strandområden.

Odlingslandskapet med tillhörande jordbruksbebyggelse är representativ för landsbygdens jordbruksmiljöer. Med bebyggelsen utmed dalgångens sluttningar är miljöns jordbrukskaraktär tydlig och gör miljön tydlig och läsbar. På Hökärn är bostadshusen från 1900-talet, men de utgör ändå en viktig del av bebyggelsekontinuiteten på platsen.

Ryggåsstugan på Hökärn 1:4 har ett stort värde, främst för sin ålder och koppling till den oskiftade byn, men också för att den berättar om äldre byggnadsteknik och om funktioner som funnits på gården. Värdet förstärks genom husets äkthet och patina.

Skolhuset berättar om perioden med landsbygdsskolor och de bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Till vänster: Det öppna odlingslandskapet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Fornborgens murar på Slottsberget. Foto: Frank Boberg.

Nyckelvärden

- Strandbundna stenåldersboplatser
- Fornborg
- Välbevarat odlingslandskap med bebyggelse, fägator och stengärdesgårdar.
- Äldre välbevarade byggnader och gårdsmiljöer
- Gårdarnas struktur och placeringar i landskapet
- Ryggåsstugan
- Skolhuset

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet odlingslandskap med bevarade värdefulla kulturlandskapselement och bebyggelse. Varsam bebyggelseutveckling i begränsad omfattning i dessa delar, med bibehållen bebyggelsebild. Varsamt hanterade byggnader.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Landskapet bör därför fortsatt hållas öppet, och värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibygnader bör bevaras. Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt och i begränsad omfattning, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

De äldre byggnadernas löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För ryggåsstugan gäller förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Carlsson, Helen & Hansen, Andreas. 2003: *Bohuslänska gårdar, Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentation; 13. Uddevalla.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994

Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Nytryck i facsimil 1979, Uddevalla.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Internet

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2021-07-16)

Tidningen Västsverige, artikel 2021-03-18: <https://www.tidningenvastsverige.se/artikel/munkedals-kommun-saljer-svarteborgs-hembygdsforenings-lantbruksmuseum/> (2022-04-14)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-SVA-107. Hökärr. Laga skifte 1830

14-SVA-169. Fiskebo. Laga skifte 1859

14-SVA-240. Fiskebo. Hemmansklyvning 1903

14-SVA-344. Hökärr. Övrigt 1915

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-77 NV Bön. Ekonomisk karta 1937-38

J131-76 NO Rabbalshede. Ekonomisk karta 1937-38

Odlingslandskapet vid Bön. I fonden Kärnsjön. Foto Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

21. Grinås – Bön – Hult - Påstigen

Variationsrikt odlingslandskap i dalgång ned mot Kärnsjön med koncentration av förhistoriska gravar, framförallt kring Islandssjön. Landskapet innehåller jordbruksbebyggelse i traditionella lägen och en välbevarad torpmiljö, liksom en av Bohusläns första bilvägar.

Historik och beskrivning

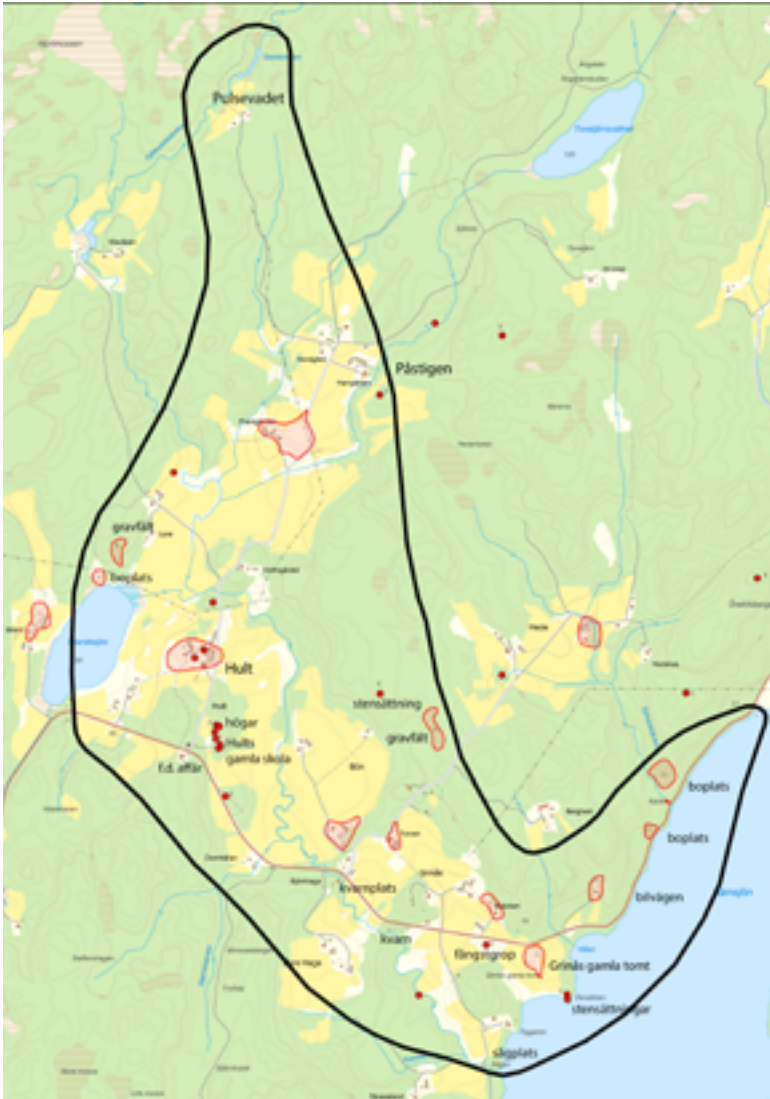
Området utgörs av en dalgång mellan större bergsområden, som från Kärnsjön går upp mot nordväst och svänger upp i en båge mot norr. Närmast sjön vid Grinås, Bön och Haga präglas det kuperade landskapet av större, sammanhängande odlingsmarker. Kring Islandssjön och Hult i nordväst samt vid Påstigen i norr är landskapet flackare och varierat, uppbrutet av många åkerholmar med hagmarks-karaktär. Här finns en lång tradition av slåtterdrift på ängsmarkerna. Landskapet hålls än idag öppet genom slåtter, men också av bete, i synnerhet kring Påstigen.

Fornlämningar och tidig historia

Genom fornlämningarna kan vi få se en skymt av järnålderns landskap. Området kring Islandssjön och Hult bör ha varit odlat och befolkat för omkring 1500–2000 år sedan. Cirka 25 bevarade gravhögar och stensättningar nära Lyxe och vid Hults gamla skola visar att området varit bebott under järnåldern. Vid den gamla skolan och vid Hults by har gravar dessutom grävts bort i början av 1900-talet. Rester av dekorerade urnor för de dödas aska hittades då.

Fler förhistoriska gravar finns vid ett gravfält nordöst om Bön, nära Herrgården och på Ekudden söder om Grinås.

Under medeltiden dyker ortnamnen Island, Grinås och Bön upp i de historiska källorna. Från och med 1544 tillkommer också Hult, Haga och Påstigen i källorna, men bebyggelsen bör ha funnits även tidigare. Vid Hult har en ovanlig vikt av brons i form av en ox höjts. Oxen dateras till 1200–1300-talet.

*Utbredning av kulturmiljön Grinås – Bön – Hult – Påstigen.
Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.*

Vattenkraften i Fjällevadsbäcken drev flertalet sågar och kvarnar. Det finns ovanligt tidiga belägg för sågdrift genom biskop Jens Nielsøns observationer. År 1594 skrev han att det fanns en såg vid Hult och två sågar längre nedströms, närmare Kärnsjön. Ända fram till 1900-talets början har det funnits såg och kvarnar vid Hult, kvarnar vid Bön och två sågar samt flera kvarnar under Grinås. 1924 byggdes det åter upp en kvarn vid Skrapelandsfallet på Grinås marker som finns kvar än idag, dock fallfärdig.

Även om byarna och gårdarna har långa traditioner har bebyggelsen inte alltid legat på samma plats. Alla gårdarna drabbades av periodvis ödeläggelse under 1300–1600-talet. Senare, under 1800-talet, innebar det laga skiftet att gårdar flyttade ut från den ursprungliga bytomten. Vid Påstigen blev endast Framgården kvar på tomten, medan Nordgården och Herrgården etableras på nya lägen längre norrut. Vid Grinås lämnade bebyggelsen den ursprungliga tomten nära Kärnsjön helt. Kvar på platsen finns idag ett antal husgrunder. Cirka 150 meter öster om tomten ligger en stensködd fångstgrop, som enligt uppgift har använts vid vargjakt.

Till vänster: Gravhög vid Hults gamla skola. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Torpet Pulsevadet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Bebyggelsen

Bebyggelsen utgörs huvudsakligen av hus från tidigt 1800-tal till tidigt 1900-tal. Flera är välbevarade medan andra har genomgått renoveringar i mitten av 1900-talet. Husen ligger uppdragna på mindre höjdparter i dalen. Vid Hult finns en bybildning med mycket tidiga dubbelhus, troligen byggda omkring 1830–50.

Av särskilt intresse är även gården vid namn Herrgården i Påstigen, en salsbyggnad från 1853 med en imponerande entré under tak med tempelgavelfront, uppbyggt av fyra kolonner. En allé leder fram till huset. Enligt fastighetsägaren är ritningarna till detta hus desamma som till prästgården i Bärfendal (Vattneröd 1:1), fast spegelvända. Kyrkoböckerna bekräftar också att prästen i Bärfendal är son till ägaren till Herrgården, Israel Sallander. De äldre ekonomibygnaderna är från 1750 och 1940. Gården flyttades till sitt nuvarande läge i samband med storskiftet 1814.

I områdets norra del övergår kulturlandskapet i uppvuxen granskog. I en glänta ligger dragontorpet Pulsevadet bredvid en mindre gård. Torpstugan är en låg enkelstuga av ålderdomlig typ, troligen byggd kring sekelskiftet 1800. Ladugården som tidigare hörde till revs 1937. Huset ägs och förvaltas av hembygdsföreningen och är mycket väl bevarat, även interiört.

Hults skola ligger kvar på en höjd öster om infarten till Påstigen och är numera ett något ombyggt bostadshus. Vid landsvägen mittemot infarten ligger den före detta affären.

Bilvägen

Vägen som går genom området är den så kallade bilvägen mellan Dingle och Hede-kas. Bilvägen löper på en smal vägbank uppbyggd av sten utmed Kärnsjöns strand.

Till vänster: Den före detta affären vid infarten till Hult -Påstigen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Gårdar på Grinås, Bräckan, placerade på mindre höjdlägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Vägen byggdes 1922–25 som beredskapsarbete genom Arbetslöshetskommissionen under den svåra depression och arbetslöshet som rådde då. År 1925 stod hela förbindelsen mellan Hedekas och Dingle klar att börja trafikeras av SJ-bussar.

Motivering

Välbevarad fornlämningsmiljö, med framför allt förhistoriska gravar, i ett karaktäristiskt öppet odlingslandskap med bebyggelse i traditionella lägen. I miljön finns värdefull bebyggelse.

Miljön präglas av ett kuperat och variationsrikt odlingslandskap, som i synnerhet kring Islandssjön präglats av slätter och bete. De förhistoriska gravarna är representativa för bohuslänska gravmiljöer från järnåldern, som ofta är grupperade kring sjöar och vattendrag. Gravarna visar på lång kontinuitet av brukande och förstärker tillsammans med odlingslandskapet miljöns karaktär.

Jordbruksbebyggelsen har här sitt främsta värde som gårdsmiljöer, det vill säga bostadshus med tillhörande ekonomibyggnader, då de bidrar till förståelsen av landskapets långa kontinuitet som odlingslandskap. De äldre välbevarade husen och ekonomibyggnaderna bidrar ytterligare till förståelsen samt upplevelsen av det historiska jordbrukslandskapet.

Bebyggelsens placering vittnar bland annat om den traditionella strukturen där man värnade om jordbruksmarken samt tydliggör miljöns egenskaper.

Den välbevarade torpmiljön vid Pulsevadet speglar de mindre bemedlades levnadsvillkor, i det här fallet dragonsoldatens.

Bilvägen utmed Kärnsjön är välbevarad och representerar de första bilvägarnas tillkomst. Den berättar också om den samhällsförändring genom förbättrade kommunikationer som bilismen innebar.

Nyckelvärden

- Variationsrikt odlingslandskap, präglat av slätter och bete
- Förhistoriska gravar och gravfält
- Grinås gamla tomt
- Gårdstrukturen med bostadshus och tillhörande ekonomibyggnader
- Äldre välbevarad bebyggelse, exempelvis:
  - Herrgården
  - Pulsevadet
  - Bostadshuset på Hult
  - Affären vid Hult
- Fångstgrop
- Kvarn- och såglämningar i Fjällevadsbäcken
- Bilvägen utmed Kärnsjön

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde, och till deras landskapsammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Landskapet bör därför fortsatt hållas öppet, och fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av. Ny bebyggelse bör endast ske i begränsad omfattning, och vara placerad i traditionella lägen.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lämningar efter kvarn- och sågdriften i Fjällevadsbäcken är viktiga för miljön och bör bevaras. Lämningarna har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör de inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För Pulsevadet gäller förvanskningförbud PBL 8:13.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Språk- och folkminnesinstitutet. Göteborg.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Åkerström, Bo. 1969. En bronsoxe från Hult i Svarteborgs socken. *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift*. Uddevalla.

Internet

Inlägg om Grinås kvarn. <https://www.facebook.com/groups/741538329337698/> (Facebookgruppen Svarteborg anno dazumal)

Svarteborgs hembygdsförening om Pulsevadet: <https://www.hembygd.se/svarteborg/plats/320502/text/61774> (2022-01-13)

Svarteborgs hembygdsförening om Herrgården, Påstigen: <https://www.hembygd.se/svarteborg/plats/320506/text/61778> (2022-01-13)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N113-10:1. Bön. Storskifte 1814.

N113-10:2. Bön. Storskifte på utmark 1814.

N113-24:1. Grinås. Storskifte 1814.

N113-35:1. Hult och Island. Storskifte 1784.

N113-35:2. Hult och Island. Storskifte på skog/skogsmark 1818.

N113-65:1. Påstigen. Storskifte 1814.

N113-65:2. Påstigen. Storskifte på utmark.

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-SVA-246. Bön. Laga skifte 1907.

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-71 NO Dingle. Ekonomisk karta 1937

J131-77 NO Bön. Ekonomisk karta 1937

J131-77 SV Bön. Ekonomisk karta 1937

Grusavlagring och stenåldersboplats vid Gunnarsbo Näset. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

22. Vaglen – Ellingebo - Näset

Området utgörs av en äldre jordbruksmiljö med fornlämningar och odlingslandskap i sydöstra kanten av Kynnefjäll med en angränsande del av Örekilsälvens dalgång.

Historik och beskrivning

Dalgången kring Örekilsälven bildar här ett smalt pass mellan branta bergshöjder, innan den åter vidgas mot utloppet i Kärnsjön. Den trånga dalgången gör det lätt att föreställa sig den isälv som forsade fram här vid slutet av istiden. Vid Näset finns en grusavlagring, som formats under isavsmältningen. Denna väl-dränerade grusavlagring kom att bli boplats för jägarstenålderns människor för cirka 8000 år sedan. I dalgången fanns goda möjligheter till jakt, fiske och insamling av växter och bär. På boplatsen har de lämnat efter sig yxor, pilspetsar och restprodukter av flinta efter redskapstillverkning.

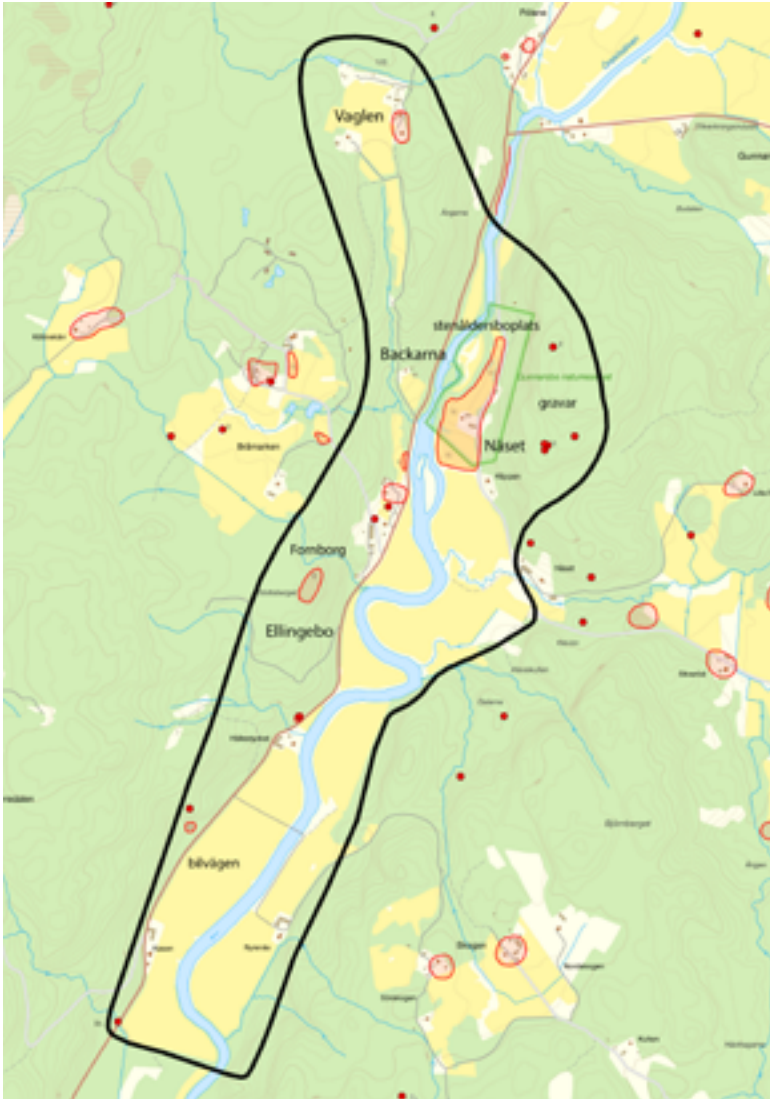
Även järnålderns människor har lämnat spår efter sig i landskapet. På Slottsberget ovanför Ellingebo finns resterna av en fornborg som troligen använts som försvarsanläggning i orostider. Borgen har ett strategiskt läge nära ett trångt parti av dalgången. I bergsområdet på den östra sidan om dalen finns gravhögar från samma tidsepok. I dalgången nära Ellingebo har ett spiralformat beslag av guld hittats. Det har suttit på en svärdsslida någon gång för omkring 1500 år sedan.

Odlingslandskap och bebyggelse

Det flacka landskapet i dalgången utmed Örekilsälven var under 1800-talet helt uppodlat, men brukas idag mest för slätter eller bete. Kring älven har lövträd vuxit upp. Gårdsbebyggelsen ligger utmed dalgångssidorna.

Bebyggelsen vid Näset ligger uppe på grusavlagringen på den östra sidan av älven och är en hemmansdel under Gunnarsbo, som flyttades hit i samband med det laga skiftet 1836. Tidigare fanns det ett torp på platsen. Boningshuset är byggt på 1940-talet.

Utbredning av kulturmiljön Vaglen-Ellingebo-Näset. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Ellingebo ligger på den västra sidan av älven. Gården omnämns första gången år 1573 och ortnamnet anses ha betydelsen Elins bod. Fram till 1700-talet fanns här bara en gård, som låg på fastigheten Ellingebo 1:5. Genom hemmansklyvning har flera gårdsenheter tillkommit, till exempel vid Hällestycket och Kasen.

I miljön finns också gårdarna vid Vaglen på Kynnefjäll. Vaglen var från början en ensamgård i adlig ägo, omnämnd första gången 1573. Senare fanns två hemman, som delade på ett flackt och småskaligt odlingslandskap mellan bergen. Här finns idag lämningar efter ett varierat odlingslandskap med smala tidigare odlingsytor, betesmarker, stengärdesgårdar och halvt igenvuxna vägar. Vid båda gårdstomterna (Vaglen 1:4 och 1:9) finns äldre dubbelhus, byggda på 1800-talet. Vaglen 1:4 är tyvärr mycket nedgånget.

Vägar

Ett bevarat exempel på en äldre väg löper från Backarna upp till Vaglen. Vägen finns med på en karta från 1822 och förband gårdarna på fjället med dalgången nedanför. Vägen är delvis kantad av stengärdesgårdar.

Till vänster: Ev. Boningshus vid Kasen, Ellingebo, samt Örekilsälvens dalgång och bilvägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Boningshus på Vaglen 1:9. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Bilismen ställde nya krav på vägarna och under början av 1920-talet byggdes den så kallade bilvägen mellan Hedekas och Dingle. Den löper igenom miljön tätt utmed den västra dalgångssidan och innebar förbättrade kommunikationer för de boende i trakten.

Motivering

Välbevarad kulturlandskaps- och fornlämningsmiljö med jordbruksbebyggelse i traditionella lägen. I miljön finns värdefulla lämningar som stenhägnader och vägsträckningar.

Miljön uppvisar karaktäristiska odlingslandskap för både fjällmiljö och älvdalgång med lång kontinuitet av brukande, där bevarade vägsträckningar sammanbinder bygderna. Både fjället och dalgången präglas av ett begränsat landskapsutrymme, där de traditionella bebyggelselägena utmed dalgångssidorna är tydliga och lätta att överblicka. Fornlämningarna bidrar till förståelsen av landskapets långa nyttjande, främst genom sina lägen i landskapet.

De gårdar som ligger på äldre gårdsplatser utgör en viktig del av bebyggelsekontinuiteten. De har därmed ett värde som gårdar även om de enskilda byggnaderna har ersatts av nya under andra halvan av 1900-talet.

De äldre bostadshus och ekonomibyggnader som är välbevarade förstärker upplevelsen av miljöns karaktär.

Till vänster: Enkelstuga vid Backarna på Gunnarsbo. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Vägsträckning mellan Backarna och Vaglen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Stenåldersboplats vid Näset
- Fornborg på Slottsberget
- Gårdsstruktur och bebyggelse vid Vaglen, Ellingebo och Näset
- Småskaligt odlingslandskap kring Vaglen
- Stengärdesgårdar och äldre vägsträckningar kring Vaglen
- Odlingslandskapet i dalgången kring Örekilsälven
- Väg mellan Backarna och Vaglen
- Den så kallade bilvägen utmed dalgångens västra sida

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen landskaps- och bebyggelsebild

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

De kulturpräglade landskapsavsnitten bör fortsatt hållas öppna, och värdefulla kulturlandskapselement som stengärdesgårdar och vägsträckningar bevaras. Gårdsstruktur och bebyggelse bör bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning i dessa delar, och placerad i traditionella lägen.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Området kring Gunnarsbo Näset är naturreservat sedan 1974.

Landskapsbildsskydd

Dalgången kring Örekilsälven från Kärnsjön till kommungränsen mot Dalsland omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Referenser

Drougge, Gunnar. 1969. Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Sörbygdens härad. Socknarna Hede, Krokstad, Sanne. Munkedal 1984.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram.* Surte.

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-KRO-72. Vaglen. Enskifte 1822.

14-KRO-110. Gunnarsbo. Laga skifte 1836

Lantmäteristyrelsens arkiv

N54-11:1. Ellingebo. Geometrisk avmätning 1729.

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-77 SO Bön. Ekonomisk karta 1937

J131-77 NO Bön. Ekonomisk karta 1937-38

Dalgången på Åboland med en av gårdarna på Stora Åboland i bakgrunden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

23. Åboland

Ett öppet och varierat odlingslandskap med gårdsbebyggelse utmed skogskanterna. Här finns även fornlämningar, en äldre vägsträckning samt en fältspatsgruva.

Historik och beskrivning

Åboland utgörs av ett odlingslandskap i en dalgång väster om landsvägen mellan Munkedal och Hedekas. Utmed sluttningarna runt dalgången ligger äldre gårdsbebyggelse på Stora och Norra Åboland samt Väжебols marker. Av särskilt intresse på grund av dess läge är den före detta gården Liane med falurött dubbelhus, troligen uppfört på 1830–40-talet. Liane har enligt uppgift använts vid ambulerande skola. Övriga gårdar har bebyggelse från tidigt 1900-tal och framåt men lägena är många gånger desamma som tidigare. På Norra Åbolands utmarker finns rester av husgrunden på hemmansdelen Pepparmon.

Parallellt med landsvägen går den gamla vägen innan den viker av in mot Åbolands dalgång. I mötet har två nyare infarter till Åboland skapats. Intill det äldre vägavsnittet är en förtätning av bebyggelsen. Här har funnits gästgiveri sedan åtminstone 1740-talet och fram till 1911. Huset finns kvar än idag om än något förändrat.

Den gamla landsvägen går över Stärkestadsbäcken via en välbevarad stenvalvbro i ett spann, troligen från slutet av 1800-talet. Enligt uppgift så togs de handslagna stenarna till bron ut i närheten och smidesracket smiddes av dåvarande ägare till Stora Åboland (nuvarande beteckning Åboland 1:24) omkring sekelskiftet 1900. Den gamla landsvägen gick sedan vidare över Norra Åboland till grannbygden Hult. I Hult låg både småskola och folkskola och vägen utgjorde därför skolväg för barnen från Åboland. Den är inte längre körbar.

Utmed den nya landsvägen ligger en före detta lanthandel. Ägaren till Stora Åboland lät bygga huset och starta affär samt bensinpump 1938 då en äldre lanthandel lades ner. Söder om affären finns en öppen plan som i folkmun kallas för Torget. Platsen användes bland annat av militären för luftvärnsbevakning under andra världskriget.

Till vänster: Del av den gamla vägsträckningen med stenvalvbron över Stärkestadsbäcken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Liane ligger traditionellt utmed skogskanten. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Motivering

Välbevarad odlingslandskaps- och fornlämningsmiljö med bebyggelse i traditionella lägen samt industrihistoriskt inslag i form av fältspatsgruva.

Miljön domineras av ett öppet och varierat odlingslandskap, som präglas av slätter och bete. De förhistoriska gravarna är representativa för bohuslänska gravmiljöer från järnåldern. Ett särdrag är de många långhögarna. Gravarna visar på lång kontinuitet av landskapsbrukande och förstärker tillsammans med odlingslandskapet miljöns karaktär.

Jordbruksbebyggelsen har sitt främsta värde som gårdsmiljöer, det vill säga bostad med tillhörande ekonomibyggnader, då de bidrar till förståelsen av landskapets långa kontinuitet som odlingslandskap. Bebyggelsens placeringar vittnar bland annat om den traditionella strukturen där man värnade om jordbruksmarken samt tydliggör miljöns egenskaper. Gästgiveriet och lanthandeln vittnar om platsens tidigare roll som knutpunkt för bygden.

De gårdar som ligger på äldre gårdsplatser utgör en viktig del av bebyggelsekontinuiteten. De har därmed ett värde som gårdar även om de enskilda byggnaderna har ersatts av nya under andra halvan av 1900-talet.

Stenvalvbron samt de äldre vägsträckningarna bidrar till miljöns karaktär och berättar tydligt om den äldre vägsträckningen.

Barhults fältspatsgruva har framförallt industrihistoriska värden genom sin storlek och att den berättar om en för bygden tidigare viktig näring. Platsen är lättillgänglig och området är lätt att överblicka.

Till vänster: Domarring på gravfältet vid Träsmon. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Dagbrottet vid Barhults fältspatsgruva. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Öppet och hävdat odlingslandskap med betesmarker utmed dalgångssidorna
- Gravfält vid Träsmon
- Gravfält vid Kyrkeberget
- Långhögar och fossil åkermark
- Gårdsmiljöer i traditionella lägen vid odlingslandskap
- Gården Liane
- Det före detta gästgiveriet
- Äldre vägsträckning med stenvalvbro
- Barhults fältspatsgruva

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapsammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Landskapet bör fortsatt hållas öppet, och fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av. Därför bör ny bebyggelse endast ske i begränsad omfattning, och vara placerad i traditionella lägen. Värdefulla kulturlandskapselement bör bevaras.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

De industrihistoriska lämningarna vid Barhults fältspatsgruva bör bevaras. Dagbrottet bör hållas öppet och fritt och skrotstensupplagen bör behållas.

Äldre foto på byggnaderna vid Barhults fältspatsgruva. Källa: Sörbygdens hembygdsförening

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Nilsson, Berit, 2002: *Åboland Förr och nu 1920–2001.*

Redogörelse för gårdarna på Åbolands historia – opublicerad stencil. Skrivet av Leif Alfredsson.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. Munkedal 1984.

Muntliga uppgifter: Informanter (2022-02-02)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-HED-42. Lilla Åboland. Gränsbestämning 1826

14-HED-51. Stora Åboland. Laga skifte 1831

14-HED-74. Barhult. Gränsbestämning, laga skifte 1855

14-HED-85. Lilla Åboland. Laga skifte 1859

14-HED-108. Lilla Åboland. Övrigt 1869

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-71 NO Dingle. Ekonomisk karta 1937

Landskapet vid Fisketorp. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

24. Fisketorp – Långön – Brattönsgård

Öppen och kuperad långsträckt dalgång med kyrka och jordbruksbebyggelse i traditionella lägen på öar i landskapet. Backstugelämningar utmed lång fägata under Långön. Tidig industriell verksamhet under socknens största egendom, Brattönsgård. Centrumbildning vid Fisketorp med skolhus, ålderdomshem och affärer.

Historik och beskrivning

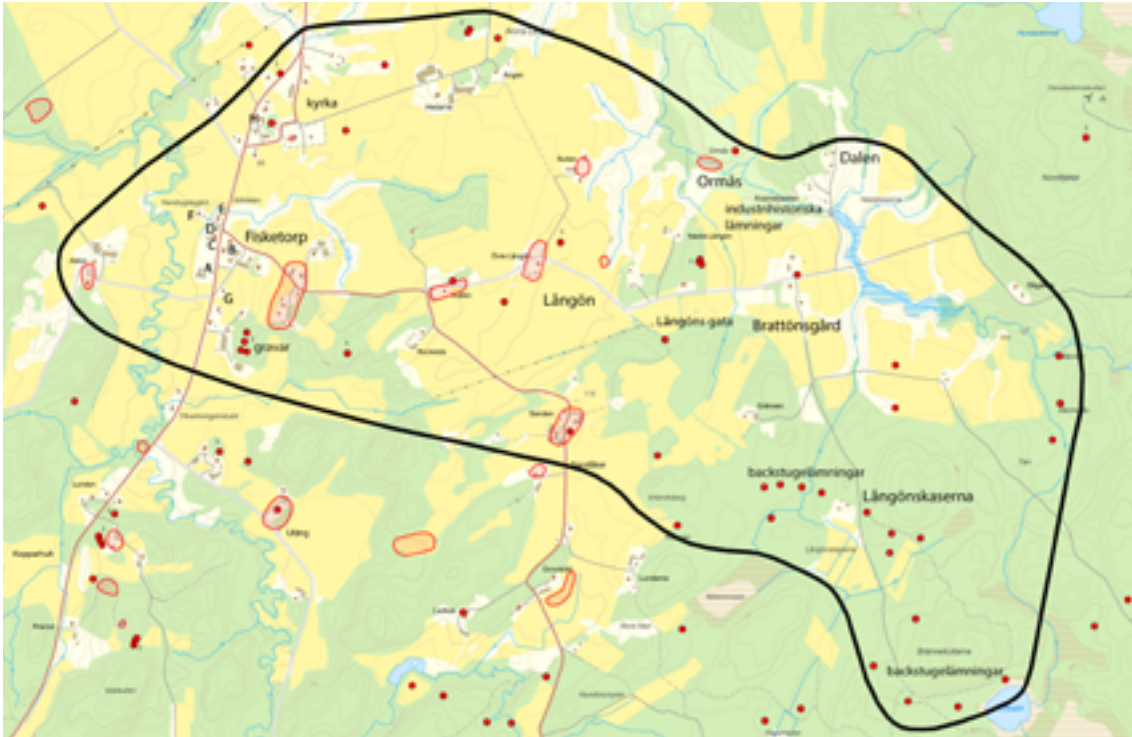
Området utgörs av ett långt och kuperat dalgångsstråk som i öster stöter an mot Slättfjället. De äldsta kända lämningarna efter mänsklig aktivitet hittar vi på bergshöjder vid Fisketorp, Långön och Hedarna. Där finns förhistoriska gravar i form av högar och stensättningar. Vid Hede och Långön finns två platser med ristade skålgropar. Fornlämningarna dateras till brons- och järnålder.

Hede kyrka

I den nordvästra delen ligger Hede kyrka, uppförd i trä 1887. Kyrkan har en korsformig plan med ett tillbyggt smalare fyrkantigt torn i väster och en tillbyggd femsidig sakristia öster om koret. Arkitekt var H. F. Holmgren. Kyrkan ersatte en äldre träkyrka från 1727. Under 1930-talet bytte kyrkan karaktär från ursprunglig nygotisk stil till en förenklad detaljutformning med inspiration från 1600- och 1700-talskyrkor. Kyrkplatsen är av medeltida ursprung, omnämnd tidigast 1391. Prästgården ligger på Alsbo, längre västerut i dalgången på andra sidan landsvägen och är en relativt välbevarad salsbyggnad byggd 1887, renoverad 1936/37.

Odlingslandskap och gårdar

Öster om Fisketorp finns en bred dalgång som domineras av ett öppet och kuperat odlingslandskap. Odlingsmarkerna upptar merparten av dalgången. Betesmarker har funnits utmed dalgångssidorna, vid åkerholmarna och i ravinerna utmed Tvetälven och Kvarnebäcken. Jordbruksbebyggelsen ligger i traditionella höjdlägen, som bildar små öar i landskapet. Inom området finns flera stamfastigheter, exempelvis: Fisketorp, Långön och Brattönsgård. Fisketorp var från början en ensamgård

Utbredning av kulturmiljön Fisketorp-Långön-Brattönsgård. Urval av byggnadernas tidigare funktioner i Fisketorp: A) Nya skolan. B) Lärarbostäder. C) Affär. D) Bland annat affär och församlingshem. E) Äldre skolan. F) Ålderdomshem. G) Posten. H) Affär. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

medan Långön och Brattönsgård var byar. Samtliga tas upp i jordeböckerna för första gången kring 1500-talets mitt. Flertalet av gårdarnas bostadshus är dubbelhus uppförda kring 1800-talets mitt och några decennier framåt.

Fisketorp

Fisketorp dyker upp i källorna år 1544. De äldsta namnformerna visar att ortnamnet från början var Fuske- eller Fosketorp. Fuske betyder murken ved eller ruttan trästubbe och ortnamn med denna förled är vanligt förekommande i Norge. Gården började som en ensamgård, som med tiden delades i flera hemmansdelar. Än idag ligger några gårdar kvar i det för Sörbygden traditionella läget på åshöjden.

Utmed landsvägen väster och söder om Hede kyrka ligger ett före detta byggecentrum med byggnader främst från 1920–30-talen. Där låg tidigare affärer, post, ålderdomshem, församlingshem samt två folkskolor och två lärarbostäder fördelade på två samhällsdelar. Den äldre av skolorna som uppfördes 1924–1925 är välbevarad och används idag som hembygdsgård. Den nyare togs i bruk 1949 och användes som skola till 2014. Idag är byggnaden privatägd och exteriört förändrad. De övriga byggnaderna är präglade av renoveringar och ombyggnationer på 1950- och 60-talen, men spåren av byggnadernas funktioner finns ännu kvar.

Långön

Långön är en by som från början bestod av två gårdar: Övre och Nedre Långön. Dessa gårdar kom att delas i många hemmansdelar, som bland annat genom jordskiften hamnade utspritt i dalgången.

Vid vägkorsningen där vägen till Stensryr viker av söderut ligger gården Kullen med ett välbevarat bostadshus byggd 1856 och renoverad 1935 samt mycket välbevarade ekonomibygnader från 1925–26.

Till vänster: Tidigare affärer utmed landsvägen i Fisketorp. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Ekonomibygnader vid Långön Kullen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Från Långöns inägor gick en lång fägata kantad av stengärdesgårdar, som till stora delar finns bevarad än idag. Fägatan kallas Långöns gata och finns med på historiska kartor från 1820-talet. Under loppet av 1800-talet växte backstugebebyggelse upp på byallmanningen utmed gatans sträckning. Totalt ska det ha funnits 22–24 backstugor utmed gatan, men alla var inte i bruk samtidigt. Området gick under flera namn, bland annat Långöns kaser, Långöns skärgård, Stan eller Kråkstan. Befolkningen livnärde sig på att ta arbete i de kringliggande gårdarna och även barnen arbetade, bland annat med att valla betesdjuren genom Långöns gata och ut på utmarkerna. Fattigdomen var stor bland de boende och namnet på en av stugorna, Armoden, speglar detta tydligt. Bebyggelsen övergavs gradvis under tidigt 1900-tal. Flera husgrunder efter backstugorna finns bevarade utmed gatan, men endast en av platserna är fortfarande bebyggd. Platsen heter Långönskaserna och blev sedermera en egen jordbruksfastighet. Boningshuset är byggt omkring 1930. På tomten finns en husgrund efter den äldre stugan.

Brattönsgård

Brattönsgård omnämns för första gången 1573 och var från början en by om två hemman: Stora och Lilla Brattön. Hemmanen var från början i adlig ägo och har bytt ägare många gånger genom historien. På 1600-talet hörde Brattönsgård till Holma-Torreby-godset och den har ägts av ståndspersoner som till exempel Peder Bagge, Rutger von Ascheberg och Georg Lilliehöök. Den ursprungliga manbyggnaden och delar av lagården brann ner 2014 respektive 2011.

Gårdens ekonomi vilade främst på dess stora skogsegendomar och därför utvecklades en tidig industriverksamhet. Under 1800-talet fanns här tegelbruk med produktion av tak- och murtegel samt såg och kvarnar i anslutning till Brattöälven. Vid Kvarnebacken finns ännu dämmen och rester av kvarnverksamheten kvar, vilken var i bruk in på 1930-talet. Strax ovanför lämningarna står ett par hus från år 1936,

Till vänster: Långöns gata, kantad av stengärdesgårdar. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Lämningarna efter backstugan Armoden. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

bland annat en mjölnarstuga. Husen är så kallade Per Albin-hus, det vill säga hus byggda med hjälp av förmånliga statliga lån. Husen från 1936 ersatte tidigare bostadshus på platsen. Vid Kvarnebacken finns dock en äldre enkelstuga kvar men den är övergiven. Vid Ormåns fanns också kvarn- och sågdrift och flottning bedrevs i bäcken.

Jordbruket och verksamheterna ledde till ett stort behov av arbetskraft och därför fanns det på 1800-talet omkring tretton dagsverkstorpore under Brattön. För majoriteten av dessa torp återstår endast grunderna. Förutom Kvarnebacken och Dalen finns även välhållna bostadshus kvar på Gränsen (byggt 1936) och Sågekas (byggt 1944). Sågekas uppfördes och ägdes tidigare av Skogssällskapet och hyrdes ut till anställda.

Motivering

Mycket värdefullt odlingslandskap med kyrka på medeltida kyrkplats och relativt välbevarad jordbruksbebyggelse i traditionella lägen. Bevarade lämningar efter industriell verksamhet under socknens största egendom, Brattönsgård. För landsbygden betydelsefull centrumbildning vid Fisketorp med bevarade skolhus, ålderdomshem och affärer. Värdefulla lämningar efter backstugebebyggelse utmed fägata med karaktär av tåbebyggelse.

Miljön uppvisar ett mycket värdefullt och typiskt odlingslandskap för Sörbygden, där öppna åkerytor, beteshävdade dalgångssidor och jordbruksbebyggelse i traditionella höjdlägen förstärker miljöns karaktär. Landskapet är lätt att överblicka och fornlämningar, kyrka, bebyggelse och stengärdesgårdar visar på en lång tid av brukande.

Placeringen av ett antal backstugor utmed en fägata på Långöns byallmänning har karaktären av tåbebyggelse, en företeelse som inte uppmärksammats tidigare i Bohuslän. Fägatan är till delar välbevarad och har ålderdomliga drag. Lämningarna på Långöns kaser är unika i sitt slag i Bohuslän och representerar levnadsvillkoren för de fattigaste i samhället.

Per Albin-torpet Gränsen, tidigare under Brattönsgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Fördämningsvall och kvarnlämningar vid Kvarnbäcken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

De bevarade lämningarna i Kvarnbäcken berättar om en tidig industriell verksamhet under socknens största egendom, samt om skogens betydelse för gårdarnas ekonomi i denna del av Bohuslän.

Fisketorps bygdecentrum är, trots renoveringar och ombyggnationer i mitten av 1900-talet, ett tydligt exempel på övergången mellan mindre sockencentra med skolor och solitärt belägna lanthandlar till centraliserade större samhällen. Flera av byggnaderna har bevarade karaktäristiska detaljer såsom skyltfönster. Trots att byggnaderna i miljön har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling.

Skolhuset är exteriört välbevarat och berättar om perioden med landsbygdsskolor. De bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Nyckelvärden

- Det öppna odlingslandskapet
- Stengärdesgårdar
- Hede kyrka
- Den äldre välbevarade gårdsbebyggelsen
- Gårdarnas struktur och placeringar i landskapet
- Fägatan Långöns gata
- Lämningar efter backstugebebyggelse utmed Långöns gata
- De välbevarade Per Albin-torpen
- Torpet Långönskaserna (Långön 2:14)
- Industriella lämningar av bland annat fördämningsvallar och kvarngrunder i Kvarnbäcken
- Fisketorps bygdecentrum, exempelvis tidigare affärsbyggnader med bevarade skyltfönster samt skola

Målbild och rekommendationer

Bevarade fornlämningar och bebyggelselämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Bevarad centrumbildning och miljö kring kyrkan med varsamt hanterade byggnader. Fortsatt öppet landskap med bevarade kulturlandskapselement. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Varsam bebyggelseutveckling, med nytillkommande bebyggelse placerad i traditionella lägen.

Kyrkomiljöns karaktär bör bibehållas och det omgivande landskapet bör fortsatt hållas öppet.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Långöns gata och lämningarna efter backstugebebyggelsen är mycket viktiga för miljön och bör bevaras. Ett fortsatt ansvarsfullt skogsbruk är avgörande för det fortsatta bevarandet. Lämningarna har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör de inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

De industrihistoriska och flottningsanknutna lämningarna är viktiga för miljön och bör bevaras. Lämningarna har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör de inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibygnader bör bevaras. Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Byggnaderna i Fisketorps centrum bör bevaras och framförallt de byggnadsdelar som berättar om byggnadernas tidigare verksamhet. Renoveringarna från 1950–60-talen är lika värdefulla som en återgång till byggnadernas ursprungliga utseende.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna i miljön är inte som fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan ses som möjliga fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar, eller saknar antikvarisk värdering. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Kyrkan och miljön kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på underhåll PBL 8:14.

Referenser

Alfredsson, Ewa. 2012. *Från Sandåker till Stensryr – Hede socken. En bygd i förvandling*. Hedekas.

Alfredsson, Ewa. 2015. *En bygd i förvandling – Hede socken. Långön. Brattön. Sandåker. Stensryr*. Riga.

Drougge, Gunnar. 1969. Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. *Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Olausson, Erik. 2000. *Hede – en bohuslänsk socken genom årmillionerna med regionala utblickar*. Göteborg.

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Sörbygdens härad. Socknarna Hede, Krokstad, Sanne. Munkedal 1984.

Tiselius, C.A. 1926/nytryck 1980. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Muntlig uppgift: Informant, 2022-03-24

Internet

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se, (Sökord: Fisketorp, Hede, Hede prästgård)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-04-06)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N35-14:1 Fisketorp. Enskifte 1826

N35-30:3 Långön. Laga skifte 1829

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-HED-32 Långön. Storskifte 1798

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-78 SV Krokstad. Ekonomisk karta 1937

Ett av gravfälten vid Torp (L1969:2332). Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

25. Torp – Sörbo - Hajum

Öppet odlingslandskap med förhistoriska gravar och gårds- och bymiljöer med lång kontinuitet av brukande. Kommunikationshistorisk miljö med gästgiveri, stenvälvbro och äldre vägsträckning.

Historik och beskrivning

Odlingslandskapet

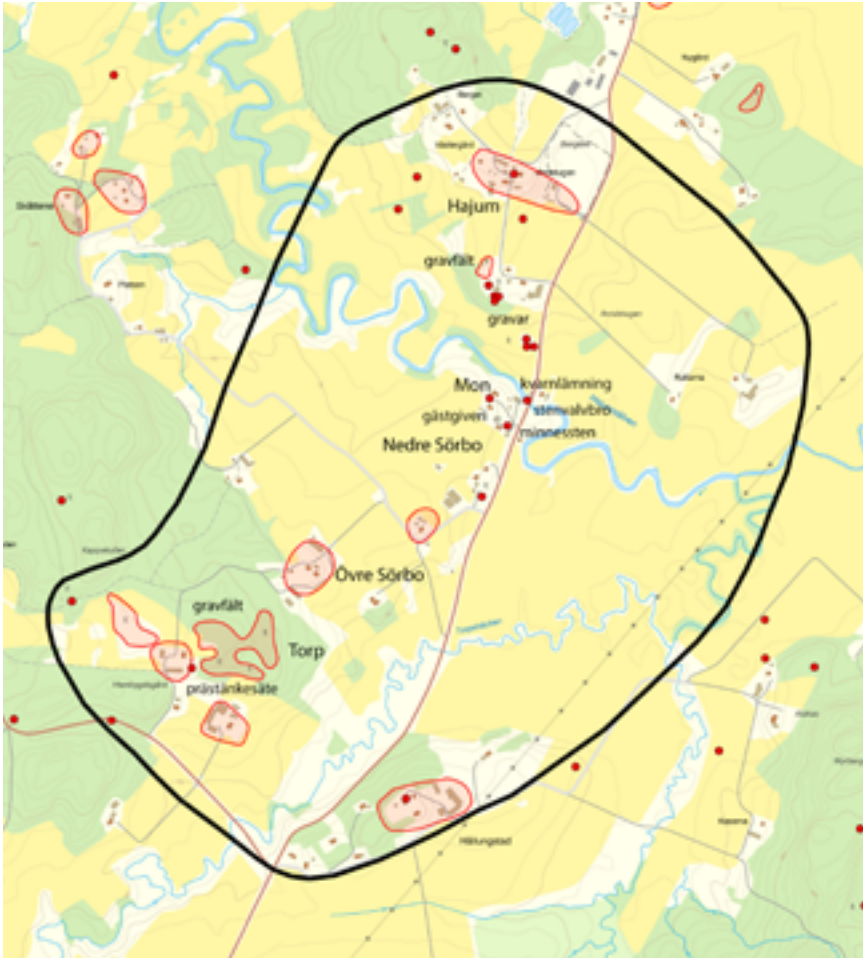
Landskapet karaktäriseras av ett öppet, lätt kuperat odlingslandskap som formats av Torpebäckens och Hajumsälvens lopp. Området har en lång tradition av boskapsuppfödning som fortfarande består, då många av åkrarna idag används som betesmarker. Även vattendragens raviner utgör betesmarker. Andra äldre inslag i odlingslandskapet är stengärdesgårdar och områden med fossil åkermark. På grund av landskapets topografi har många av gårdarna traditionellt placerats i krönlägen samt utmed skogskanterna.

Torp

På gränsen mellan Sörbo och Torp går en stengärdesgård, som också bildar gräns mellan socknarna Krokstad och Hede. Här ligger två stora gravfält av järnålderskaraktär, som tillsammans innehåller 85 synliga gravar. Gravområdet är därmed ett av de större i Bohuslän. Här hittar vi olika gravtyper som högar, långhögar, stensättningar samt en domarring och en rest sten.

Ortnamnet Torp betyder utflyttargård och finns omnämnt från 1391. Torp kan från början ha varit en utflyttning från en intilliggande by, möjligen Sörbo. Torp var en by om två gårdar och en av dem har utgjort komministerboställe och därefter prästänkesäte. Mellan 1971 och 2021 användes det som hembygdsgård av Sörbygdens hembygdsförening.

Bostadshuset är i sina äldsta delar från senare hälften av 1700-talet. Delar av interiören, som till exempel flera kakelugnar och dörrar är bevarade från denna tid. Huset byggdes till åt söder på 1840-talet då komminister G.L Dahl bodde i huset.

Utbredning av kulturmiljön Torp-Sörbo-Hajum. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till bostadshuset hör också en gammal magasinsbyggnad i två våningar. Bevarandet av valvbron över Hajumsån samt möjligheten att inrymma museum i prästänkesätet lade grunden till starten av Sörbygdens hembygdsförening.

Sörbo

Sörbo (Övre Sörbo) finns nämnt i skriftliga källor så tidigt som 1160 och är den äldsta kända byn i Krokstads socken. Den har en händelserik historia som kungsgård och länsmansgård under den tiden då Bohuslän var norskt. Länsman avser i det här sammanhanget den norske kungens lokale ombudsman. Den mest kända tilldragelsen vid Sörbo är då Sverre Sigurdsson blev utropad till kung över Norge år 1177. Det finns en minnessten vid Mon, uppförd 1929, som påminner om denna händelse. Vid Nedre Sörbo, vid den gamla landsvägen, har även funnits tingsplats och åtminstone sedan 1740-talet ett gästgiveri. Gästgiveriverksamheten flyttade senare till Mon där den pågick periodvis under slutet av 1800-talet och 1900-talet. Gästgiveriet inrymdes där i den byggnad som 1856 uppfördes som bostad av Gustav Leonard Dahl, schartauansk komminister i Krokstad, Hede och Sannes församlingar.

Strax intill den nyare landsvägsbron över Hajumsälven finns en rest av den gamla landsvägen med sin kallmurade stenbro i tre valv. I Hajumsälven har det också funnits kvarn under lång tid, de äldsta beläggen kommer redan från 1594. Kvarnens placering kan beläggas från 1855, då den låg nedströms från bron. Senare

Till vänster: Prästänkesätet på Torps gård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Öppet odlingslandskap och vägsträckning vid Hajum. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

har det funnits både kvarn- och sågdrift, som var igång in på 1900-talet. En sten- grund efter en kvarn finns fortfarande kvar. Hajums bro lär ha varit avrättnings- plats i äldre tid.

Hajum

Det äldsta ortnamnsbelägget för Hajum är från år 1391, men troligen har byn äldre anor. Söder om bytomten, vid Arvidstugan, finns ett antal förhistoriska gravar. Den största är en hög, 22 meter i diameter och 3 meter hög. År 1594 beskrevs Hajums by som fyra gårdar liggandes i rad, hus vid hus. Vid Hajum hölls sedan gammalt en stor årlig oxmarknad. Här samlades en mängd kreatur från de omgivande, på boskapsuppfödning inriktade bygder. En stor del såldes till norska uppköpare.

Hajum Klockare- och Svenskegården som troligen låg öster om befintliga gårdar har varit militära boställen, liksom Hällungstad längre söderut.

Bostadshusen och ekonomibyggnaderna på de tre gårdarna på Hajum Västergård och Medstugan är av varierande ålder men karaktären av by finns ännu kvar.

Motivering

Mycket värdefull fornlämningsmiljö i öppet odlingslandskap med välhävda hag- och betesmarker. Äldre jordbruksanknuten bebyggelse i traditionella lägen. Bevarade kulturlandskapselement som stengärdesgårdar och fossil åkermark. Värdefull kommunikationshistorisk miljö med gästgiveri, väg, stenvalvbro och kvarnlämning. I miljön finns också mycket välbevarad bebyggelse.

Inom miljön finns en koncentration av välbevarade fornlämningar, med tyngdpunkt på gravar och gravfält från järnåldern. Vid Torp finns ett av kommunens största gravfält.

Till vänster: Sörbo gästgiveri. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Stenvalvbro i tre spann över Hajumsälven vid Sörbo Mon. I bakgrunden anses Hajums by. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Gravarna är lätta att överblicka och bidrar till miljöns karaktär, mycket tack vare det välhävda och öppna odlingslandskapet. Vid Mon finns en värdefull kommunikationshistorisk miljö med bevarad gästgiveribyggnad, vägsträckning och stenvalvsbro, som är viktiga för förståelsen av resandet i historisk tid. Övre Sörbos historiska betydelse som kungsgård, länsmansgård och skådeplats för medeltida historia förstärker områdets kulturhistoriska värden ytterligare.

Gårdarnas placering i krönlägen är utmärkande för Sörbygden och bidrar, tillsammans med odlingslandskapet och gårdsbebyggelsen, till miljöns karaktär.

Före detta prästänkesätet och hembygdsmuseet på Torp samt det före detta komministerbostället och gästgiveriet på Mon under Sörbo har stora kulturhistoriska värden på grund av byggnadernas ålder, bevarandegrad samt historik.

Miljöns kulturvärden och historia visar sammantaget på en mycket lång kontinuitet i brukandet, från förhistorisk tid och in i våra dagar.

Nyckelvärden

- Gravfälten vid Torp
- Gravar vid Arvidstugan under Hajum
- Det öppna odlingslandskapet
- Stengärdesgårdar och fossil åker, bland annat vid Torp
- Gästgiveriet vid Mon
- Stenvalvsbron och rest av vägsträckning vid Mon
- Kvarnlämning vid bron
- Minnessten över Kung Sverre vid Mon
- Gårds- och bystruktur samt bostadshus och ekonomibyggnader vid Sörbo och Hajum
- Prästänkesätet på Torp

Gravhög och odlingslandskap vid Hajum Arvidstugan (L1969:5314). Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Varsamt hanterade byggnader.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste mycket stor hänsyn tas till dem, deras närområde, och till deras landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder. De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

De kommunikationshistoriska kulturvärdena (gästgiveri, bro, rest av landsväg) vid Sörbo Mon är mycket viktiga för miljön och bör bevaras.

Även kvarnlämningen i Hajumsälven bör bevaras. Lämningen har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör den inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Äldre välbevarad bebyggelse bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Prästänkesätet med tillhörande magasin samt gästgiveriet på Mon bör bevaras och behålla så mycket av sina ursprungliga karaktärer som möjligt. Löpande underhåll bör göras mycket varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. De ursprungliga snickerier, fönster och andra detaljer som finns är en del av husens karaktärer, och bör därför behållas. Eventuella förändringar av dessa byggnader bör göras mycket varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Beroende på byggnaders ursprung och hur välbevarade de är gäller även förvanskningsförbud PBL 8:13.

Referenser

Danielsson, John. 1959. *Bohusläns bygd och folk: en minnesbok*. Malmö.

Drougge, Gunnar. 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Hasslöf, J.O. Rune och Gabrielsson, Lennart. 2012. *Konglig Bohus Läns Regemente, Bullarens kompani 1727–1901*. Stiftelsen Bohusläns Försvarsmuseum. Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygd. 1994.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal.

Tiselius, C.A. 1926/nytryck 1980. *Bohusläns märkligare gårdar. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Lund.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Internet

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se, (Sökord: Sörbo)

Tv-inslag om Sörbo gästgiveri: <http://www.tv-fyrstad.se/sorbo-gastgifveri/>
(2022-04-25)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N54-20:1 Hajum. Geometrisk avmätning 1697

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-KRO-78 Sörbo. Enskifte 1824

14-KRO-83 Sörbo. Enskifte 1826

14-KRO-107 Hajum. Laga skifte 1836

14-KRO-109 Hajum. Laga skifte 1837

14-KRO-138 Sörbo. Hemmansklyvning 1851

14-KRO-145 Sörbo. Hemmansklyvning 1855

14-KRO-243 Sörbo. Hemmansklyvning, ägoutbyte 1865, kartan upprättad 1864

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-78 SV Krokstad. Ekonomisk karta 1937–1938

J131-78 NV Krokstad. Ekonomisk karta 1937–1938

Odlingslandskapet vid Ed. I bakgrunden syns en av gårdarna på Hultane. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

26. Ulkeröd – Ed – Hultane

Öppet odlingslandskap kring Lerdalsälvens lopp med gårdsstrukturer utmed dalgångarnas sidor. Fornlämningskoncentration med bland annat hällkista och fornborg.

Historik och beskrivning

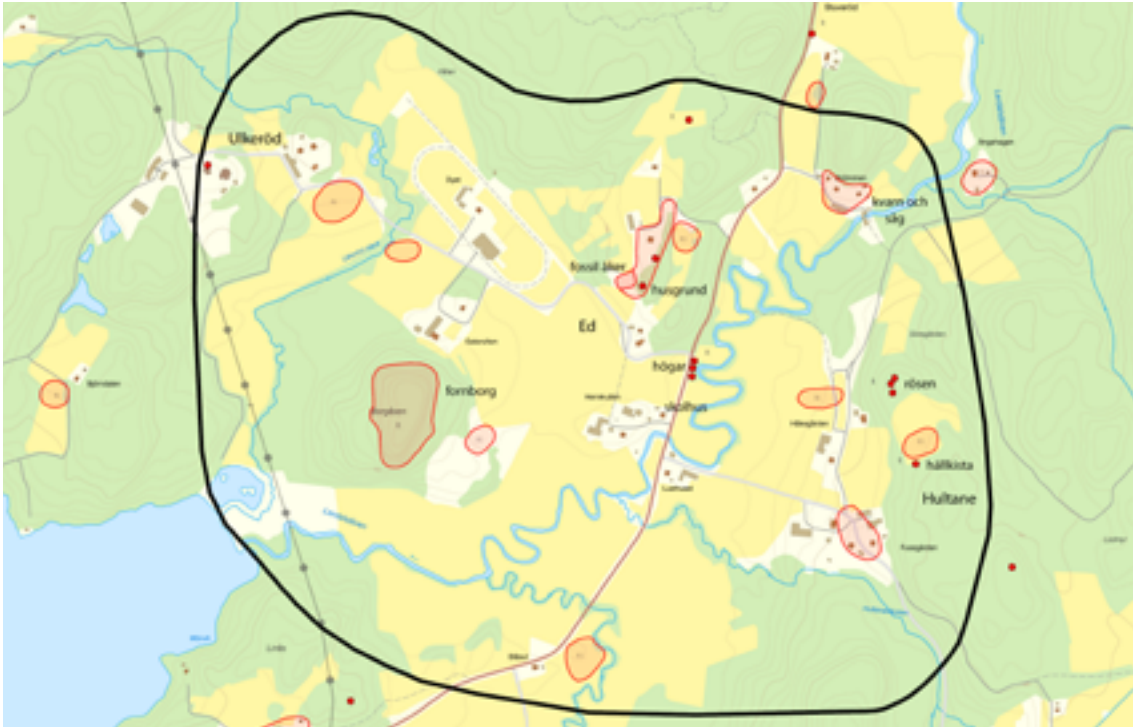
Miljön omfattar en utvidgning av Lerdalsälvens dalgång mellan Sannesjön och Lersjön. Älven bildar en starkt markerad meanderfåra, kantad av alskog. Odlingslandskapet är böljande och karaktäriseras av åkermarker med inslag av hagmarks-partier. Landskapet hålls öppet främst genom bete och slätter och stengärdesgårdar förekommer på många håll, exempelvis vid Hultane och Ed.

Fornlämningar

I området finns lämningar från olika skeden av förhistorien. Området kring Lerdalsälven har goda möjligheter till fiske, jakt, betesmarker och odling, vilket lockat människor att vistas här alltsedan stenåldern. Utmed dalgångsidorna finns ett flertal troliga stenåldersboplatser, där man hittat sparsamt med restprodukter efter redskapstillverkning i flinta.

Under övergången mellan stenåldern och bronsåldern, för cirka 4000 år sedan, anlades en hällkista i den östra delen av dalgången nära Hultane. Graven är uppbyggd av stora stenhällar och har varit gravplats åt flera personer. I kistan har man hittat brända ben efter minst en vuxen individ, samt gravgåvor i form av två flintdolkar, en spjutspets, en skrapa och keramik. På en höjd intill ligger två gravrösen från bronsåldern.

Järnålderns människor har också lämnat spår efter sig i landskapet. På det branta berget Borgåsen finns resterna av en fornborg. De lägsta partierna på berget har spärrats av med stenvallar. Fornborgen har troligen använts som försvarsanläggning i orostider och har ett strategiskt läge med god utsikt åt alla håll.

Utbredning av kulturmiljön Ulkeröd-Ed-Hultane. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Bredvid den gamla vägsträckningen som går mitt i dalen ligger minst två ovala högar, 16-18 meter långa. Dessa är gravanläggningar från järnåldern. Närheten till älven och en bra utsikt över landskapet trots det låglänta läget är förmodligen anledningen till att gravarna placerades just här.

Bebyggelse

Dalgången utgörs av markerna till gårdarna Ulkeröd, Ed och Hultane. Den första av dessa att dyka upp i de historiska källorna är Eds gård, som år 1514 ingick i ett godsskifte mellan två systrar. Ulkeröd och Hultane finns belagda från år 1573 respektive 1544.

Vid Eds gårdstomt finns en husgrund och lämningar efter flera terrasser, som har innehållit mindre odlingsytor och hagar. Dessa har legat i anslutning till Eds gårds tomt, där alla tre hemmansdelar låg fram till omkring 1836, då laga skiftet förrättades och två av gårdarna flyttade ut till nya lägen.

En stor del av bebyggelsen utgörs av hus från sekelskiftet 1900 fram till mitten av 1900-talet. Enstaka äldre hus från slutet av 1800-talet finns dock också, till exempel Hultane Fusegården och Ulkeröd med bostadshus från 1880-talet. På Ulkeröds gård bedrivs hotell-, jakt- och restaurangverksamhet och ägarna har varsamt renoverat befintliga gårdsbyggnader samt byggt nya på en höjd söder om gården, en hotellbyggnad från 2013 och en restaurang från 2018. Strax sydväst om bostadshuset stod tidigare även ett äldre bostadshus med jordgolv, troligen från tidigt 1800-tal. Det ersattes av en kopia 2010, byggt på samma hörnstenar. Den tillhörande lagården har renoverats och inrymmer numera en restaurang och gårdsbutik, men den äldre stommen, liksom den rundade ingångsporten, är bevarad.

Den äldre bebyggelsen ligger i traditionella lägen i övergången mellan berg och dal. Vid landsvägen ligger ett tidstypiskt skolhus, Eds folkskola byggt 1877 med likadana ritningar som på många andra håll i Sörbygden. Skolan var i bruk till 1954 och är idag privatbostad.

Till vänster: Hällkistan vid Hultane. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till höger: Fornborgsberget och odlingslandskapet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Sågen vid Strömmen

I Lerdalsälven vid Strömmen fanns goda förutsättningar för vattenkraft. Enligt en historisk karta från 1789 fanns såg och kvarn på både syd- och nordsidan, under Stuveröd respektive Hultane. Verksamheterna fortsatte under 1800-talet och det etablerades också såg- och mjölnartorp på båda sidor. Verksamhet med kvarn och såg pågick även under 1900-talet men osäkert hur länge. Byggnaderna som finns kvar på platsen är troligen uppförda på 1930-talet. Strax intill ligger tillhörande bostäder.

Motivering

Välbevarad fornlämningsmiljö, med en hällkista som en av de viktigare lämningarna, i ett karaktäristiskt öppet odlingslandskap med bebyggelse i traditionella lägen.

Fornlämningsmiljön speglar människans närvaro på platsen under alla förhistoriska tidsperioder. Hällkistan vid Hultane är särskilt värdefull som en av endast sex kända stenkammargravar i kommunen. Den är ett välbevarat och tydligt exempel på gravtypen. Odlingslandskapet är öppet och välhävdat och odlingsterrasserna vid Ed förstärker bilden av en mycket gammal odlingsbygd.

Odlingslandskapet med tillhörande jordbruksbebyggelse är representativ för landsbygdens jordbruksmiljöer. Med bebyggelsen utmed dalgångens slutningar samt på impediment är miljöns jordbrukskaraktär tydlig och gör miljön tydlig och läsbar.

Skolhuset är exteriört mycket välbevarat och berättar om perioden med landsbygdsskolor. De bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Till vänster: Bostadshus vid Hultane Fusegården. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Eds folkskola. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

De gårdar som ligger på äldre gårdsplatser utgör en viktig del av bebyggelsekontinuiteten och har därmed ett värde som gårdar även om de enskilda byggnaderna har ersatts av nya under andra halvan av 1900-talet.

De äldre bostadshus och ekonomibygnader som är välbevarade förstärker upplevelsen av miljöns karaktär.

Sågen och kvarnen samt tillhörande bostäder vid Strömmen berättar om hur vattendraget nyttjades för industriverksamhet.

Nyckelvärden

- Hällkista
- Fornborg
- Rösen och gravhögar
- Odlingsterrasser och husgrund vid Ed
- Öppet odlingslandskap
- Stengärdesgårdar
- Gårdstrukturen med bostadshus och tillhörande ekonomibygnader samt dess placering
- Eds folkskola
- Sågen och kvarnen vid Strömmen

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde, och till deras landskapsammanhang vid alla typer av åtgärder.

Sågen vid Strömmen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Äldre välbevarad bebyggelse bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering av bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Carlsson, Helene. 2003. *Bohuslänska gårdar – byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*. Bohusläns museum, Uddevalla.

Hammar, Lars-Erik. 1978. *Redovisning av efterundersökning av hällkista. Sanne socken nr 28 Hultane*. Stencil med dnr 1064-82, daterad 1978-09-18. Läns museet Uddevalla.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal.

Internet

Diplomatarium Norvegicum, band 1 brev 1037, via https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html, hämtat 2022-03-31.

Ulkeröds gård: www.ulkerodsgard.se (2022-04-21)

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-04-21)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv
N94-7:1 Ed. Storskifte 1792
N94-13:1 Hultane. Storskifte 1794

Lantmäterimyndigheternas arkiv
14-SAN-26 Ed. Laga skifte 1836
14-SAN-27 Hultane. Laga skifte 1838

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-78 NO Krokstad. Ekonomisk karta 1937-1938

Sanne kyrka. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

27. Sanne kyrka - Vassbotten

Öppet och böljande odlingslandskap kring Sannesjöns södra del med fornlämningar, kyrkomiljö och jordbruksbebyggelse.

Historik och beskrivning

Fornlämningar

Kring Sannesjöns södra del finns ett antal fornlämningar från förhistorisk tid. Utöver några fynd av restprodukter från redskapstillverkning i kvarts och flinta av stenålderskaraktär kommer de äldsta spåren från bronsåldern. Vid Vassbotten finns två berghällar med ristade skålgropar. På den ena platsen finns 134 skålgropar och på den andra 74, varav ett 50-tal ligger tätt i en L-formad grupp. Det finns även ett röse och en stensättning, som troligen också kommer från bronsåldern. I områdets västra del finns ett område med gravar och gravfält med totalt sex högar och tre stensättningar på en höjdrygg. Gravarna kommer från järnåldern. Närheten till sjön och odlings- och betesmarker lockade förmodligen förhistoriska bosättare till platsen, men idag vet vi inte var bebyggelsen låg.

Sanne kyrka

"Få landskyrkor torde kunna framvisa en så intagande belägenhet som Sande kyrkas. Omgiften av barr- och löfskogar, som bekläda det brutna landskapet, dominerar hon den natursköna Sandsjöns stränder."

Orden är Axel Emanuel Holmbergs, nedskrivna på 1840-talet. Kyrkan var då nybyggd. Den ersatte den tidigare lilla kyrkan av trä. I Sanne har det funnits kyrka sedan 1391 då den första gången nämndes i skriftliga källor. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1845–47. Vid tiden för Holmbergs yttrande var säkerligen kyrkan synlig från sjön. Inga större exteriöra förändringar har skett. Öster om kyrkogården ligger en del av det ursprungligen längre kyrkstallet i röd locklistpanel, med bevarade spiltor samt ett bårhus från 1960-talet. Söder om kyrkan finns några enkelstugor i olika grad av bevarande.

Utbredning av kulturmiljön Sanne kyrka-Vassbotten. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Tvärs över vägen, norr om kyrkan, ska en så kallad självspillingskyrkogård ha legat. De som begått självmord fick inte begravas på kyrkogården, utan fick enligt uppgift vila på denna plats utanför kyrkogårdsmuren. Det finns inga synliga lämningar i terrängen efter denna begravningsplats. Väster om Kyrketjärnet ligger en kolerakyrkogård. På grund av smittorisken begravdes koleraoffer ofta på särskilda kyrkogårdar en bit från annan bebyggelse. Lämningarna efter kyrkogården ska utgöras av ett område med små upphöjningar avgränsade av ett dike, men dessa är mycket svåra att upptäcka på grund av växtlighet. Kyrkogården ska ha varit i bruk under 1830-talets koleraepidemi. Ungefär mitt emellan dessa båda begravningsplatser finns en offerkälla som utgörs av en jättegryta.

Bebyggelse och odlingslandskap

Det gamla prästbostället, "Prästbol", ligger ett stycke nedanför kyrkan med utsikt över sjön. Bostadshuset är en salsbyggnad från 1880-talet och i vinkel mot detta står ett äldre bostadshus, klätt med faluröd locklistpanel. Byggnadsår för detta är okänt, men volym och formspråk talar för en tillkomsttid runt sekelskiftet 1800. En välbevarad ladugård hör till gården.

Området söder om Sannesjön upptas av ett öppet, böljande odlingslandskap, format av Lerdalsälven. Utmed dalgångssidorna växer skog och jordbruksbebyggelsen ligger på traditionella höjdlägen i landskapet. Vid Sannesjöns utlopp i Lerdalsälven finns en stenvalvbro i två spann, uppförd 1922.

Motivering

Välbevarad odlingslandskaps- och fornlämningsmiljö i inlandet med kyrka och bebyggelse i traditionella lägen.

Värdefull inlandsbetonad odlingslandskapsmiljö med lång kontinuitet i landskapsutnyttjandet. De förhistoriska fornlämningarna är tydliga och ligger på typiska lägen i landskapet, ofta med utsikt över sjön. Hällristningarna är särskilt värdefulla, eftersom skålgropslokaler med många ristade skålgropar är mycket ovanliga i inlandsområdena.

Till vänster: Gravhög. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till höger: Hällristningar vid Vassbotten. På denna häll finns 134 skålgropar. Foto: Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar.

Kyrkomiljön med sitt medeltida ursprung visar på platsens betydelse under lång tid. Värdena förstärks av den närbelägna kolerakyrkogården och den angivna platsen för självspillingskyrkogård, som representerar den många gånger hårda tillvaron för traktens folk. Den välhållna prästgården bidrar till upplevelsen av kyrkomiljöns ålder.

Det öppna odlingslandskapet låter oss förstå sammanhangen i landskapet och förstärker miljöns egenart.

Nyckelvärden

- Hällristningarna
- Gravar och gravfält från järnåldern
- Röse från bronsåldern
- Sanne kyrka
- Kolerakyrkogård
- Uppgift om självspillingskyrkogård
- Den före detta prästgården med två bostadshus och ekonomibyggnad
- Det öppna odlingslandskapet
- Stenvalvbro över Lerdalsälven

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet landskap, med bevarad miljö kring kyrkan. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas. Landskapet bör fortsatt hållas öppet, och fritt från bebyggelse som gör de historiska sammanhangen svåra att läsa av.

Kyrkomiljöns karaktär bör bibehållas och det omgivande landskapet bör fortsatt hållas öppet.

Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Till vänster: Det gamla prästbostället med två bostadshus av olika ålder. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum Till höger: Stenvalvbro över Lerdalsälven. I bakgrunden odlingslandskapet kring Prästebol. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Kyrkan och miljön kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2020. *Hällristningarna i Munkedals kommun*. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Arkeologisk rapport 14.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän. 1943. Red: Waldemar von Sydow och Sten Björkman. Uddevalla

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet: www.bebyggelseregistret.raa.se (Sökord: Sanne kyrka)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Sanne)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv
14-SAN-34 Prästbol. Gränsbestämning 1843

Rikets allmänna kartverks arkiv
J131-84 SO Sanne. Ekonomisk karta 1938

Odlingslandskapet vid Restad, med Krokstad kyrka i bakgrunden. Foto: Teresia Eboskog.

28. Örekilsälvens norra dalgång

Dalgångslandskap som formats av Örekilsälvens lopp samt av odling och bete, med kyrka och jordbruksbebyggelse i traditionella lägen. Fornlämningskoncentration med främst gravar i typiska lägen för Bohusläns inland. Riksintresse för kulturmiljövården.

Historik och beskrivning

Odlingslandskapet

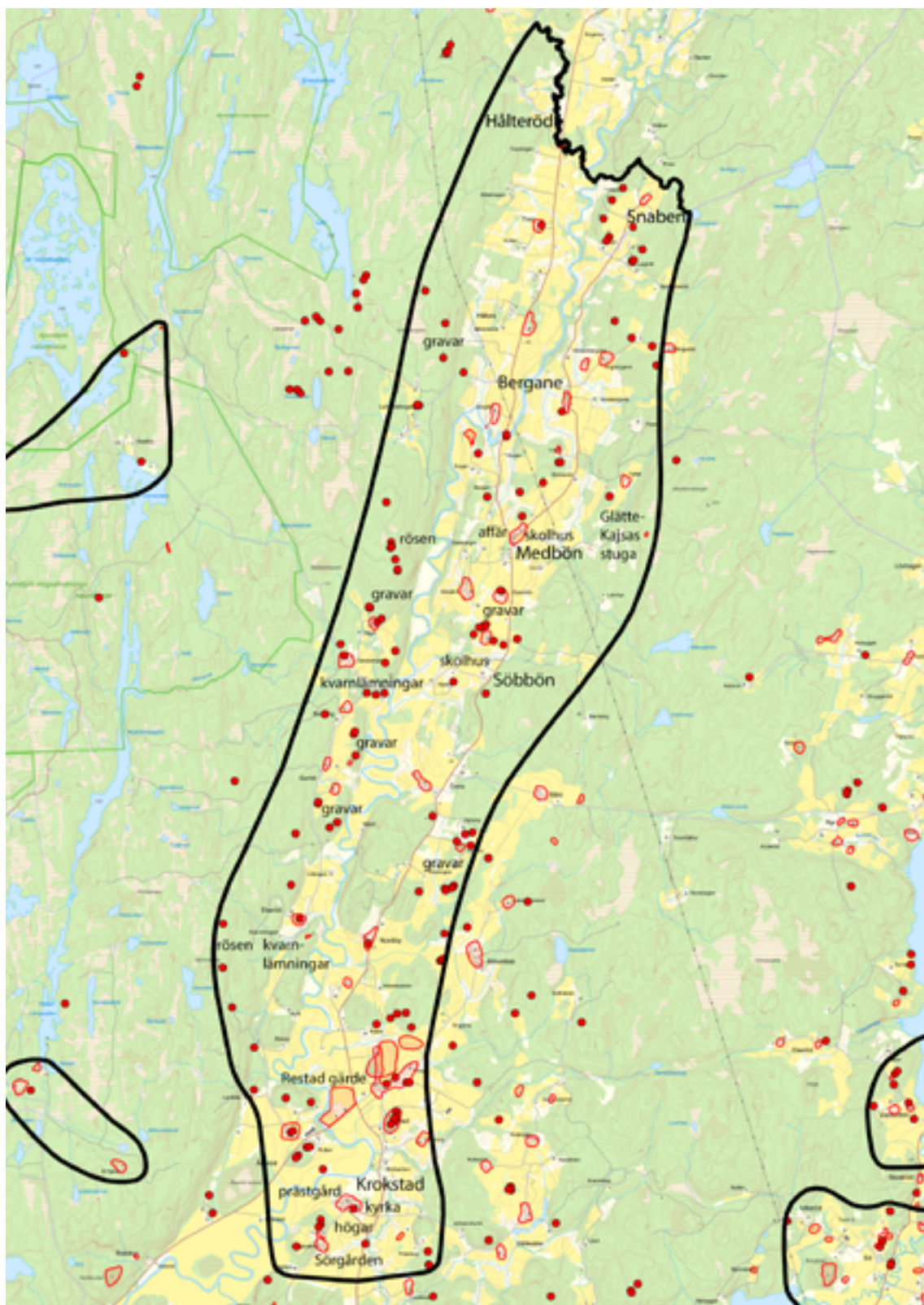
Miljön omfattar Örekilsälvens dalgång från Dalslandsgränsen i norr ner till Krokstads kyrka i söder. Älvens slingrande lopp har format landskapet, vilket präglas av ett öppet odlingslandskap med stora betesmarker som kontrasterar mot de massiva höjdområdena som bildar gräns mot öst och väst. Särskilt markant är detta på östsidan, där Kynnefjälls höga och branta bergvägg reser sig nästan rakt upp ur älven. Odlingslandskapet bryts upp av skogsbevuxna höjdryggar.

Området har en lång tradition av boskapsuppfödning som fortfarande består, då många av åkrarna idag används som betesmarker. Även vattendragens raviner utgör betesmarker och trampet av klövar har bildat små terrasseringar utmed sluttningarna på flera håll. I odlingslandskapet finns lämningar efter äldre tiders markbruk, exempelvis stengärdesgårdar, fossil åkermark och husgrunder. Kvarnlämningar finns på flera håll, bland annat vid Kvarnehogen, Solberg och Sönerhult. Vid Kvarnehogen har dessutom funnits ett kraftverk.

Fornlämningarna

De äldsta spåren på mänsklig aktivitet utmed Örekilsälven är relativt sparsamma och består av enstaka fyndplatser för flintor, yxor och andra redskap. Stenåldersmänniskorna har troligen besökt dalgången för att jaga och fiska, men inga större boplatser eller fyndplatser är kända.

Utbredning av kulturmiljön Örekilsälvens norra dalgång. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till vänster: Storhögen vid Krokstad kyrka Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.
Till höger: Krokstad Sörgård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Under bronsåldern anlades gravar i form av rösen och stensättningar på höjderna utmed båda sidor om dalgången, men i synnerhet utmed Kynnefjälls östra kant. Bronsålderns människor placerade gärna gravar i krönlägen, ofta med utsikt över vattenvägar eller vattendrag. Enligt äldre uppgifter har det hittats vapen av brons på flera platser i området, bland annat i Örekilsälven.

Längre ner, på höjdlägen i dalgången, finns stensättningar och högar som i många fall troligen tillhör järnåldern. De finns exempelvis vid Krokstad, Restad, Nyberg, Söbbön och Snaben. Vid Krokstad kyrka och Krokstad Sörgården finns fyra stora högar, varav den största vid Sörgården är 35 m i diameter. I storhögen vid kyrkan har gravurnor hittats, enligt äldre uppgifter. En av dessa högar fångade den resande biskopen Jens Nilssøns intresse när han besökte Krokstad år 1594. Han kallade den för Tinghogen. Kopplingen mellan storhögarna och socknens centralpunkt vid kyrkan kan utgöra ett exempel på ett administrativt centrum med rötter i järnålder.

Många gravhögar har försvunnit med tiden, bland annat genom bortodling. En sådan plats är Restad gärde norr om Krokstad kyrka. På platsen ska det ha legat förhistoriska gravkullar, men det finns också samtida uppgifter om att svenska och norska styrkor drabbat samman på platsen under Hannibalsfejden (1643–1645). I jorden ska man genom åren ha hittat bland annat människoskelett, sporrar, hästskor och blykulor. I samband med striderna drabbades allmogen av att soldaterna rövade och brände ned gårdarna i Krokstad.

Bebyggelsen

Huvuddelen av bebyggelsen inom området är belägen på traditionellt sätt i övergången mellan berg och dal eller uppdragen på kullarnas krönlägen. Husen är i allmänhet välhållna och uppförda mellan 1850- och 1920-talet. Inslaget av sekelskifteshus i nationalromantisk stil är stort, även om de äldre dubbelhusen dominerar.

Krokstad

Den nuvarande kyrkan uppfördes 1863. Den föregående träkyrkan var troligen uppförd på 1730-talet och var placerad något norr om den nuvarande. Kyrkplats och kyrkogård är av medeltida ursprung.

Prästgården (Krokstad 1:14) är en salsbyggnad från 1837, som byggts till och renoverats i senare tid. Kring gården är en förtätning av hus, bland annat löne/arrendatorboställe (Krokstad 1:1, friköpt sedan 1998), samt uthus av blandad ålder. Magasinsbyggnaden väster om prästgården är enligt besiktningsprotokoll uppförd kring sekelskiftet, men ger ett äldre intryck. Löneboställets bostadshus är uppfört 1919. Drängstugan byggdes under 1800-talets senare del. Den har tillsammans med en ladugård från sekelskiftet tillhört prästgården. Uppe vid kyrkan stod tidigare ett sockenmagasin.

Till vänster: Gårdsmiljö vid Söbben. Lillstugan till höger i bild användes som skola. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Handelsboden och vägkorsningen vid Medbön. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Öster om kyrkan står en av tidigare två längor i rödmålad brädpanel. Byggnaden har tidigare utgjort kyrkstall och har intakta spiltor.

Bostadshuset till Krokstad Sörgård är en salsbyggnad uppförd 1862. Med sin likartade exteriör och höjdläge bildar Sörgården visuellt en pendang till prästgården. Detta lär också ha varit avsikten då det byggdes.

Söbbön

I Sörbygden har det funnits flera skolor och Söbböns folkskola är den äldsta, byggd år 1875. Den utgörs av en välbevarad byggnad i en och en halv våning med fasad av ljusgrå locklistpanel. På den närliggande gården Söbbön Vesslefjäll finns det en lillstuga som inrymde småskolan. Stugan uppfördes för skolans räkning år 1927. Därefter var det skrädveri i stugan till omkring 1970.

Medbön

Trevägsskälet i Medbön bildades på 1880-talet, då häradsvägens sträckning lades om. Från att tidigare ha gått från Medbön till Snaben fick den nu en västligare dragning från Medbön över Håfors mot Kolsäter i Dalsland. Medbön växte ut till en knutpunkt med bland annat skola, handelsbod och bensinpump och med en tidstypisk bebyggelse från 1880–1920-tal.

Skolhuset i Medbön är byggt kring 1935 i en tidstypisk stil som återfinns på flera andra skolbyggnader i Sörbygden från denna tid.

Öster om Medbön, på västslutningen av Medbönsberget, ligger Glätte-Kajsas stuga eller Glättetomten. Det är en backstuga helt uppmurad i sten med fähus och jordkällare, omgärdat av stenmurar. På denna ensliga plats levde Glätte-Kajsa. Hon föddes 1839 och levde ensam i sin stuga fram till 1902, då hon flyttade till fattighuset, där hon senare dog år 1911. Stugan blev en ruin, men restaurerades senare. Platsen har också kallats Stefanus, efter en man som också bodde här en tid.

Bergane

Klosterbergane är troligen en utbrytning från Bergane och har även kallats Herrgården. Gården benämndes åtminstone till 1697 som klosterhemman och ägdes enligt A.E. Holmberg av Dragsmarks kloster. Har även varit frälsehemman och före detta fanjunkareboställe samt poststation under 1800-talet. Granngården Högbergane var militärt boställe på 1700-talet.

Snaben

Snaben ligger utmed en äldre vägsträckning som löpte från Krokstad via Medbön

till Gesäter i Dalsland. Den äldsta kända ägaren till Snaben är Gro Lafransdatter, som ägde gården 1433. Ortnamnet betyder spets eller framspringande udde.

Ett gästgiveri fanns vid Snaben från 1700-talet till cirka 1895, med anledning av platsens läge utmed landsvägen. Vägen förlorade sin betydelse efter 1880-talet, då parallellvägen på den västra sidan av Örekilsälven anlades.

Hålderöd

Av särskilt intresse är skolan vid Hålderöd och närmiljön kring den. Skolan är högt och vackert belägen på Kynnefjälls östsluttning, med vid utsikt över dalgången och de skogbevuxna höjderna på Dalslandssidan. Skolan låg på gränsen mellan jordbruksbygden och det stora Kynnefjällsområdet varifrån en stor del av skolbarnen fick ta sig fram till skolan. Nerifrån dalen går en grusväg med en bitvis uppbyggd vägbank upp till skolan. Man passerar Hålderöds gård, ett mycket välbevarat och tidstypiskt dubbelhus från 1870 med ladugården på andra sidan vägen. Skolhuset uppfördes omkring 1895 och är mycket välbevarat såväl interiört som exteriört. Undervisningen lades ned 1950–51.

Motivering

Mycket värdefull odlingslandskaps- och fornlämningsmiljö, samt värdefull kyrkomiljö och jordbruksbebyggelse med lång kontinuitet i landskapsutnyttjandet. Kommunikationshistoriskt viktig knutpunkt och vägsträckning. I miljön finns välbevarad bebyggelse.

Fornlämningarna i miljön utgörs främst av förhistoriska gravar från brons- och järnålder med en placering i landskapet som är typisk för inlandets dalgångar. Av särskilt stor betydelse är storhögarna vid Krokstad kyrka, som representerar Krokstads långa historia med förhistoriska rötter samt bidrar till miljöns karaktär. Det öppna och på många håll dramatiska odlingslandskapet visar på långt brukande och kan ses som en symbol för kommunens identitet som jordbruksbygd. Landskapets skönhetsvärden har lett till att området kring Örekilsälvens sträckning omfattas av landskapsbildsskydd (se under lagskydd).

Odlingslandskap och beteshävdade älvraviner vid Bergane. Foto: Teresia Eboskog.

Gårdarnas placering i krönlägen är utmärkande för Sörbygden och bidrar, tillsammans med odlingslandskapet och gårdsbebyggelsen, till miljöns karaktär.

De gårdar som ligger på äldre gårdsplatser utgör en viktig del av bebyggelsekontinuiteten och har därmed ett värde som gårdar även om de enskilda byggnaderna kan ha ersatts av nya under andra halvan av 1900-talet. De äldre bostadshus och ekonomibyggnader som är välbevarade förstärker upplevelsen av miljöns karaktär.

Skolhusen på Hålderöd, Söbbön och Medbön är exteriört mycket välbevarade och berättar om perioden med landsbygdsskolor. De bevarade stora skolsalsfönstren vittnar dels om husets tidigare funktion och dels om hur äldre skolor utformades för att skapa luftiga och ljusa lokaler enligt den tidens anda.

Knutpunkten med före detta handelsbod och skola vid Medbön berättar om platsens tidigare centrala betydelse och vägsträckningen förbi Bergane och Snaben är viktiga ur ett kommunikationshistoriskt perspektiv.

Nyckelvärden

- Rösen och stensättningar i krönlägen, bland annat på Kynnefjäll och vid Guröd
- Gravar och gravfält i dalgången
- Högarna kring Krokstad kyrka
- Kvarnlämningar vid Sönnershult, Solberg och Kvarnehogen
- Glätte-Kajsas stuga
- Krokstads kyrka med tillhörande äldre byggnader samt prästgård och arrendatorsgård
- Det öppna odlingslandskapet
- Betesmarken och betespåverkade raviner utmed vattendragen
- Stengärdesgårdar, fossil åkermark och andra kulturlandskapselement
- Gårdsstrukturen med bostadshus och ekonomibyggnader samt dess placering i krönlägen
- Äldre välbevarade bostadshus och ekonomibyggnader
- Knutpunkten med bevarade byggnader vid Medbön, särskilt handelsboden och skolan.
- De välbevarade skolbyggnaderna på Söbbön, Hålderöd och Medbön
- Vägsträckningen från Medbön till Snaben

Målbild och rekommendationer

Bevarad fornlämningskoncentration, med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap, med bevarad jordbruksbebyggelse och miljö kring kyrkan. Varsam bebyggelseutveckling med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

Utöver det lagskydd som fornlämningarna i miljön har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför mycket viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras. Ny bebyggelse i begränsad omfattning, och placerad i traditionella lägen. Åkermarken bör inte bebyggas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med bibehållen be-

Hålateröds gamla skola. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

byggelse- och landskapsbild.

Kyrkomiljöns karaktär med tillhörande byggnader bör bibehållas och det omgivande landskapet bör fortsatt hållas öppet.

Det finns värdefull äldre bebyggelse i miljön, vilken bör bevaras, och dess traditionella utformning och placering bibehållas. De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Området är av riksintresse för kulturmiljövården. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Kyrkan och miljön kring kyrkan skyddas av KML 4 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Landskapsbildsskydd

Landskapsområdet kring Örekilsälven från Kärnsjöns norra del till kommungränsen mot Dals-Ed omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Referenser

Danielsson, John. 1959. *Bohusläns bygd och folk: en minnesbok*. Malmö.

Drougge, Gunnar. 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Hasslöf, J.O. Rune och Gabrielsson, Lennart. 2012. *Konglig Bohus Läns Regemente, Bullarens kompani 1727–1901*. Stiftelsen Bohusläns Försvarsmuseum. Munkedal.

Holmberg, Axel Emanuel. 1867. *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Nytryck i facsimil 1979, Uddevalla.

Hultengren, Svante. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län: bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden*. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Naturcentrum, Bohusläns museum, Göteborg

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Nielsen, Yngvar. 1885 (faksimiltryck 1981). *Biskop Jens Nielsøns visitatsböcker og reiseoptegnelser 1574–1597*. Munkedal.

Oedman, Johan. 1946. *Chorografia Bahusiensis Thet ähr: Bahus-Läns Beskrivning, så till thess Natur, Art och beskaffenhet 1746*. Stockholm.

Svenska gods och gårdar, del XLI (41) Bohuslän. 1943. Red: Waldemar von Sydow och Sten Björkman. Uddevalla.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Internet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet: www.bebyggelseregistret.raa.se
(Sökord: Krokstads kyrka)

Glätte-Kajsas stuga: <https://www.facebook.com/search/top?q=gl%C3%A4tte-kajsas%20stuga> Munkedals kommuns Facebooksida Grejen med Munkedal, hämtat 2022-04-06.

Äldre skolor i Munkedal, Munkedal kommuns kartportal: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/aldre-skolor> (2022-04-19)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-78 NV Krokstad. Ekonomisk karta 1937

J131-84 SV Sanne. Ekonomisk karta 1938

J131-84 NV Sanne. Ekonomisk karta 1938

J131-84 NO Sanne. Ekonomisk karta 1938

J131-91 SV Gesäter. Ekonomisk karta 1938

Bostadshuset på Keddebo gård. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

29. Keddebo

En mindre jordbruksbygd vid östra stranden av Södra Kornsjön på Kynnefjäll med äldre bebyggelse samt ett småskaligt odlingslandskap.

Historik och beskrivning

Keddebo hade under 1800-talet och ett stycke in på 1900-talet en betydligt större omfattning både i odlad areal och antal gårdar än idag. På andra sidan sjön, i Tanums kommun, finns en liknande jordbruksmiljö som hänger samman med Keddebo, med sjön som naturlig förbindelseled.

Bostadshuset till stamfastigheten Keddebo utgörs av en salsbyggnad i 1 ½ våning med fasad av faluröd locklistpanel och med ett halvrunt fönster centralt placerat på vardera långsidan. Huset är troligen uppfört på 1860-talet. På gårdsplanen står ett litet, omålat hus av ålderdomlig typ. Huset är hitflyttat från torpet Mon, som tidigare låg öster om Keddebo.

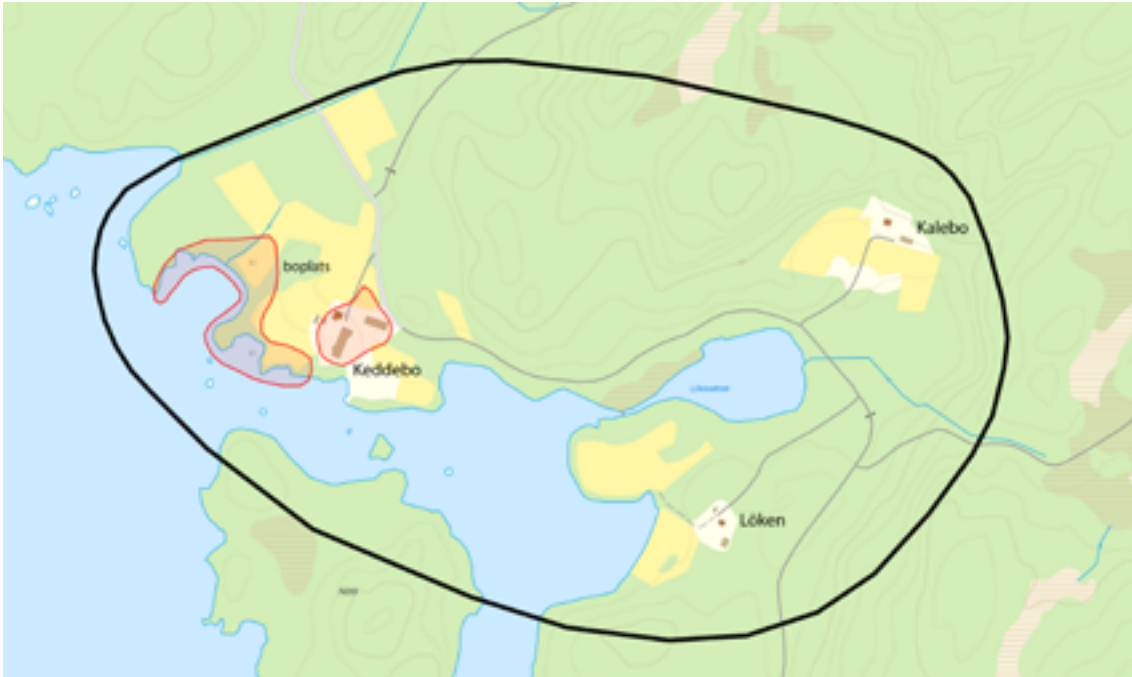
Den övriga bebyggelsen består av dubbelhus på den tidigare gården Löken och torpet Kalebo (även kallat Hällan), uppförda omkring 1870–1900. I Kalebo inrymdes fram till 1935 skola i ett av rummen. En familj och lärarinnan bodde i huset. Bilväg till gården byggdes på 1950-talet. Kring gårdarna och ända ned mot sjön finns ett småskaligt odlingslandskap med ängar, åkrar och betesmark.

Till stamfastigheten Keddebo hör även marken till den tidigare gården Bönhuset, vars bostadshus har moderniserats.

Fornlämningar

Utmed stranden strax väster om gårdsbebyggelsen på Keddebo ligger en boplats från stenåldern. Stenyxor och restprodukter efter redskapstillverkning i flinta har hittats på stranden. Liknande boplatser finns på flera håll utmed Södra Kornsjöns stränder. Dåtidens människor använde troligen boplatserna i samband med jakt och fiske.

Utbredning av kulturmiljön Keddebo. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Motivering

Välbevarat småskaligt odlingslandskap med välbevarad äldre bebyggelse. I miljön finns en fornlämning i typiskt sjönära läge.

Landskapet med tillhörande jordbruksbebyggelse är representativ för det småskaliga odlingslandskapet. De åkrar och ängar som ännu är i bruk värnar ett värdefullt kontinuerligt nyttjande och tillsammans med husen bidrar de till i hög grad till miljöns karaktär och pedagogiska värde. De äldre husen har dessutom byggnadshistoriska värden då de visar på en äldre byggnadstradition.

Stenåldersboplatsen är typisk för inlandets boplatslägen, som ofta ligger på stränderna kring sjöar. Boplatsläget har också pedagogiska värden. Eftersom boplatsen ännu ligger på dagens sjöstrand är det lätt att föreställa sig hur platsen användes av stenålderns människor.

Nyckelvärden

- Det öppna, småskaliga odlingslandskapet kring sjön
- Betesmarker
- Kulturlandskapselement såsom stengärdesgårdar
- Gården Keddebo med bostadshus, ekonomibyggnader samt det flyttade torpet
- Gården Löken
- Boningshuset på Kalebo
- Sjönära stenåldersboplats

Målbild och rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild. Varsamt hanterade byggnader. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet.

Till vänster: Torpet som flyttats från Mon till Keddebo. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Landskapet ner mot Södra Kornsjön vid Keddebo. Här ligger också en stenåldersboplats. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

De kulturhistoriska värdena i landskapet är knutna till fortsatt hävd genom bete eller åkerbruk. Det är därför viktigt att landskapet fortsatt hålls öppet, och att värdefulla kulturlandskapselement bevaras.

Äldre bebyggelse bör bevaras, och dess karaktär, traditionella utformning och placering bibehållas. Löpande underhåll bör ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer som finns. Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Komplettering av bebyggelsen bör ske mycket varsamt och i begränsad omfattning, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Till vänster: Betesmark och ekskog vid gården Keddebo. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Boningshuset på Löken. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Referenser

Drougge, Gunnar. 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Gårdar i Göteborgs och Bohus Län, vol 1, 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. 1984. Munkedal.

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-KRO-184 Keddebo. Laga skifte 1858

14-KRO-262 Keddebo. Laga skifte 1887

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-91 NV Gesäter. Ekonomisk karta 1938

Bebyggelse och odlingslandskap med höhässjor vid Kasebo. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

30. Kynnefjäll

Två separata bebyggelsemiljöer på det höglänta Kynnefjällsområdet, fjällgårdarna Östra och Västra Fjället respektive Kasebo. I Kasebomiljön ingår även kvarnlämningar samt Vaktarekullen, där de boende på Kasebo via ett torn hade som uppdrag att hålla utkik efter skogsbränder.

Historik och beskrivning

Benämningen fjäll finns på flera håll i Bohuslän och indikerar här främst höglänta utmarksområden. I dessa trakter finns ytterst få kända förhistoriska boplatser och likaså få bosättningar från historisk tid fram till 1700-talet. Med den stora befolkningsökningen under senare delen av 1700-talet och 1800-talet kom Kynnefjäll att koloniserats av torpare och backstugesittare och fler än trehundra bebyggelselägen har identifierats på hela Kynnefjäll.

Sedan sekelskiftet har nästan alla torp och backstugor på fjället försvunnit och idag återstår endast en handfull anläggningar. Bland dessa märks de små fjällgårdarna vid Östra Fjället, Västra Fjället och Kasebo. På många ställen på Kynnefjäll finns dock bevarade husgrunder som vittnar om den tid då Kynnefjället hyste många små torpställen.

Västra och Östra Fjället

Den södra bebyggelsemiljön utgörs av de kvarvarande gårdarna Västra Fjället och Östra Fjället i ett fossilt odlingslandskap på Kynnefjäll.

Västra Fjället är ett före detta kronojägarboställe. Gården nämns för första gången år 1719 och var samregistrerad med Budalen. Bostadshuset är väl bibehållet med karaktär av tidigt 1900-tal. Fasaden har en faluröd, stående locklistpanel och öppen veranda med tidstypiska snickerier. Det tidigare öppna och ljusa landskapet kring gården har förändrats genom att den tätande skogen på Kynnefjäll kryper allt närmare in på bebyggelsen. Ett antal odlingsrösen på omgivande, igenväxande marker visar på att man tidigare haft en större uppodlad areal.

Till vänster: Boningshuset på Västra Fjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.
Till höger: Boningshuset på Östra Fjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Kasebo

Miljön vid Kasebo utgörs av ett isolerat fjälljordbruk vid norra stranden av Lilla Holmevatten, på Borgens utmark på Kynnefjäll. En karta från 1727 över utmarken visar att Kasebo då var en kronogård om 1/4 mantal.

Här tar den körbara vägen slut och fortsätter som stigar vidare över fjället. Placeringen av en gård här måste ses i samband med det stora system av sjöar och vattendrag som istället för landsvägar utgjort ett viktigt kommunikationssystem.

Området norr om gården ingår i Kynnefjällets mest värdefulla naturparti med delvis vildmarkskaraktär. Vegetationen karaktäriseras av hållmarkstallskog bruten av hållmarksljunghedar, en för fjället typisk landskapsbild som uppstått genom tidigare generationers kalhuggning, svedjebränning och bete. Varje år svedjades större eller mindre områden på fjället, i första hand för att förbättra betesmarken. Detta förekom under hela 1800-talet och kanske också tidigare. Det var mycket vanligt att bönderna från dalen sände upp sina får på sommarbete på den samfällda utmarken på fjället. Fåren hämtades, vallades och lämnades åter av barn till fjällbönder som härigenom fick en välbehövlig extrainkomst. Kasebo tillhörde en av de gårdar som tog emot betesfår om somrarna.

På Skogssällskapets initiativ har stora delar av fjället under 1900-talet skogplanterats. Om detta arbete kan man läsa på den minnessten som står vid vägens kant strax söder om gården Kasebo. Landstinget förvärvade Kasebo samt skogsallmänningen runt 1917 respektive 1924 och de tidigare gårdsägarna blev istället arrendatorer. De boende på Kasebo hade därefter som uppdrag att hålla utkik efter bränder från Kynnefjälls högsta punkt som även tidigare kallades för Vaktarekullen och ligger ca 1,5 km från gården. Det har funnits ett vaktorn på platsen som troligen byggdes före andra världskriget. Tornet revs omkring 2011. Idag finns där en raststuga som förvaltas av Väst kuststiftelsen.

Kasebo fick telefon tidigt för att ha möjlighet att larma vid händelse av brand. De hade också en liten vindsnurra för elförsörjningen.

På sluttningarna ned mot sjön finns ett småskaligt odlingslandskap med tidigare åker-, ängs- och betesmarker, som fortfarande hålls öppet. Bostadshuset är ett välhållt dubbelhus, uppfört under några år i slutet av 1910-talet med fasad av faluröd stående locklist. Det ersatte ett äldre hus som låg strax ett söder om nuvarande. Samma familj ägde även ett bostadshus strax väster om gården. Dessa båda hus finns med på generalstabskartan från 1843. En del av husgrunden syns än idag.

Till vänster: Uthus, gärdesgård och grind på Östra Fjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Fägata kantad med stengärdesgårdar i fossilt odlingslandskap vid Östra Fjället. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

I vattendraget från Håfors till Stora Holmevattnet fanns det enligt karta 1727 en kvarn. Kvarnen samägdes i början av 1900-talet av Kasebo och Håfors Sörgård och benämndes Mörtefors kvarn.

Från gården utgår flera markerade vandringsleder över fjället.

Motivering

Välbevarade och mycket värdefulla små gårdsmiljöer i fjällandskap med mycket välbevarad äldre bebyggelse. I miljön finns värdefulla lämningar som fossil åkermark, fägator och kvarnlämningar.

Gårdsmiljöerna har främst socialhistoriska värden eftersom de berättar om koloniseringen av fjällmiljön under 1700- och 1800-talen. Bebyggelsen och lämningarna är viktiga för miljöns karaktär och förståelsen av platsens identitet. Placeringen och byggnadernas välbevarade karaktär och utformning bidrar till förståelsen och förstärker upplevelsen.

Odlingslandskapen kring bebyggelsen är småskaliga och enkla att avläsa. Detta gäller i synnerhet Kasebo och Östra Fjället. Vid Östra Fjället finns välbevarade fossila odlingslämningar, som berättar om hur inägorna varit organiserade i äldre tid. Platsen Vaktarekullen berättar om dess betydelse som utkikspunkt över ett trädlöst land.

Nyckelvärden

- Fjällgårdar: Västra Fjället, Östra Fjället och Kasebo
- Husgrunder, fägata, röjningsrösen och stengärdesgårdar vid Östra Fjället
- Stengärdesgårdar, husgrunder och andra kulturlandskapselement
- Öppet odlingslandskap kring Kasebo
- Platsen Vaktarekullen
- Kvarnlämning och dammvall

Målbild och rekommendationer

Bevarade bebyggelsemiljöer. Mycket varsam bebyggelseutveckling endast i begränsad omfattning. Mycket varsamt hanterade byggnader. Fortsatt öppet landskap kring Kasebo. Bevarade kulturlandskapselement som stengärdesgårdar och fossil åkermark. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. De äldre byggnaderna bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns.

Eventuella förändringar av äldre byggnader bör göras mycket varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

De kulturpräglade landskapsavsnitten kring Kasebo bör fortsatt hållas öppna. Värdefulla kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, fossil åkermark, vägsträckningar och husgrunder är viktiga för miljön och ska bevaras, i synnerhet kring Östra Fjället. Ny bebyggelse i begränsad omfattning i dessa delar, och placerad i traditionella lägen.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas.

Skogsbruket bör även fortsättningsvis bedrivas så att kulturlandskapselementen och andra kulturhistoriska lämningar skyddas och bevaras.

Tillgängligheten till Vaktarekullen bör förvaltas även fortsättningsvis.

Kulturlandskapselementen har inte utvärderats närmare och i samband med eventuella åtgärder bör de inventeras med avseende på omfattning och antikvarisk status.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna på Kynnefjäll ses inte som fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar, eller saknar antikvarisk värdering. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 och förvanskningsförbud 8:13 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Området kring Kasebo är sedan 1996 naturreservat.

Referenser

Carlsson, Henry. 1990. *Kynnefjäll: Göteborgs och Bohus län Älvsborgs län planering för naturvård, friluftsliv och kulturminnesvård slutrapport från Kynnefjällskommittén 1990-06-11*

Drougge, Gunnar. 1969. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XVII. Ortnamnen i Sörbygdens härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskningen i Göteborg. Lund.

Informationsfolder Kynnefjäll. Västkuststiftelsen.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 3 Sörbygden. 1994.

Sörbygdens härad: socknarna Hede, Krokstad, Sanne. Munkedal 1984.

Wallbom, Björn 2021. *Vattenanknutna kulturmiljöer i Bohuslän och Dalsland - Inventering och värdering av forn- och kulturlämningar i delar av Enningdalsälvens avrinningsområde.* Länsstyrelsen Västra Götaland, Rapport 2021:22.

Muntliga uppgifter: Informanter (2021-10-08, 2022-04-06)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N54-6:1 Borgen. Geometrisk avmätning 1727

Rikets allmänna kartverks arkiv

Fjällbacka J243-51-1, Generalstabskartan 1843

J131-78 NV Krokstad. Ekonomisk karta 1937-38

J131-83 SO Mo. Ekonomisk karta 1938

J131-84 NV Sanne. Ekonomisk karta 1938

Wiknerstugan, Pontus Wikners barndomshem. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

31. Kaserna

Välbevarad torpmiljö vid sjön Vassbotten som var filosofen Pontus Wikners barndomshem. Flottningslämningar och två broar vid Vassbottens utlopp i Munkedals-älven. Fyndrika boplatser från äldre stenålder med högt vetenskapligt värde.

Historik och beskrivning

Miljön omfattar en bebyggelsemiljö vid sjön Vassbottens östra strand samt en del av Munkedalsälvens lopp fram till Skällered.

Kaserna – Pontus Wikners barndomshem

Kaserna hembygdsgård är anlagd kring filosofen och författaren Pontus Wikners barndomshem. Wikner föddes 1837 på den lilla gården Kikerud i Valbo-Ryr, men familjen flyttade året därpå till torpet Kaserna. Wikner beskriver själv uppväxten och stugan som eländig. Han lärde sig läsa vid 3,5 års ålder och det sägs att han i tidig ålder predikade från det träd som står alldeles intill stugan. Fadern var bokhållare på Munkedals manufacturverk (Gamla bruket). Under barndomen på Kaserna upptäckte Pontus Wikner att han var homosexuell, ett faktum han tvingades dölja under hela sitt liv på grund av dåtidens normer och lagar. Vid 13 års ålder lämnade han Kaserna för studier i Göteborg och senare Uppsala, där han påbörjade en framträdande akademisk karriär inom filosofin.

Wikners barndomshem är en enkelstuga med ett rum och kök samt en tillbyggd snedtäckt. Stugan ägdes tidigare av Munkedals bruk men ägs nu av kommunen. Övriga byggnader på hembygdsgården består av en loge som är flyttad från gården Hult, en vävstuga även den flyttad till platsen, en smedja och en friluftsscen samt en av hembygdsföreningen byggd bagarstuga och kafeteria.

På hembygdsgårdens marker finns en milsten och två samlingar med ett femtontal väghållningsstenar vardera. Samtliga har flyttats hit från andra platser i kommunen.

Utbredning av kulturmiljön Kaserna. A) Pontus Wikners barndomshem. B) Loge. C) Smedja. D) Vävstuga. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Norr om hembygdsgården ligger två mindre, likartade bostadshus med valmade tak, troligen byggda på 1920-talet.

Broar och timmerflottning

Flottning i Munkedalsälven har förmodligen förekommit åtminstone sedan 1700-talet. År 1885 blev älven utlyst som allmän flottningsled, som var i bruk fram till 1966–68. Timret flottades från Dalsland för att sedan passera fördämningsvallen vid Kaserna på sin färd mot massfabriken vid Munkedals bruk. Vid Kaserna fanns en tippningsplats för timmer, samt enligt uppgift ett kapverk. En länsa av timmerstockar med angöringar, samt andra anordningar som syftade till att hejda och kontrollera timrets passage förbi fördämningsvallen, finns fortfarande kvar vid Kasernas kanotcentral.

Fördämningsvallen var en kombinerad fördämningsvall och träbro på stenfundament, som numera är ombyggd till kraftverksdamm. Denna bro ersattes 1922 av en stenvalvbro i tre spann, som är i bruk än idag.

Stenåldersboplatserna vid Skälleröd och Kaserna

År 1902 anmälde Hilma Stenström till Historiska museet att hon hade hittat "en tillverkningsplats för flintredskap" på Skälleröd gårde. Med tiden samlade hon in ett omfattande fyndmaterial. Totalt finns det flera tusen fynd av yxor och andra flintredskap från platsen i flera museisamlingar.

Skällerödsboplatsen, som Hilma Stenström hittade, är den största boplatsen i miljön. Här har människor bott under äldre stenålder, kring 8500 f.Kr. På den södra sidan av bron över Munkedalsälven finns ytterligare en boplats med många fynd och lämningar från både äldre och yngre stenålder, ca 7500–2000 f.Kr. Vid Kasernas hembygdsgård finns också en mindre stenåldersboplats.

Under stora delar av stenåldern låg Skälleröd och Kaserna vid en sjö och ett vattendrag nära en havsvik i en skyddad innerskärgård. Hit kom människor för att jaga storvilt, fiska och samla växter.

Till vänster: Pontus Wikners minnessten. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Länsan av timmerstockar med angöring vid Kasernas kanotcentral. I bakgrunden vattenkraftverket och stenvalvbron över Munkedalsälven. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Motivering

Välbevarad torpmiljö med personhistoria samt broar och flottningslämningar, som tillsammans med boplatser från stenåldern speglar äldre tiders varierade resursnyttjande utmed Munkedalsälven. I miljön finns välbevarad och värdefull bebyggelse.

Miljön kring Kaserna och Munkedalsälven innehåller välbevarade spår som är viktiga för berättelsen om kommunens historiska utveckling och identitet. Det välbevarade torpet vid Kaserna samt minnesstenen symboliserar ortens koppling till den berömde filosofen Pontus Wikner och hans uppväxt på platsen. Pontus Wikner har haft stor betydelse som filosof och efter sin död även som inspirationskälla i kampen för homosexuellas rättigheter. Övrig äldre bebyggelse på hembygdsgården berättar om tidigare byggnadstekniker och utformning.

Flottningslämningarna berättar om den för Munkedal så betydelsefulla träindustrin och förstärker tillsammans med stenvalvbron miljöns karaktär. Lämningarna efter flottning i Munkedalsälven har utpekats som mycket kulturhistoriskt värdefulla av Länsstyrelsen Västra Götaland. Den före detta träbron som byggts om till kraftverksdamm har också ett kulturhistoriskt värde, även om den genomgått betydande förändringar.

Till vänster: Stenvalvbron över Munkedalsälven. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum. Till höger: Milsten och samling av väghållningsstenar vid Kasernas hembygdsgård. Foto: Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Stenåldersboplatserna, i synnerhet de båda som ligger söder om Munkedalsälven, är med sina omfattande fyndmaterial viktiga för förståelsen av hur de första människorna i Bohuslän levde och har därmed höga vetenskapliga värden.

Sammantaget speglar miljön hur området kring Vassbotten och Munkedalsälven varit betydelsefull för människors varierade resursutnyttjande i 10 000 år.

Nyckelvärden

- Wiknerstugan på Kaserna
- Logen, smedjan och vävstugan på Kaserna
- Pontus Wikners minnessten
- Flottningslämningar kring kanotcentralen och brofästena
- Stenvalvbron och den äldre bron, numera kraftverksdamm
- Stenåldersboplatserna

Målbild och rekommendationer

Bevarad bebyggelsemiljö. Bevarad fornlämningskoncentration samt bevarade flottningslämningar och broar. Varsam bebyggelseutveckling. Varsamt hanterade byggnader.

De äldre byggnaderna bör behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. De ursprungliga snickerier, fönster och andra detaljer som finns är en del av husens karaktärer, och bör därför behållas.

Eventuella förändringar av de äldre byggnaderna bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste hänsyn tas till dessa fornlämningar och deras närområde när åtgärder vidtas. De flottningsanknutna lämningarna och stenvalvbron är mycket viktiga för miljön och bör bevaras. Även den ombyggda kraftverksdammen bör bevaras.

Det finns uppgifter om kvarn- och sågning i Munkedalsälven inom miljön som kan ha lämnat spår efter sig. I samband med eventuella åtgärder bör det utredas om det finns lämningar efter dessa verksamheter samt deras antikvariska status.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna inom miljön ses inte fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar, eller saknar antikvarisk värdering. För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. Förvanskningförbud PBL 8:13 gäller för Wiknerstugan och de övriga äldre byggnaderna på hembygdsgården.

Referenser

Alin, Johan. 1955. *Förteckning över stenåldersboplatser i norra Bohuslän*. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Informationsskylt på Pontus Wiknerstugan, Kaserna. (2021-05-19)

Jonsäter, Mats. 1988. *5000 år vid forsén i Munkedal*. Riksantikvarieämbetet UV Väst. Rapport UV 1988:4. Göteborg.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Roos Nilsson, Gunilla. 2015. *Flottningslämningar och andra vattenanknutna kulturlämningar. Inventering av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Örekilsälven, Munkedalsälven/Valboån och Töftedalsälven*. Länsstyrelsen Västra Götaland. Rapport 2015:61.

Swedberg, Stig, Toreld, Andreas och Östlund, Annika. 2012. *Foss 300, Munkedals kommun. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning*. Rio Kulturkooperativ. Kulturhistoriska rapporter 151. Hamburgsund.

Vägverket i Göteborgs och Bohus län. 1991. *Vägminnesvårdsprogram*. Surte.

Muntliga uppgifter: JanOlof Karlsson, Munkedals kommun (2022-05-05)

Internet

Bohusläns museums text i Kunskapsbanken om Pontus Wikner: <https://www.bohuslansmuseum.se/kunskapsbanken/pontus-wikners-liv-och-testamente/> (2022-05-05).

Flottningslämningar: Informationskartan Västra Götaland, skiktet Vattenförvaltning och kulturmiljöer. <https://ext-geoportal.lansstyrelsen.se/standard/?appid=023f6d-de755f41c5a719b111ddfb80ed> (2022-04-22)

Munkedals hembygdsförenings sida om Kaserna: <https://www.hembygd.se/munkedals-hembygdsf-rening/ny-sida-1> (2022-04-29)

Historiska kartor

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-63 NO Munkedal. Ekonomisk karta 1937

J131-64 NV Valbo-Ryr. Ekonomisk karta 1937

Högar på Steneheds gravfält. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

32. Hällevadsholm

En tvådelad miljö vars södra utbredning omfattar delar av ett stationssamhälle med omgivande affärsbebyggelse samt villa- och verksamhetsbebyggelse från mitten av 1900-talet. Här finns också Steneheds gravfält och andra fornlämningar från järnåldern. Den norra utbredningen inrymmer stenindustrilämningar, äldre vägsträckning samt lastageplats vid Bohusbanan.

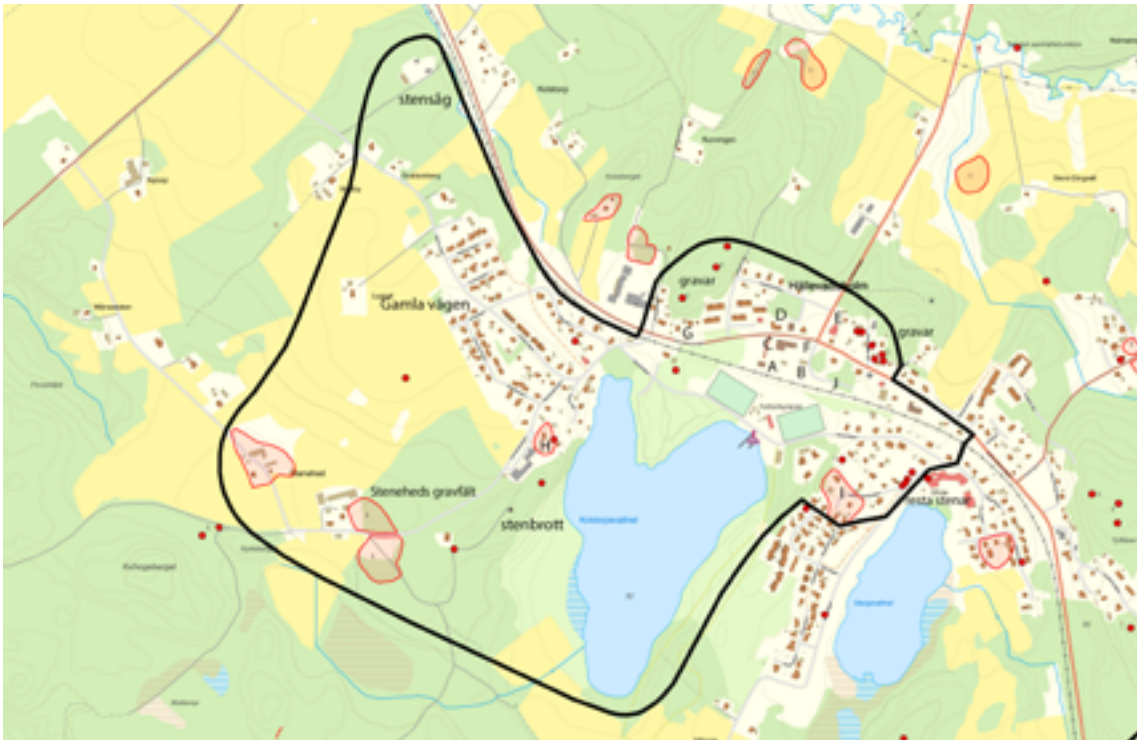
Historik och beskrivning

Namnet Hällevadsholm dök inte upp på kartan förrän 1885 då godsägare Bussie på Gesjö slog samman sin gård med Hällevad längre österut och ändrade gårdens namn till Hällevadsholm. Gården ligger dock en bit norr om samhället.

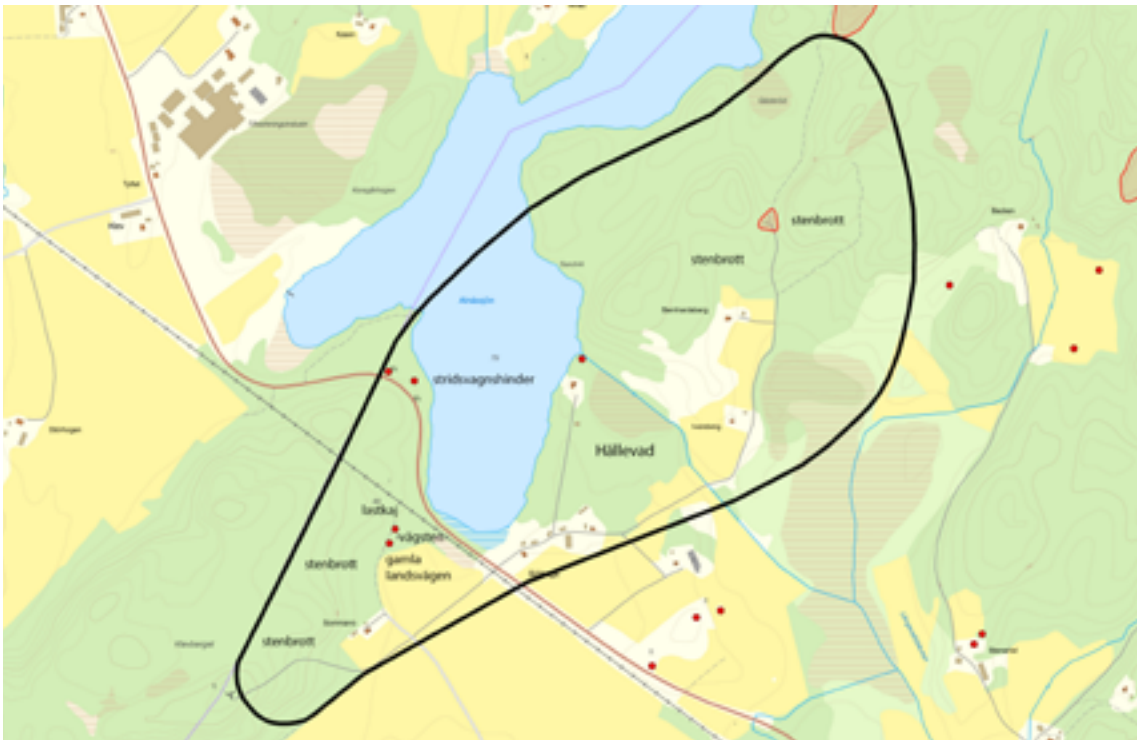
Steneheds gravfält och gravarna kring sjön

Steneheds gravfält är ett av Bohusläns mest kända. På heden väster om Kolstorpe vattnet ligger 45 synliga gravar, allt från högar, stensättningar och resta stenar men också en domarring och en skeppssättning. Mest känd är raden av nio resta stenar, som ökar i höjd åt sydväst. Den lägsta är 1,4 m och den högsta är 3,2 m hög. Teorierna om stenradens betydelse är flera: är det en astronomisk kalender, gravstenar eller minnesstenar för sägnens mördade brudfölje? Stenrader förekommer på flera av Bohusläns större gravfält, men ingen är så lång och välbevarad som den på Stenehed. Gravfältet har inte grävts ut av arkeologer, men antas dateras till järnålderns senare del, 400 – 600 e.Kr.

Stenehed är i själva verket en del av en större område med järnåldersgravar, som alla ligger kring Kolstorpevattnet och Vässjevattnet. Bland bebyggelsen i Hällevadsholm finns flera bevarade stensättningar, högar och resta stenar och ännu fler har funnits tidigare. Vid Hällevadsholms skola finns tre resta stenar, som flyttades till denna plats 1979 när en väg skulle breddas. Totalt undersökte arkeologerna fem gravar och en boplats, som visade att människor levde på platsen i flera hundra år under järnåldern, omkring 0 – 400 e.Kr.

Utbredning av kulturmiljön Hällevadsholms samhälle. A) Stationshus. B) Ekonomibyggnader kring stationen (magasin, källare) och park. C) Arwidssons ICA. D) Arwidssons järnaffär. E) Folkets hus. F) Thomas Thorilds minnesplats. G) Hotellbyggnader. H) Kolstorps gård. I) Väs-sje gård. J) Rester av kaj och godsmagasin. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Utbredning av kulturmiljön stenbrottslämningar. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Till vänster: Resta stenar vid Vässje. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Hällevadsholms station med tillhörande ekonomibyggnad. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Samhället Hällevadsholm

År 1900 fanns det endast några hus på platsen för samhället utöver gårdarna Kolstorp och Vässje, som då låg vid landsvägen mellan Uddevalla och Strömstad. När Bohusbanan byggdes 1900–1903 placerades en station vid Kolstorpevattnet på grund av ånglokens behov av sötvatten. Då valdes namnet Hällevadsholm för både järnvägs- och poststation, trots att stationen låg på Vässjes marker.

Det var Bohusbanan och stationens placering som satte fart på samhällsbyggandet. Under seklets första decennier tillkom förutom bostadshus en mängd verksamheter, exempelvis skolhus och en elektrisk kvarn och såg. Det fanns också bank och postkontor, bageri, hotell med taxi, verkstäder för att nämna några. 1924 byggdes Folkets hus. I mitten av 1900-talet expanderade samhället med nya villaområden både i den sydöstra och den nordvästra delen.

Bebyggelse

Centralt i samhället ligger Hällevadsholms stationshus med tillhörande jordkällare och ekonomihus. Söder om stationen finns också rester av en järnvägspark. I anknäytning till detta ligger också ett välbevarat magasin. Utmed järnvägen finns också fundament och grunder efter godsmagasin och lastageplats.

Stationshuset, liksom de övriga längs Bohusbanan, har utformats efter typritningar av järnvägsstyrelsens dåvarande chefsarkitekt Folke Zetterwall. Karaktäristiskt är den kompakta byggnadskroppen med stora takfall och takutsprång. Stationshuset i Hällevadsholm är ett exempel på "stationshus av minsta typen", uppfört i gult och rödbrunt hårdbränt tegel som var särskilt utvalt för att stå emot havsvindarna. Ekonomihuset är uppfört efter typritningar och inrymde tidigare tvättstuga, vedbod och sprutbod. Vedboden verkar i detta fall ha ersatts av ett dubbelgarage.

Till vänster: Arwidssons ICA i byggnaden från 1938. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Till höger: Exempel på bebyggelse från 1960-talet utmed Gamla vägen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum

Mellan stationen och landsvägen ligger Arwidssons ICA-affär i en byggnad vars ursprungliga del är uppförd i funkisstil 1938. Axel Arwidsson startade handelsbod 1904 i byggnaden på andra sida landsvägen och som idag inrymmer Arwidssons järnaffär. Den byggnaden byggdes på med en hel våning någon gång i mitten av 1900-talet. Arwidssons blev uppmärksammade i ICA-tidningen 1948 och blev då beskrivet som en ledlyd för lanthandeln. De sålde allt ifrån livsmedel och kläder till jordbruksmaskiner och redskap. År 1972 byggdes affären till och ändrade då karaktär till viss del. Bland annat sattes skyltfönstren igen. Man kan dock ana den ursprungliga funkiskaraktären under 1970-talsmaterialen. Den ursprungliga skylten från 1938 är kvar och minner om affärens ursprung.

Insprängda bland de yngre husen ligger den äldre gårdsbebyggelsen på Vässje och Kolstorps gårdar på var sida Kolstorpevattnet. Kvar finns även Folkets hus och hotellet. Samhället präglas dock mestadels av bebyggelsen från mitten av 1900-talet. Före detta affärsbyggnader med skyltfönster, hyreshus och bostadshus visar på samhällets expansion på 1950-talet. Det finns också ett flertal verkstäder med ursprunglig karaktär från decennierna kring 1950. Expansionen är särskilt tydlig utmed Gamla vägen i nordvästra delen av samhället där det finns ett stort antal välbevarade och tidsenliga villor och lägenhetslängor.

Stenbrottslämningar

Stenbrytning krävde närhet till transportmöjligheter och innan järnvägen kom skedde transporten per båt. Järnvägen möjliggjorde därför även stenbrytning i inlandet och i Hällevadsholmstrakten börjades sten brytas 1906–1907. Under första världskriget låg arbetet nere men 1923 kom det igång igen. Som mest var det omkring 50 verksamma stenhuggare, ett flertal inflyttade från Blekinge. Graniten i området Rabbalshede – Hällevadsholm skiljer sig från graniten utmed kusten då den här har en blågrå nyans.

Stenbrott fanns det på flera platser runt om samhället, bland annat ett större brott på Steneheds marker vid Kolstorpevattnet samt småbrott öster om samhället på Kolstorps och Steneröds marker. I Klevberget, på Hällevadsholms gård fanns det en större mängd småbrott och vid Bohusbanan i närheten kan man se rester av en lastkaj där stenen lastades för vidare transport med tåg. Där fanns det tidigare ett stickspår vars spårväxel ligger kvar i gräset. Vägar anlades av skrotsten och skärv i berget för att kunna frakta ner stenen med häst och vagn. De finns delvis kvar än idag. I berget finns även en "stenkista", troligen för förvaring av krut. Längs med bergskanten mot järnvägen finns en kraftig stengärdesgård, troligen byggd av banverket.

Till vänster: Rester av lastkajen vid lastageplatsen utmed Bohusbanan. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Poleringslokal från 1950-talet, skrotsten och kran från stensågens tidigare verksamhet. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Öster om järnvägen, på Hällevads marker, finns rester av ett storbrott som troligen var verksamt under 1960- och 1970-talen. Kvar i berget finns bland annat skrotsten, kranfundament, stag och krampor, tippvallar, en byggnad utan tak samt en sprängkammare (skyddsrum).

Närmare samhället ligger en gammal stensåg med ny stenverksamhet sedan 2010. Stensågen startade på 1940-talet och där producerades gravstenar, byggstenar och skivor med hjälp av tre ramsågar. Sågarna krävde 110 ampere och verksamheten fick därför en egen transformatorstation som finns kvar än idag. Sågarna ska enligt uppgift ha varit från 1880-talet. Byggnaden finns kvar, dock delvis utan tak. På området finns också en poleringslokal från 1950-talet och högar med så kallade bakar (restprodukterna från sågningen) samt den kran som användes för att flytta stenblocken. Verksamheten gick i konkurs på 1960-talet men togs upp igen med nya ägare under en kort period på 1970-talet.

Gamla landsvägen

Vägen i nord-sydlig riktning gick tidigare väster om nuvarande väg, över Hällevadsholms åkermark för att sedan göra en sväng utmed Klevberget och Alnässjön. Vägsträckan finns delvis kvar med stengardister, uppmurad vägbank och vägghållningssten. Intill vägen vid sjön finns stridsvagnshinder av betong från 1943, en lämning efter beredskapen under andra världskriget. Hindren gjorde det möjligt att vid behov helt spärra av passagen in i inlandet. Där finns också en betonggrund efter en toalettbyggnad som hörde till den camping som en period under andra halvan av 1900-talet låg på udden vid sjön.

Thomas Thorild

Thomas Thorild föddes som Thomas Jönsson Thorén 1759 på gården Blåsupp strax söder om samhället Hällevadsholm. Han var en filosof, diktare, kritiker, samhällstänkare, visionär och utopist som blivit uppmärksammas som en av den svenska litteraturens och vitterhetens mest egensinniga och mångsidiga genier. Redan som liten blev Thomas föräldralös och uppfostrades av sin bror i Kungälv men kom sedan att hamna i Greifswald som professor och bibliotekarie på universitetet. I Hällevadsholm bildades Thomas Thorildsällskapet 2007 och en minnesplats, Thomas Thorildsplatsen, invigdes i Hällevadsholm 2009. Platsen är konstnärligt utformad av den lokale stenkonsnären Lukas Arons.

Motivering

Värdefull bebyggelsemiljö representativ för stationsmiljöer utmed Bohusbanan, och som har en tydlig historisk koppling till Hällevadsholms framväxt som samhälle. I miljön finns värdefull samhälls- och näringsbebyggelse från tiden omkring sekelskiftet 1900 fram till 1950-1960-talen samt värdefulla industrihistoriska lämningar. I miljön finns dessutom mycket värdefulla fornlämningar.

Stationshuset med tillhörande räls och ekonomibyggnader berättar om Bohusbanans betydelse för kommunikationerna och huset är ett tidstypiskt exempel på en vanligt förekommande arkitektur med förbländertegel. Stationshuset tillhör också en byggnadstyp som blir alltmer sällsynt på grund av flertal rivningar utmed Bohusbanan.

Gårdsbebyggelsen på Vässje och Kolstorp berättar om områdets ursprung som jordbruksmark. Affärsbyggnaderna och näringsverksamheten i centrum speglar tydligt den utveckling som följde efter Bohusbanan och stationens etablering. Arwidssons ICA-affär och framförallt i kombination med affärens fasadskylt förstärker miljöns karaktär. Trots att byggnaderna i miljön har genomgått förändringar har de en viktig del i berättelsen om platsens historia och utveckling.

Den tidstypiska villabebyggelsen (särskilt utmed Gamla vägen) från mitten av 1900-talet ger en tydlig bild av samhällets expansion och berättar också om den tidens estetiska ideal.

En stor del av bebyggelsen i samhället är av yngre karaktär och ses i nuläget inte som kulturhistoriskt intressant.

Thomas Thorilds koppling till Hällevadsholm har spelat en stor roll för bygdens identitet och detta immateriella värde kommer till uttryck i minnesplatsen i centrum.

Steneheds gravfält är ett viktigt besöksmål och en symbol för kommunens tidiga historia. Platsen har dessutom vetenskapliga värden och stärker miljöns egenart. Tillsammans med gravarna i Hällevadsholm visar gravfältet på en lång kontinuitet av brukande och läget kring två sjöar är representativt för hur större gravfält i Bohuslän kan vara belägna. De tre resta stenarna vid Hällevadsholms skola är undersökta, men står nära sina ursprungliga lägen och representerar de gravar som en gång låg där. Sammantaget är gravarna viktiga för förståelsen av det förhistoriska landskapet kring Kolstorpevattnet och Vässjevattnet.

Stenindustrilämningarna berättar om en industrihistorisk epok som skiljer sig något från den övriga stenindustrin i norra Bohuslän på grund av dess nära koppling till Bohusbanan. Brotten är lätta att överblicka och har flera välbevarade detaljer som vägar, kranfundament, lastageplats som gör dem läsbara.

Den äldre vägsträckningen förstärker miljöns karaktär och koppling till en äldre kommunikationshistoria. Stridsvagnshindren vittnar om en tid när andra världskriget var en påtaglig del av vardagen i gränslandskapet Bohuslän.

Storbrottet på Hällevads marker. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Nyckelvärden

- Stationsmiljön med stationshus, jordkällare, ekonomihus och rester av park
- Centrumbebyggelsen: Arwidssons, Folkets hus samt de spår av affärsverksamhet som finns på de före detta affärerna
- De välbevarade villorna och lägenhetslängorna utmed Gamla vägen från mitten av 1900-talet
- Den äldre välbevarade bebyggelsen från decennierna omkring 1900
- De välbevarade verkstadsbyggnaderna från mitten av 1900-talet
- Thomas Thorilds minnesplats
- Gårdsbebyggelsen med bostadshus och ekonomibygnader på Vässje och Kolstorp
- Steneheds gravfält
- Gravar kring sjöarna och i Hällevadsholms samhälle
- Det tre undersökta resta stenarna vid Vässje och Hällevadsholms skola
- Stenbrottslämningarna
- Lastkaj vid Klevberget
- Stensågens äldre byggnader och kvarvarande lämningar
- Den äldre landsvägens vägsträckning vid Alnässjön med gardister och vägbank
- Stridsvagnshindren vid Alnässjön

Målbild och rekommendationer

Bevarad station, gårdsbebyggelse och utpekad bebyggelse från 1900-talets första hälft. Bevarade stenindustrilämningar. Mycket varsam bebyggelseutveckling i anknytning till stenbrotten. Varsam hantering av de utpekade byggnaderna. Bevarad fornlämningsmiljö.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibygnader på Vässje och Kolstorp bör bevaras. De äldre byggnaderna bör bevaras och behålla så mycket av sin ursprungliga karaktär som möjligt. Löpande underhåll bör göras varsamt på ett sätt som tillvaratar de ursprungliga detaljer och karaktärsdrag som finns. Eventuella förändringar av befintliga byggnader bör göras varsamt och anpassas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär till byggnadernas, eller byggnadsdelarnas, ursprungliga karaktär.

Rivningsförbud bör läggas på stationshuset och tillhörande byggnader.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste mycket stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder. Detta gäller i synnerhet Steneheds gravfält. De tre resta stenarna vid Hällevadsholms skola ses inte längre som fornlämningar. De är dock viktiga för förståelsen av de förhistoriska kulturvärdena i miljön och bör bevaras.

De stenindustrihistoriska lämningarna är mycket viktiga för miljön och bör bevaras.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 samt krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14. För stationsbyggnaden med tillhörande byggnader gäller förvanskningförbud PBL 8:13.

Landskapsbildsskydd

Landskapsområdet kring Alnässjön omfattas av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Referenser

Carlsson, Helene, 1995: *Kulturhistoriska miljöer utmed Bohusbanan – Kulturhistoriskt utredning 1994*. Bohusläns museum nr 8.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Jonsson, Leif och Olsson, Eva. 1984. *Gravarna vid Vässjevattnet. Fornlämning 214*. Riksantikvarieämbetet. Rapport UV 1984:13

Spång, Anders; Gustafsson, Ebbe. 2013. *Munkedals kommun förr och nu*. Munkedal.

Östlund, Annika och Börjesson, Liljas, Lisa 2022. *Sten.doc 2.0. Den bohuslänska granitindustrin – kunskapsuppbyggnad och planeringsunderlag. Kulturlandskapet rapporter 2022:3*.

Internet

ICA-tidningen nr 2, 1948. Inköpscentralernas tidning för köpmän och affärsmedhjälpare. www.ica-historien.se (2022-04-07)

Digitalt museum: www.digitaltmuseum.se (Sökord: Hällevadsholm)

Om Stenehed på Kunskapsbanken: <https://www.bohuslansmuseum.se/kunskapsbanken/stenehed/> (2022-05-13)

Om Stenehed på Munkedals kommuns hemsida: <https://www.munkedal.se/uppleva-och-gora/kultur/kulturhistoria-kulturarv/fortid/jarnalder-pa-stenehed> (2022-05-13)

Stonezone: <http://www.stonezone.se/stonezone/about-STONEZONE> (2022-04-06)

Sven Arwidsson's hemsida: <http://www.arwidsson.info/affaren.htm> (2022-04-06)

Historiska kartor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-SVA-83 Kolstorp. Enskifte 1826

14-SVA-8 Vässje. Utbrytning 1735

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-76 SO Rabbalshede. Ekonomisk karta 1937

J131-70 NO Bärfendal. Ekonomisk karta 1937

J133-9B0a Svarteborg. Ekonomisk karta 1977

Jordkällare vid torpet Dammeliden. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

33. Skottfjället

Höglänt fjällområde med många välbevarade torplämningar, främst från 1800-talet, samt enstaka bevarade äldre hus. Lämningar från utmarksbruket, exempelvis stengärdesgårdar, kolningsgropar och torvtorkningshus.

Historik och beskrivning

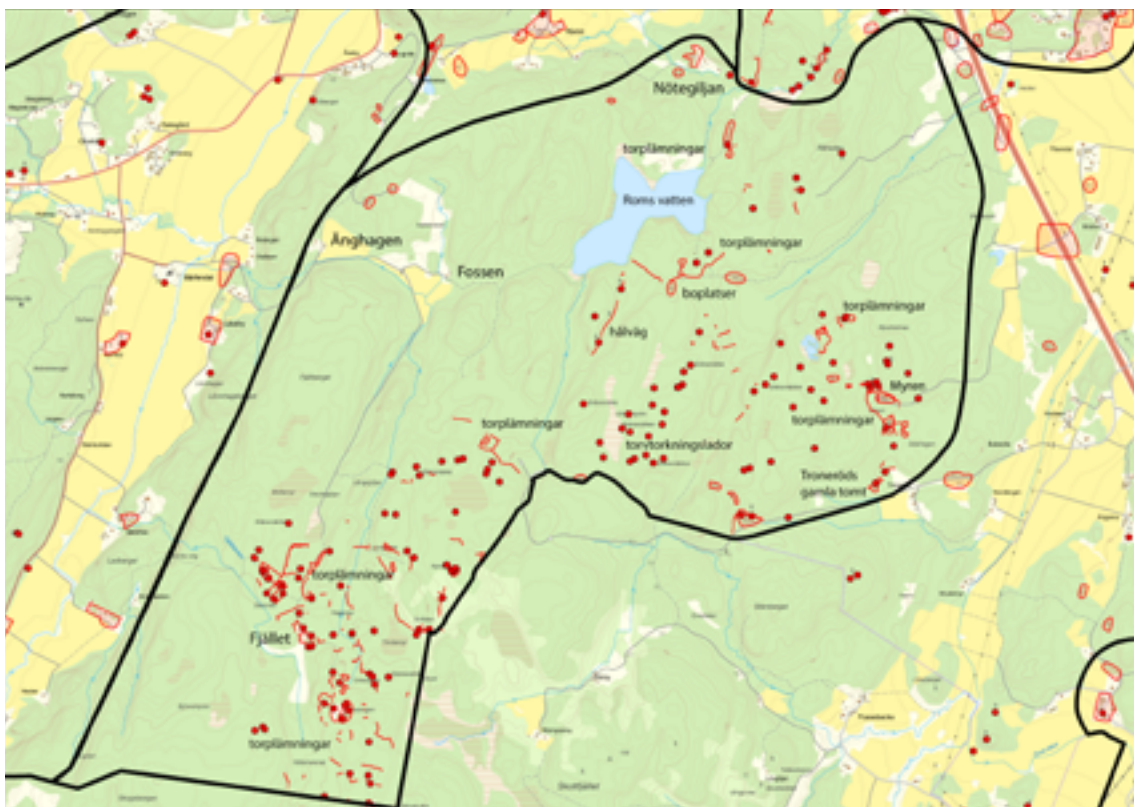
Skottfjället är ett höglänt bergsområde på gränsen mellan Svarteborgs och Bärfendals socknar. Namnet är känt sedan 1673 och betyder, enligt en tolkning, framskjutande terrängparti. Fjället har varit utmark för gårdarna i dalgångarna runt omkring. Utmarken var en viktig resurs för gårdarna i historisk tid; här betade djuren, här hämtades ved och virke till uppvärmning och tillverkning och här bröts sten och torv till husbehov. Rester efter detta finns bevarat på många håll på Skottfjället, exempelvis genom kolningsgropar, torvtorkningslador, äldre vägsträckningar och stengärdesgårdar för betesdriften.

Under 1600-talet fanns det träd och buskar på Skottfjället, men under loppet av 1700- och 1800-talen avverkades skogen av olika skäl. Vid 1800-talets slut var landskapet i princip skoglöst och ljungen bredde ut sig. Planteringen av den gran-skog som växer på Skottfjället idag inleddes under första halvan av 1900-talet.

De äldsta spåren

De allra äldsta spåren efter människor på Skottfjället kommer dock redan från stenåldern. Det finns ett tjugotal kända boplatser i miljön och de flesta bör tillhöra jägarstenåldern. För cirka 10 000 – 11 000 år sedan var Skottfjället en stor ö och boplatserna verkar följa strandlinjen, som förändrades kontinuerligt i takt med landhöjningen. Det finns också några gravar som troligen kommer från brons- och järnåldern, men mycket tyder på att den huvudsakliga bebyggelsen då låg längre ned i dalgångarna och att Skottfjället sågs som utmark redan på den tiden.

Utbredning av kulturmiljön Skottfjället. Karta av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Fjällgårdarna

Den äldsta bebyggelsen vi känner till på Skottfjället kommer från 1600-talet. Gården Fjället ligger på västsidan inom Bärfendals socken och finns belagd i jordeböcker sedan 1669. Fjället hade alla sina ägor på Skottfjället och var en ensamgård, som dock periodvis varit underställd granngården Skörbo. I den sydöstra delen av miljön låg gården Troneröd, belagd sedan 1659. Den ursprungliga gårds-tomten lades öde före 1937 och på platsen finns husgrunder bevarade.

Torpen anläggs

Under 1800-talet ökade befolkningen kraftigt i Sverige. Många fler behövde någonstans att bo och ett jordbruk att försörja sig med. Lösningen blev att flytta upp på fjället, bryta upp den odlingsbara mark som fanns och etablera ett torp. Även backstugor, som oftast bara utgjordes av små stugor med tillhörande trädgårdsodling, byggdes i fjällområdena. Både torpare och backstugusittare betalade "hyra" genom att gå på dagsverken i gårdarna och byarna runt omkring fjället.

Det har funnits både torp och backstugor på Skottfjället, men torpen har dominerat. Bebyggelsen anlades i olika omgångar. Några enstaka torp tillkom före 1800, till exempel torpet Roms vatten, känt 1697–1700, och Kolmyren/Myren under Bräcke, känt sedan år 1756. Kring år 1800 och några decennier framåt tillkom ett antal torp, men den stora etableringsfasen skedde omkring år 1850 och framåt. Torpen utgjordes av boningshus, ladugård och jordkällare med inhägnade åkerytor runt omkring. Inom miljön finns ett trettiotal kända torp- eller backstugeplatser, men det har sannolikt funnits fler. Som mest ska flera hundra personer ha levt på Skottfjället.

Till vänster: Odlingsyta inhägnad av stengärdesgård vid Ekeskogen. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Husgrund med spismur vid Nytorp. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. www.digitaltmuseum.se.

Tillvaron på fjället var hård och för många var det svårt att försörja sig. Historiskt källmaterial berättar om hur somliga fick ta emot fattighjälp. Merparten av torpen övergavs kring år 1900 eller under 1900-talets första decennier.

Minnen från torpepoken finns överallt på fjället. I de flesta fall rör det sig om kompakta torpmiljöer med välbevarade ruiner efter boningshus, ladugårdar, jordkällare och inhägnade åkerytor. På vissa ställen finns spår av torpens växtlighet, som fruktträd, syrébuskar eller fingerborgsblommor.

Husen som finns kvar

På den delen av Skottfjället som tillhör Munkedals kommun finns inte många byggnader kvar. De som finns utgörs av mindre timrade dubbelhus med tillhörande ladugårdar i olika grader av skick. På gården Fjället som nämns ovan finns ett dubbelhus med lite högre väggliv, ett uthus med granitgrund och en ladugård under plåttak.

Änghagen ligger vid den norra skogskanten vid den första öppna betesmarken man kommer till vid vägen österut från Bärfendal. Fastigheten var ett torp under Låssby fram till 1933 och det nämns i källorna första gången 1810 men låg då närmare torpet Fossen. Ladugården med en fähusdel av trä ligger ännu kvar under Låssby. Bostadshuset som ligger på en avsats tillsammans med ett mindre uthus är ett välhållt dubbelhus med takfotsfönster och röd locklistpanel.

Längre söderut i dalgången ligger Fossen som tidigare låg under Åseby. Där låg tidigare två torp men endast ett finns kvar. Det kvarvarande bostadshuset är ett mindre dubbelhus med lågt väggliv. Bredvid bostadshuset ligger två uthus.

Nötegiljan som ligger mellan Rom och Roms vatten nämns i kyrkböckerna första gången 1806 och var fram till 1911 ett så kallat gymnasietorp under Roms Östergård. Bostadshuset är ett oförändrat mindre dubbelhus. Från huset leder en stenkantad väg till ladugården med en fähusdel i kvaderhuggen granit. Ett stycke utmed vägen finns ett dike kantat med huggen granit.

Motivering

Stort antal välbevarade och mycket värdefulla torplämningar i fjällandskap med inslag av autentisk äldre bebyggelse. I miljön finns välbevarade lämningar knutna till torpen och utmarksbruket som stenhägnader, torvtorkningslador och fossil åkermark. Sammantaget speglar miljön livsvillkoren för många torpare för 100–200 år sedan.

Till vänster: Bostadshuset på Fjället. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum. Till höger: Den stenkantade vägen och bostadshuset på Nötegiljan. Foto: Cecilia Wingård, Bohusläns museum.

Skottfjället är ett typiskt exempel på den omfattande torpetablering som skedde i de bohuslänska fjällområdena under 1800-talet. Torplämningarna är många och påfallande välbevarade, där de flesta uppvisar samtliga ruiner efter torpets bebyggelse och stenmursomgärdade åkerytor.

De kompletta torplämningarna hjälper besökare att få en inblick i hur små husen var och vilken omfattning åkerytorna hade. Detta leder till en ökad förståelse för tillvaron för dem som levde på fjället för ett hundratal år sedan.

I miljön finns också inslag av äldre bebyggelse med bostadshus och ekonomibyggnader, som tillsammans med lämningar efter sten och annat utmarksbruk förstärker miljöns karaktär samt förtydligar upplevelsen av hur det var att bo på fjället, och förståelsen för hur de rivna byggnaderna kunde se ut. Sammantaget berättar miljön om det utsatta livet på utmarken under 150 års tid i befolkningsökningens spår.

Nyckelvärden

- Torp- och backstugelämningar
- Stengärdesgårdar
- Fossil åkermark
- Äldre bebyggelse på:
  - Fjället
  - Änghagen
  - Fossen
  - Nötegiljan
- Torvtorkningslador, stenbrott, kolningsgropar och andra spår efter utmarksbruket
- Rester av kulturpräglad växtlighet i anslutning till torplämningar
- Troneröds gamla tomt
- Förhistoriska fornlämningar

Målbild och rekommendationer

Bevarade torplämningar och äldre bebyggelse. Varsam bebyggelseutveckling, i skogsmiljön endast i mycket begränsad omfattning. Bevarade fornlämningar med bibehållet sammanhang i landskapet. Fortsatt varsamt skogsbruk.

Torp- och backstugelämningarna samt stengärdesgårdar och andra lämningar efter utmarksbruket är mycket viktiga för miljön och bör bevaras. Mycket stor hänsyn måste tas till dem, deras närområde, och till deras landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder. Samma gäller för miljöns lagskyddade fornlämningar.

Skogsbruket bör även fortsättningsvis bedrivas så att torplämningar och andra kulturhistoriska lämningar skyddas och bevaras. Återplantering direkt i husgrunderna ska undvikas.

De sammanhållna gårdsstrukturerna med bostadshus och ekonomibyggnader bör bevaras. Den äldre bebyggelse som finns i miljön bör bevaras, och dess traditionella karaktär, utformning och placering bibehållas. Komplettering i anslutning till den äldre bebyggelsen bör ske varsamt, med placering i traditionella lägen och med utformning som anpassar sig till den befintliga bebyggelsen.

Utöver det lagskydd som fornlämningar har, måste stor hänsyn tas till dem, deras närområde och landskapssammanhang vid alla typer av åtgärder.

Lagskydd

Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö. Fornlämningarna skyddas av KML 2 kap. Många av lämningarna på Skottfjället ses inte som fornlämningar enligt Kulturmiljölagens bestämmelser, utan som möjliga fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar.

För dem gäller Kulturmiljölagens inledande bestämmelser, som innebär att alla ansvarar för att skydda och vårda kulturmiljön och att skador på den ska undvikas eller begränsas. En aktualiserad antikvarisk bedömning eller arkeologisk utredning kan bli aktuell inför eventuella åtgärder.

Anpassningskrav för ny bebyggelse enligt PBL 2:6, vilket innebär att den ska ha lämplig utformning och placering med hänsyn till kulturvärdena. För äldre bebyggelse gäller varsamhetskrav PBL 8:17 och krav på varsamhet vid underhåll PBL 8:14.

Referenser

Drougge, Gunnar. 2001. *Ortnamnen i Göteborgs- och Bohus län XV. Ortnamnen i Tunge härad*. Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Göteborg.

Falck-Kjällquist, Birgit. 2009. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. XIV. Ortnamnen i Sotenäs härad. 2. Naturnamn*. Institutet för språk- och folkminnen. Dialekt-, namn-, och folkminnesarkivet i Göteborg. Göteborg.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 1. 1980. Munkreklam, Munkedal.

Fem socknar i Munkedal. Berfendal, Foss, Håby, Svarteborg, Valbo-Ryr. Del 2. 1986. Munkreklam, Munkedal.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 1 Foss, Håby och Valbo-Ryrs socken. 1994.

Kulturminnesvårdsprogram för Munkedals kommun, Del 2 Svarteborg. 1994.

Löfdal, Maria. 2018. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. XIV. Ortnamnen i Sotenäs härad. 1. Bebyggelsenamn*. Institutet för språk- och folkminnen. Dialekt-, namn-, och folkminnesarkivet i Göteborg. Göteborg.

Molander, Leif. 2012. *Något om utmarkens betydelse för allmogen*. Skredsvik.

Östlund, Annika och Börjesson Liljas, Lisa. 2020. *Vindpark Skottfjället. Arkeologisk utredning steg 1 i Munkedals och Lysekils kommuner*. Kulturlandskapet rapporter 2020:18.

Muntliga uppgifter: Informanter, 2022-03-10 och 2022-03-18

Internet

Berfendalshistoria – bilder, minnen och fakta från en bygd: <https://berfendalshistoria.wordpress.com> (2022-05-13)

Välkommen till Bärfendal: http://barfendal.se/sub/historia/torpinventering/orreberg_rote.htm (2022-05-13)

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

N13-22:1 Fjället, Glädjan och Romsvattnet. Geometrisk avmätning 1697

Lantmäterimyndigheternas arkiv

14-SVA-281 Roms by. Laga skifte 1849

14-BÄR-31 Åseby, Låssby utmark. Enskifte, gränsbestämning 1826

Rikets allmänna kartverks arkiv

J131-62 NO Bro. Ekonomisk karta 1937

J131-70 SO Bärfendal. Ekonomisk karta 1937

Lagstiftning och verktyg för hantering av kulturvärden

Den lagstiftning som framförallt hanterar kulturvärden är Kulturmiljölagen (KML), Miljöbalken (MB) och Plan- och bygglagen (PBL). Kulturvärden i form av fornlämningar och fornlämningsmiljöer hanteras framförallt med Kulturmiljölagen, medan kulturhistoriskt värdefull bebyggelse till allra övervägande del hanteras med Plan- och bygglagen. Dessa lagar har olika karaktär, och är bara delvis länkade till varandra.

- Miljöbalken är inriktad på god resurshushållning, dvs att vi inte överutnyttjar landets resurser. Kulturhistoriska värden är en av de resurser vi ska hantera på ett långsiktigt ansvarsfullt sätt.
- Plan- och bygglagen har en möjliggörande karaktär, det vill säga att tänkta projekt ska kunna genomföras, bara man tar vederbörlig hänsyn.
- Kulturmiljölagen är en skyddslagstiftning som utgår från att kulturvärdena ska lämnas oförändrade, och att särskilt tillstånd krävs för eventuell förändring.

Plan- och bygglagen innehåller hänvisningar till Miljöbalken, dvs ett beslut enligt PBL ska i princip också uppfylla Miljöbalkens krav. Kulturmiljölagen är däremot helt fristående. I vissa lägen kan man alltså behöva både ett beslut från Länsstyrelsen enligt KML, och ett kommunalt beslut enligt PBL.

Kulturmiljölagen (KML)

Kulturmiljölagen reglerar fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen, ortnamn, och frågor om utförelse av kulturföremål.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla

Kulturmiljölagen tydliggör att ansvaret för kulturmiljön ligger hos oss alla, såväl enskilda privatpersoner som hos företag, organisationer och myndigheter.

KML 1 kap 1§

”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.”

Fornlämningar

Fornlämningar skyddas av Kulturmiljölagens andra kapitel. Här anges vad som är en fornlämning och vad som omfattas av lagskyddet. Skyddet gäller alla fornlämningar, även fornlämningar på sjö- eller havsbotten. Skyddet gäller också för och ett så stort område på marken, sjö- eller havsbotten som krävs för att bevara fornlämningen och ge den tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Det skyddade området kring en fornlämning kallas för fornlämningsområde.

KML 2 kap 6§

”Det är förbjudet att utan tillstånd enligt detta kapitel rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.”

Länsstyrelsen är den myndighet som beslutar i ärenden som rör fornlämningar och fornlämningsområden.

En lämning måste uppfylla en rad olika kriterier för att betraktas som en fornlämning. Den måste vara en lämning efter människors verksamheter under forna tider, ha tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergiven. Dessutom ska lämningen huvudsakligen antas ha tillkommit före år 1850.

Exempel på fornlämningar är förhistoriska gravar, stenåldersboplatser, ruiner efter kyrkor, hållristningar, hålvägar och mycket mer. En fornlämning kan bestå av flera delar. Ett gravfält kan exempelvis innehålla flera olika sorters gravar; domarringar, stensättningar, resta stenar, rösen med mera. Dessa kan ha tillkommit under lång tid och de kan sträcka sig över ett stort område.

Fornlämningar under vatten är exempelvis vrak, hamnanläggningar och fiskeanläggningar. För vrak gäller att de ska ha förlit före 1850. Tidsgränsen 1850 har inte alltid funnits, det är en förändring som kom när lagen reviderades 2014.

Lämningar som antas ha tillkommit 1850 eller senare har inte ett automatiskt skydd. De kan dock fornlämningsförklaras, om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde.

Både kända fornlämningar och sedan tidigare okända fornlämningar omfattas av lagskyddet. De kända fornlämningarna finns registrerade i Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister.

Övriga kulturhistoriska lämningar kallas de lämningar som inte uppfyller kraven för fornlämningar. De registreras ibland också i Kulturmiljöregistret. De har inte samma starka skydd som fornlämningar, men de berättar ändå om vår kulturhistoria. Det kan vara stenmurar, lämningar efter torp, kvarnar och sågar som tillkommit efter 1850, sentida militärhistoriska lämningar med mera.

Innebörden av lagskyddet för fornlämningar

Syftet med Kulturmiljölagen är att säkerställa fornlämningarnas långsiktiga bevarande. Vid nybyggnation eller anläggningsarbeten gäller därför grundregeln att fornlämningarna ska bevaras. Man ska alltså försöka att justera placering, utförande med mera så att man inte kommer i konflikt med fornlämningarna. Att det ändå ibland görs undantag innebär inte att man kan ha det som utgångspunkt i hanteringen.

- Skyddet innebär att det är förbjudet att bebygga, förändra, ta bort, gräva i, skada eller täcka över en fornlämning.
- Varje enskild fornlämning har ett skyddsområde, ett fornlämningsområde. Det har samma lagskydd som fornlämningen. Storleken beslutas av Länsstyrelsen.
- Ingrepp i fornlämning samt dess skyddsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- Vissa övriga kulturhistoriska lämningar ses som fornlämningar efter 2014 års förändringar i Kulturmiljölagen. Därför behöver man ibland göra en aktualiserad antikvarisk bedömning av en lämning, till exempel i samband med samhällsplanering. Detta innebär att lämningen granskas och bedöms enligt nuvarande kriterier och praxis. Det är oftast lämningar från historisk tid, som kräver en aktualiserad antikvarisk bedömning, exempelvis torp, kvarnar och husgrunder. De kan bedömas som fornlämningar om det finns belägg för tillkomst före 1850.
- I Kulturmiljöregistret finns lämningar med benämningen Möjlig fornlämning. Detta innebär att lämningen kräver vidare utredning för att se om den ska

bedömas som fornlämning. Ibland räcker en aktualiserad antikvarisk bedömning, men ofta krävs en arkeologisk utredning för att få svar på om lämningen ska ses som en fornlämning.

Fornlämningar i samhällsplaneringen

Det är alltid fastighetsägare och/eller den som planerar att göra markningrepp inför exempelvis byggnation, muddring eller väg- eller hamnutbyggnader som har ansvaret att ta reda på om fornlämningar kan komma att beröras. Man måste känna till eventuella fornlämningar på platsen, så att de inte skadas av misstag av till exempel markarbeten. Därför ska man redan i planeringsstadiet kontrollera om någon fornlämning kan komma att beröras. Om känd fornlämning berörs rekommenderas en alternativ placering av byggnationen. Också övriga markarbeten måste anpassas så att fornlämningen inte skadas.

- Om en fornlämning berörs av en planerad byggnation eller av något planerat markningrepp, ta alltså kontakt med Länsstyrelsen. Utan tillstånd från Länsstyrelsen får inga markningrepp göras i en fornlämning.
- Om andra markningrepp planeras i närheten av en känd fornlämning, eller på en plats det kan finnas någon ännu inte upptäckt fornlämning, är man också skyldig att kontakta Länsstyrelsen i god tid. Detta ska ske innan något arbete påbörjats.
- Information om kända fornlämningar söks i Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister genom söktjänsten Fornsök.
- Mer om att bygga i närhet till fornlämningar finns i Riksantikvarieämbetets broschyr "Bygga och Bevara".
- Länsstyrelsens tillstånd krävs också för skogsavverkning, anläggande av stigar och parkeringsplatser och nedsättning av stolpar till skyltar inom fornlämning eller dess skyddsområde. Fråga gärna en antikvarie på Bohusläns museum, eller Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, om vad som gäller.

Ingrepp i fornlämning och arkeologiska undersökningar

I första hand ska fornlämningar bevaras, men ibland är det nödvändigt att välja mellan att bevara eller att bebygga. I samband med större ingrepp som exempelvis vägbyggen, nya bostadsområden, förläggning av sjöledning och hamnutbyggnader, kan det vara svårt att helt undvika kontakt med fornlämningar. Länsstyrelsen gör då en avvägning mellan byggprojektets betydelse och fornlämningarnas bevarandevärde. Det är därför nödvändigt att i ett tidigt skede av planeringen ta reda på om kända och icke kända fornlämningar kan komma att beröras, och att ta tidig kontakt med Länsstyrelsen. Bohusläns museum kan också ge råd.

- Om en fornlämning trots allt ska tas bort kan Länsstyrelsen besluta att fornlämningen ska undersökas och dokumenteras, så att kunskapen om lämningen tas tillvara inför framtiden. Det är Länsstyrelsen som beslutar när en arkeologisk undersökning ska ske. En arkeologisk undersökning bekostas av fastighetsägaren/exploatören.
- Arkeologiska undersökningar genomförs oftast i flera steg. Anledningen till detta är att minimera ingreppen i fornlämningarna och ge bra kunskapsunderlag inför Länsstyrelsens fortsatta beslut. Undersökningarna kan omfatta hela eller delar av fornlämningar. En delundersökt fornlämning har kvar sitt lagskydd för hela fornlämningen eller för den del som inte är undersökt, beroende på undersökningens omfattning.
- En *arkeologisk utredning* beslutas av Länsstyrelsen och genomförs när ett större markområde ska exploateras. Utredningen syftar till att upptäcka tidigare okända fornlämningar. Detta är vanligt i samband med detaljplanering eller inför linjeprojekt som vägbyggen eller ledningsdragningar.
- En *arkeologisk förundersökning* innebär att man tar reda på fornlämningens

utbredning och avgränsning. Ofta vill man också få en uppfattning om vilka typer av anläggningar och fynd som ingår, liksom fornlämningens datering.

- En *arkeologisk undersökning* innebär att fornlämningen undersöks och dokumenteras noggrant och fynd och prover samlas in. När undersökningen är avslutad är fornlämningen borttagen och har inte kvar sitt lagskydd.

Om ny fornlämning upptäcks

Även sedan tidigare okända fornlämningar är skyddade av Kulturmiljölagen.

Om tidigare okända fornlämningar upptäcks exempelvis i samband med en arkeologisk utredning inför exploatering, har de alltså samma skydd som redan kända fornlämningar, och påverkar därmed förutsättningarna för fortsatt planeringsarbete.

Om upptäckten sker under andra omständigheter, ta kontakt med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Skicka in information vad det är som hittats, var lämningen hittats, med tydlig markering på en karta, samt kontaktuppgifter. En besiktning och bedömning av lämningen utförs. Om den bedöms uppfylla kriterierna för en fornlämning registreras den i Riksantikvarieämbetes Kulturmiljöregister.

Fornfynd

Fornfynd kallas föremål från äldre tider som saknar ägare när de hittas, som påträffas i eller vid en fornlämning och har samband med denna eller antas vara från tiden före 1850. Även dessa skyddas genom Kulturmiljölagen. Om man hittar ett fornfynd vänder man sig till Länsstyrelsen eller Bohusläns museum. Fynd på havsbotten kan också anmälas till Kustbevakningen.

Fynd i ädelmetall ska anmälas till Länsstyrelsen alternativt till en polismyndighet. Med ädelmetallfynd menas föremål som helt eller delvis består av guld, silver, koppar, brons eller annan legering med koppar. Fynd av två eller flera föremål som antas ha nedlagts tillsammans, ska också anmälas till Länsstyrelsen eller en polismyndighet.

Det är inte tillåtet att leta efter fornfynd i fornlämningar. Det är inte heller tillåtet att använda metallsökare, annat än med särskilt tillstånd från Länsstyrelsen.

Vård av fornlämningar

Klippa gräs, röja sly och ta ner enstaka träd och buskar på och invid fornlämningar är tillåtet, under förutsättning att markägarens ger sitt tillstånd. Det är däremot inte tillåtet att dra upp rötter, gräva bort stubbar, flytta stenar, jämna ut marken eller göra andra markingrepp utan tillstånd från Länsstyrelsen. Det kan vara bra att ta kontakt med Länsstyrelsen eller Bohusläns museum för rådgivning.

Byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen

Kulturmiljölagens tredje kapitel har bestämmelser om byggnadsminnen, och fjärde kapitlet om kyrkliga kulturminnen.

En byggnad liksom en park, trädgård eller annan anläggning av synnerligen högt kulturhistoriskt värde kan förklaras som byggnadsminne. Länsstyrelsen ansvarar för utredning och beslut om byggnadsminnesförklaring. Byggnadsminnen har individuellt anpassade skyddsföreskrifter. Totalt sett mycket få byggnader är förklarade som byggnadsminnen, och inga i Munkedals kommun (nuläge 2022).

Alla kyrkor tillhöriga Svenska kyrkan, uppförda före 1940, har ett skydd för de kulturvärden som finns. Vissa kyrkor yngre än 1940 är också skyddade enligt ett särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Skyddet omfattar även kyrkogårdarnas

kulturvärden, och därmed i viss mån även byggnader på eller i direkt anslutning till kyrkogården.

Alla kyrkorna i Munkedal omfattas av detta skydd. Skyddet är generellt utformat, det vill säga det finns inte särskilda föreskrifter för varje enskild kyrka. Frikyrkor omfattas inte.

För både byggnadsminnen och kyrkor gäller att inga ändringar eller ombyggnader får ske utan tillstånd från Länsstyrelsen. Vid tillståndsgivningen utses också en antikvarisk medverkande, som ska följa arbetena. Observera att Kulturmiljölagens regler för kyrkobyggnader och byggnadsminnen inte hänger samman med Plan- och Bygglagens regelverk. Om sakkunnig varsamhet utses för åtgärder i en kyrka, kan det vara lämpligt att den som är antikvarisk medverkande enligt KML för samma arbete kontaktas.

Statliga byggnadsminnen

Om statligt ägda byggnader förklaras som byggnadsminnen, liknar regelverket det som finns i KML, men det är Förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen som gäller, och i stället för Länsstyrelsen är det Riksantikvarieämbetet som hantlar tillståndsfrågor.

Ortnamn

I KML 1 kap. 4 § finns också bestämmelser om god ortnamnsred. Det innebär bland annat att hävdvunna ortnamn inte ska ändras utan starka skäl, liksom att när man skapar nya namn ska beakta eventuell påverkan på hävdvunna namn.

Miljöbalken (MB)

Kulturvärden är ett allmänintresse

Miljöbalken innehåller specifika bestämmelser om riksintressen, kulturresevat, biotopskydd mm, men också generella bestämmelser om miljöhänsyn, vilket även omfattar kulturmiljön.

Kulturvärden är ett allmänt intresse som ska beaktas i en god hushållning med mark- och vattenområden och den övriga fysiska miljön, inklusive bebyggd miljö och landskapsbild:

MB 3 kap 6 §

”Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.”

Riksintressen

Enligt 3 o 4 kap MB ska områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet skyddas mot påtaglig skada.

Riksantikvarieämbetet beslutar om vilka områden som är av riksintresse för kulturmiljövärden. Det är riksintressebeskrivningen med värdemotivering som ligger till grund för bedömningar om vad som skulle kunna orsaka en påtaglig skada. Även åtgärder utanför ett riksintresseområde kan påverka riksintresset och kan behöva beaktas.

Kulturresevat och naturresevat

Miljöbalkens 7 kap reglerar också bildandet av naturresevat och kulturresevat. I Västra Götalands län finns endast fem kulturresevat (2022), inget av dem i Munkedals kommun. Däremot flera naturresevat. Många av Bohuskustens naturresevat innehåller också kulturvärden, som exempelvis välbevarade kulturlandskap.

Plan- och bygglagen (PBL)

Precis som i Miljöbalken framgår det i PBL 2 kap 2§ att kulturvärden är allmänna intressen.

I PBL finns flera bestämmelser som syftar till att värna platsens kulturvärden. De gäller i allmänhet både för bygglovspliktiga och icke bygglovspliktiga åtgärder.

Relevanta lagrum återfinns i:

- 2 kap 3 § Planläggning ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter.
- 2 kap 6 § ("anpassningskravet") Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder som inte kräver lov ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bland annat kulturvärdena på platsen.
- 4 kap 16 § reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan.
- 8 kap 13 § ("förvanskningförbudet") förbud mot förvanskning av en byggnad eller bebyggelsemiljö som är särskilt värdefull.
- 8 kap 14 § underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras.
- 8 kap 17 § ("varsamhetskravet") ändring av byggnad ska göras varsamt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

Översiktsplanering

I plan- och bygglagens tredje kapitel finns bestämmelser som rör översiktsplanering. Kulturvärden är ett av de allmänna intressen som ska tas tillvara. Det gäller de områden som är av riksintresse för kulturmiljövården, och de övriga områden som på grund av sina kulturvärden har betydelse från allmän synpunkt, i dagligt tal kulturmiljöer.

Detaljplanering

Genom bestämmelser i detaljplan finns möjligheter att stärka skyddet för ett områdes kulturvärden. Flera olika planbestämmelser kan fungera som verktyg.

- Genom begränsning av byggrätter och bestämmelser om placering och utformning av bebyggelse kan det säkerställas att hänsyn tas till befintliga värden vid ny bebyggelse.
- Genom begränsning av byggrätter kring befintlig bebyggelse, liksom byggnadshöjd, kan man säkerställa att oönskade volymförändringar sker, eller att små hus rivs för att ersättas av större.
- Särskilt värdefulla byggnader enligt 8 kap. 13 § kan ges skyddsbestämmelser (q-bestämmelser) som preciserar vilka delar eller egenskaper hos en byggnad inte får tas bort, ändras, eller ska underhållas på ett visst sätt.
- Genom varsamhetsbestämmelser enligt 8 kap. 17§ (k-bestämmelser) kan kommunen precisera vad varsamhetskravet innebär inom ett detaljplanerat område.
- Särskilt värdefulla byggnader och sådana som utgör en väsentlig del av ett särskilt värdefullt bebyggelseområde kan också beläggas med rivningsförbud.

I skrivande stund (2022) är inga av de kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöerna i Munkedal skyddade med bevarandeariktade detaljplaner enligt PBL.

Anpassningskrav, varsamhet och förvanskningförbud

Planläggning i form av översiktsplan och detaljplaner lägger grunden för hur kulturvärden ska hanteras. Anpassningskrav, varsamhetskrav och förvanskningförbud är sedan de viktigaste verktygen i den löpande hanteringen av kulturvärden.

Anpassning till platsens kulturvärden PBL 2 kap 6 §

"Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till... stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan."

Detta anpassningskrav är grunden för att bedöma om ett nytillskott "passar in" i en befintlig kulturmiljö. Det innebär att nya byggnader och byggnadsverk måste vara anpassade till den befintliga miljön med avseende på dess kulturvärden, genom att ha en "lämplig utformning". Det gäller även om- och tillbyggnader som får påverkan på omgivningen.

Precis vad som är "lämpligt" beror på den omgivande kulturmiljöns egenskaper. Befinner man sig exempelvis inne i en välbevarad traditionell bebyggelsemiljö, så är det lämpligt att på något sätt anknyta till befintlig bebyggelses egenskaper. Befinner man sig däremot ute i en naturbetonad terräng, så kan det vara andra egenskaper som är lämpliga.

Lämpligheten ska alltså avgöras i förhållande till de natur- och kulturvärden som platsen har.

Förbud mot förvanskning 8 kap 13 §

"En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas. Första stycket ska tillämpas också på:

- 1. anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 7 §,*
- 2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser,*
- 3. allmänna platser och*
- 4. bebyggelseområden"*

Detta är inte ett förbud mot förändring, utan ett krav på att byggnaden ska behålla sin karaktär. De egenskaper som gör byggnaden eller området särskilt värdefull är alltså skyddade. Den som vill genomföra en förändring måste när arbetena planeras och genomförs säkerställa att karaktären bibehålls. Denna karaktär kan bestå såväl av helhetsutseende, volym och byggnadsstil, som viktiga detaljer, vilka tillsammans bygger upp den specifika karaktären.

Förvanskning kan anses inträffa om exempelvis en väsentlig egenskap går helt förlorad, om åtgärden inte är väl anpassad till husets (eller områdets) karaktär, eller om den går ut över (påverkar negativt) byggnadens (eller områdets) särart.

För att kunna bedöma om karaktären påverkas eller ej vid bygglovgivning, räcker ibland inte enkla ritningar i skala 1:100, utan det kan krävas komplettering i form av foton, detaljritningar etc. för att tydliggöra effekten av en förändring.

I princip är alla de äldre hus som ingår i och är en del av motivet för kulturmiljöerna att betrakta som särskilt värdefulla, liksom även vissa yngre.

Det gäller även för sammanhängande bebyggelseområden som bedömts som särskilt värdefulla, vilket innebär att andra byggnadsverk än byggnader (t ex en altan) inte heller får förvanska miljöns karaktär. Vilka dessa miljöer är framgår av respektive miljöbeskrivning.

Förvanskningsförbudet gäller oavsett om ändringen är bygglovs- eller anmälningspliktig eller inte.

Varsamhet PBL 8 kap 17 §

”Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.”

Varsamhetskravet omfattar alla byggnader, men är särskilt viktigt att iaktta i de utpekade kulturmiljöerna.

Ändring av en byggnad ska alltid utföras varsamt, så att man tillvaratar byggnadens värden och kvaliteter. Hänsyn ska tas till byggnadens karaktärsdrag och ta tillvara dess tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Det gäller oavsett om en åtgärd är bygglovs- eller anmälningspliktig eller inte.

Underhåll och varsamhet PBL 8 kap 14 §

”Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.”

Varsamhetskravet gäller som synes även vid underhåll, och ska även anpassas till omgivningens karaktär.

Rivningslov PBL 9 kap 34 §

”Rivningslov ska ges för en åtgärd som avser en byggnad eller byggnadsdel som inte

- 1. omfattas av rivningsförbud i detaljplan eller områdesbestämmelser, eller*
- 2. bör bevaras på grund av byggnadens eller bebyggelsens historiska, kulturhistoriska, miljömässiga eller konstnärliga värde.”*

Inom detaljplanelagt område krävs rivningslov för att riva hela eller delar av byggnader. Rivningslov kan nekas med hänvisning till kulturhistoriskt värde enligt punkt 2 ovan, även om byggnaden inte är belagd med rivningslov i detaljplan. Byggnadens värde kan vara både dess egenvärde och dess värde som del i miljön. I vissa komplexa miljöer kan det vara lämpligt att genomföra en bebyggelseinventering där värdena specificeras för att förtydliga vilka byggnader som har sådana kulturhistoriska värden som avses i punkt 2 (exempelvis Munkedals bruksmiljö, Hällevadsholm och Torreby).

En ansökan om rivningslov ska enbart prövas mot dessa två förutsättningar. Den ska exempelvis inte prövas mot varsamhetskraven eller förvanskningsförbudet.

Vid rivningsärenden i kulturmiljöer (och i vissa andra fall) är det viktigt att både

en antikvarisk och en oberoende teknisk förundersökning görs, den senare för att klarlägga precis hur skadad byggnaden faktiskt är. I detta sammanhang ska påpekas att många äldre hus går att reparera även efter relativt påtagliga skador, och att det är relativt sällsynt att hela byggnaden är i så dåligt skick att rivning bör vara förstahandsalternativ.

Utanför detaljplanelagt område krävs inte rivningslov, däremot en rivningsanmälan.

Bygglovsbefrielse

Bygglovsbefrielse har införts för vissa åtgärder på en- och tvåbostadshus. Bygglovsbefrielsen gäller dock inte om byggnaden eller bebyggelseområdet är särskilt värdefullt enligt 8 kap. 13 §. Detta är dock ett område där regelverket har förändrats flera gånger under senare år, och det är viktigt att hålla sig uppdaterad inom detta område.

Tomter, staket och plank, altaner

Huruvida bygglov krävs för olika anordningar på tomten beror på flera faktorer. Men gemensamt för både bygglovspliktiga och bygglovsbefriade åtgärder som kan klassas som byggnadsverk är att anpassningskravet i PBL 2 kap 6§ och förvanskningförbudet i förhållande till omgivande miljö i PBL 8 kap 13§ gäller.

Det handlar såväl om detaljutformningen, dvs. den estetiska gestaltningen, som om storleken och den effekt anordningen får på omgivningen.

Vid nybyggnation gäller också att en tomt som ska bebyggas ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen (PBL 8 kap 9 §).

Yngre hus i de äldre miljöerna

Munkedals kulturmiljöer domineras i de flesta miljöer av traditionellt uppförd bebyggelse. I dessa äldre bevarandevärda miljöer finns också yngre byggnader, som inte är uppförda på traditionellt sätt, och som har ett utseende som därmed avviker från majoriteten av den omgivande bebyggelsen. Ibland har de ett direkt och starkt samband med den historia som kulturmiljön ska spegla, ibland är sambandet inte så starkt. För sådana hus gäller att de ska bedömas utifrån sina egna kvaliteter och tidskaraktär, samt utifrån vilken miljöpåverkan en förändring får.

Det är anpassningskravet och förbudet mot förvanskning av bebyggelsemiljön som blir de primära bedömningsfrågorna, i och med att det är påverkan på miljön som helhet som i de flesta sådana fall är det viktigaste. Varsamhetskravet gäller, och om (individuellt) förvanskningförbud ska vara tillämpligt får bedömas från fall till fall.

Kulturmiljöer och PBL

Begreppet "kulturmiljö" i betydelsen kommunalt utvärderat område av kulturhistoriskt värde är inte uttryckligen reglerat i PBL.

Men vid alla beslut enligt plan- och bygglagen ska även bestämmelserna i Miljöbalkens tredje och fjärde kapitel (hushållningsbestämmelserna) tillämpas, vilka även omfattar kulturvärden.

Om beslut om bygglov tas inom en gällande detaljplan, så anses den grundläggande frågan om hänsyn till kulturvärden beaktad i och med detaljplanens framtagande (förutsatt att planen är någorlunda aktuell). Utanför detaljplan måste däremot hus-

hållningsbestämmelserna beaktas (utredas) i varje bygglov.

Inom de utvärderade kulturmiljöerna, kommunala eller av riksintresse, och där detaljplan saknas, kan kulturvärdena anses utredda, som stöd för beslut. Här finns också riktlinjer som visar hur man lämpligen tillvaratar de kulturhistoriska värdena. Man behöver alltså inte utreda i varje bygglov om det finns kulturvärden att beakta, det är redan klarlagt. Ytterligare stöd för detta blir det när kulturmiljöerna ingår i den kommunala översiktsplanen.

Kulturvärden ska även beaktas på andra platser, där de är uppenbara och möjliga att styrka. Man kan då behöva ta fram ett beslutsunderlag, mer eller mindre omfattande, som visar vilka värden som finns och hur de bör beaktas.

Landskapsbildsskydd

I Munkedals kommun omfattas nio områden av landskapsbildsskydd enligt en äldre naturvårdslagstiftning. Syftet med landskapsbildsskyddet är att skydda värdet av den visuella upplevelsen av ett landskap. Åtgärder som kan kräva tillstånd enligt 7 Kap. MB är om- och nybyggnation, omfärgning eller ändring av fasad- och takbeklädnad, anläggning av upplag, schaktning, skogsplantering med mera. Länsstyrelsen ska kontaktas vid ärenden som berör områden med landskapsbildsskydd.

Torrebys bokskog, Örekilsälvens dalgång mellan Möe och Torp, Örekilsälvens dalgång från Kärnsjöns norra del till Dalslandsgränsen, kring Alnässjön norr om Hällevadsholm samt Eldsbacka vid Bärfendal är områden med landskapsbildsskydd som också ligger inom kulturmiljöområden.

Örekilsälvens västra strand vid Åtorp och söder om Åtorp, ett parti vid Torpskilen intill Kärnsjön samt en bokskog vid den norra delen av sjön Nedre Trästickeln är områden med landskapsbildsskydd som inte berör kulturmiljöområden.

Övriga verktyg till stöd för kulturmiljöarbetet

Miljökonsekvensbeskrivningar

Om riksintressen riskerar att påverkas negativt, kan Länsstyrelsen kräva att en miljökonsekvensbeskrivning ska göras. Den kan omfatta en stor bredd av aspekter, eller enbart kulturmiljökonsekvenser, beroende på vilken fråga som är aktuell.

Antikvarisk/Kulturhistorisk konsekvensanalys

Även om inte ett formellt krav på miljökonsekvensbeskrivning finns, kan det vara lämpligt att göra en konsekvensanalys av påverkan på kulturmiljön om ett större byggnadsföretag eller annan åtgärd planeras i eller i anslutning till en kulturmiljö, för att säkerställa att miljön bibehåller sina kvalitéer.

Det finns inga formella regler som styr hur en konsekvensanalys görs, men det måste finnas ett förslag som man kan utreda konsekvenserna av. Är man fortfarande i ett tidigt skede av processen, innan något förslag finns att ta ställning till, blir det i stället fråga om en kulturhistorisk utredning.

Kulturhistorisk utredning, förstudie, förundersökning

Kulturhistorisk utredning är ett relativt brett begrepp för utredningar man låter göra inför en förändring eller annan frågeställning. Det kan handla om att studera förekomst av fornlämningar inom ett område i ett tidigt skede (det vill säga innan Länsstyrelsen kopplas in och fattar beslut om arkeologisk utredning), det kan handla om att precisera de kulturhistoriska värdena inom ett område, innan något

färdigt förslag finns, eller annan frågeställning som behöver belysas.

Det finns uppenbara likheter mellan utredningar och konsekvensanalyser. Men en utredning kan göras tidigare i processen, och med bredare frågeställning, medan en konsekvensanalys förutsätter att det finns ett konkret förslag att analysera.

Antikvarisk förundersökning

En särskild form av kulturhistorisk undersökning är Antikvarisk förundersökning, kopplad till bygglovssituationer, enligt BBR 2:311:

BBR 2:311

”Ändringsarbeten bör föregås av en förundersökning där såväl byggnadens kulturvärden och övriga kvaliteter som brister tydliggörs. Förundersökningen bör göras så tidigt att dess resultat kan ligga till grund för den efterföljande projekteringen. Omfattningen av förundersökningen bör anpassas till åtgärdens omfattning och objektets art.”

Förundersökningen kan ha två syften: Dels för att utreda frågor inför bygglovsbeslutet, dels för att vara ett referensmaterial på byggnadens utseende innan arbetena startar. Det går inte att följa upp kulturvärden i en kontrollplan (se nedan) om inte utseende före åtgärder finns dokumenterat.

Mer detaljerade bygglovsansökningar.

Vid prövning av om en åtgärd medför en förvanskning bör det klarläggas om åtgärden förändrar byggnadens karaktärsdrag eller skadar någon av de egenskaper som ligger till grund för byggnadens eller områdets kulturvärden. Det kan innebära att man behöver mer detaljerat underlag än normalt för att kunna göra en bedömning. Det kan vara att det bifogas fotografier, ritningar i större skala på delar av huset eller på detaljer. Ytterligare beskrivningar kan också behövas. Ritningar i skala 1:100 räcker inte alltid för att kunna avgöra frågor om förvanskning eller varsamhet.

Uppföljning vid samråd och med kontrollplan.

Att följa upp kulturvärdena i en kontrollplan är fullt möjligt. Det har dock tillämpats mycket sparsamt utanför storstadsområdena. Om så sker ska man se till att lämpliga antikvariska kontrollpunkter förs in i kontrollplanen, liksom att frågan bevakas vid de samråd som hålls.

PBL 10 kap 7 §

”Kontrollplanen ska vara anpassad till omständigheterna i det enskilda fallet och ha den utformning och detaljeringsgrad som behövs för att på ett ändamålsenligt sätt säkerställa att

- 1. alla väsentliga krav som avses i 8 kap. 4 § uppfylls,*
- 2. förbudet mot förvanskning enligt 8 kap. 13 § följs, och*
- 3. kraven på varsamhet enligt 8 kap. 17 och 18 §§ uppfylls.”*

För att kunna följa upp kulturvärden i byggprocessen krävs att det finns en dokumentation på utseende och karaktärsegenskaper före förändringen. Det kan ske genom antikvarisk förundersökning, men i mer okomplicerade fall så kan detta säkerställas genom att det på annat sätt finns en fullgod dokumentation i bygglovshandlingarna.

Endast ritningar i skala 1:100 är inte fullgod dokumentation, det krävs mer detaljerade handlingar, t ex foto och detaljritningar, och eventuellt beskrivning i text.

Fullt utbyggt ägnar sig detta bäst vid mer komplexa ombyggnadssituationer. I de enklare situationer som är mer vanliga, där t ex ett enbostadshus får en mindre tillbyggnad som en takkupa eller balkong, avgörs de flesta varsamhets- och förvanskingsfrågor i bygglovsskedet, men det kan vara ett sätt att säkerställa att genomförandet stämmer med intentionerna.

I skrivande stund (vår 2022) skall sägas att systemet med egenkontroll och kontrollplan har utretts med syfte att åstadkomma förenklingar och förbättringar, och detaljer i ovanstående kan komma att förändras.

Det ska påpekas att det också kan krävas bygganmälan vid underhåll, om bebyggelsen har någon form av uttalade skyddsbestämmelser i detaljplan, enligt Plan- och Byggförordningen 6 kap 5§ 7 mom:

”För åtgärder som inte kräver lov krävs det en anmälan vid... underhåll av ett sådant byggnadsverk med särskilt bevarandevärde som omfattas av skydds bestämmelser som har beslutats med stöd av 4 kap. 16 § eller 42 § andra stycket plan- och bygglagen eller motsvarande äldre föreskrifter. ”

Ordförklaringar

AK-arbete - nödhjälpsarbete för arbetslösa stenhuggare och bruksarbetare under 1920- och 1930-talen. Förkortningen står för Arbetslöshetskommissionen.

Backstuga, backstugesittare – en enkel stuga med trädgård på ofri grund, ofta på allmän mark. Ibland var stugan ingrävd i en backe. Invånarna kallades backstugesittare gjorde dagsverken och livnärde sig som lantarbetare, tjänstefolk eller genom hantverk. Många tiggde eller fick ta emot fattighjälp.

Boplats - plats eller område där människor bott under förhistorisk tid. Fynd av verktyg och restprodukter efter redskapstillverkning i flinta eller annan bergart samt bitar av keramik, träkol eller bränd lera är vanliga fynd i boplatser. Vid arkeologiska undersökningar kan eldstäder, gropar och avtryck efter bärande stolpar i byggnader påträffas.

Boställe – en slags tjänstebostad för bland annat ämbetsmän, tjänstemän eller militärer. Innehavaren fick avlöning genom inkomsterna från jordbruket. Exempel på boställen: löneboställe, arrendatorsboställe, militieboställe, översteboställe.

Brandgravskick - seden att kremera eller bränna de döda och gravsätta askan.

Bronsålder – Den period i den skandinaviska förhistorien under vilken brons introducerades. Datering: 1 700 – 500 f.Kr.

Dubbelhus - hus på dubbel bredd, alltså en dubbel enkelstuga, det vill säga som har två rum i bredd. Totalt blev det då ett rum, kök samt två mindre kammare. Dubbelhusen byggdes bredare än enkelstugan vilket gjorde taket högre och möjliggjorde inredning av vindsvåningen. Det bohuslänska, eller västsvenska, dubbelhuset är ett exempel på en regional utveckling av denna husform.

Enkelstuga/enkelhus - benämning på en stuga, ett hus i enkel bredd, det vill säga som endast har ett rum i bredd. Vanligtvis består planlösningen av ett rum och kök. Denna husform har varit mycket vanlig bland allmogen i vår bebyggelse-traditions begynnelse. Oftast har dessa hus fått tillbyggnader av olika slag, till exempel en snedtäcka.

Enskifte - ägoskifte utfört från ca 1800–1830. Se även skifte.

Frontespis - gavelliknande mittparti på en byggnads fasad.

Frälsegård, -hemman – gård som ägdes av en adlig person. Den som bodde på gården betalade motsvarande arrende till adelspersonen för att få bruka gården.

Fylkeskyrka – fylke är en norsk administrativ enhet som i dag motsvarar de svenska länen. Fylke användes i Norge även under 900–1200-talen. En fylkeskyrka var således huvudkyrkan i fylket.

Förbländertegel – ett fasadtegel som är hårdare bränt än vanligt fasadtegel och som framför allt användes i slutet av 1800-talet och fram till första världskriget för murning på utsidan av enskliga eller tvåskaliga väggar. Teglet är ofta ihåligt och ytan är sintrad.

Gravfält - område med minst fem förhistoriska gravar som ligger högst 20 meter från varandra.

Hemman – jordbruksfastighet som gav tillräckligt med avkastning för att räcka till brukarens uppehälle och till att betala skatt.

Hemmansdel – del av ett hemman. Hemmanen delades vid till exempel arv eller försäljning.

Herrgård - större jordegendom med förnämligare (slottsliknande) manbyggnad som äges eller bebos av ståndsperson (SAOB).

Husförhörslängd – en kyrkobok med uppgifter om alla invånarna i en församling. Här antecknades bland annat invånarnas kunskaper i läsning och kristendoms-kunskap.

Härad – ett mindre rätts- och förvaltningsområde. Har sitt ursprung i förhistoriska landskapsindelningar. Häraderna avskaffades formellt 1971.

Hög/gravhög - förhistorisk grav bestående av en hög av jord. Ibland ligger stenar inblandade i jordhögen eller satta som en kant kring högens bas. Har rundad profil och kan vara rund eller oval.

Immateriellt kulturarv – traditioner, seder och bruk som överförs genom generationer. Kan avse berättelser, ritualer, musik eller hantverk.

Impediment – uppstickande parti eller bergsknalle i åker som det inte går att odla på. Kallas också för odlingshinder.

Inägor – en gårds eller en bys gårdstomt samt åker- och ängsmarker.

Järnålder - den period i den skandinaviska förhistorien under vilken järn introducerades. Datering: 500 f.Kr. – 1050 e.Kr. Äldre järnålder: 500 f.Kr – 550 e.Kr. Yngre järnålder: 550 – 1050 e.Kr.

Kallmura – murteknik där sten muras utan bruk.

Knutlåda – den låda som bildas när utstickande knutar på en timmerstomme kläs in med panel.

Kolonn - är ett fristående vertikalt stöd, bestående av bas, skaft och kapital eller bara skaft och kapital.

Kronogård, -hemman – gård som ägdes av kronan/staten. Bonden betalade arrende till kronan för att få bruka gården.

Kvaderhuggen sten - massiva stenblock huggna i fyrkant.

Kvadersten - en sten som genom tillhuggning formats till ett stenblock med rätvinklig form. Har använts för murning i byggnadsverk.

Laga skifte – ägoskifte utfört cirka 1830 och senare. Se även skifte. Vid laga skiftet flyttades hemmansdelarnas byggnader från den gamla tomten och ut på de nyskapade ägorna.

Lastageplats - plats för utskeppning av varor.

Locklistpanel – panel där underbräder spikas med smala springor, och över springorna spikas smala läktbräder.

Långhög - förhistorisk grav bestående av en avlång hög av jord. Ibland finns stenar inblandat i jordhögen eller satta som en kant kring högens bas. Har en rundad profil.

Lövsågeri - trädekorationer där genomgående mönster sågats ut i trädetaljer på hus. Kallas även snickarglädje.

Manbyggnad - boningshus på gård. Numera används begreppet om den förnämsta byggnaden på en herrgård, en bondgård, ett torp och dylikt.

Mantal - ett mått på skattekraften hos en gård /jordegendom.

Manufakturverk - en enklare form av tillverkningsindustri.

Obesuttna - avser de som saknar fast egendom, vanligen torpare, backstugusittare och vissa hantverkare.

Patina - de spår av åldrande i form av oxidation, nötning med mera, som en ger en byggnad eller ett föremål en atmosfär av hög ålder och gammal kultur.

Pilaster - flat väggpelare som används som dekoration av väggyta, vanligen något utskjutande utanför fasaden.

Ravelin - en utskjutande, pilformad del av en befästningsanläggning. Se även skans.

Röse/gravröse - förhistorisk grav uppbyggd av stenar och stenblock. Har en rundad profil.

Salsbyggnad - en svensk hustyp som introducerades på 1600-talet och förekommer under 1700-talet på ståndsmässiga byggnader och under 1800-talet även för huvudbyggnader på bondgårdar. Planlösningen är sexdelad och utmärker sig genom att bottenvåningens rum ligger i två filer med vardera tre rum med salen centralt placerad.

Samfälligheter, samfälld mark - mark som ägs av gemensamt av flera fastigheter.

Schweizerstil - en stilriktning i nordisk träbyggnadsarkitektur under 1800-talets andra hälft där dekorativt utformade trädetaljer var utmärkande.

Skans - befästning eller ett skyddsvärn för militära ändamål.

Skattegård, -hemman - bonden ägde gården och betalade skatt till kronan.

Skifte - delning av jorden i en gård eller by för att ge bönderna större sammanhängande odlingslotter.

Snedtäcka - benämning för en typ av tillbyggnad, med eller utan väggar, med pulpettak och i direkt samband med en huvudbyggnad.

Spritputs - puts innehållande en mindre del finkornigt stenmaterial av i allmänhet 6-8 mm kornstorlek.

Stengardister - stolpar av huggen sten för vägräcken.

Stensättning - förhistorisk grav anlagd av stenar. Oftast flack profil. Kan vara ha inblandning av jord och vara övervuxen av gräs. Kan vara rund, oval, rektangulär, trekantig eller oregelbunden i sin form.

Stenvalvbro - bro uppbyggd av stenblock med ett eller flera rundande valv.

Stenålder - den period i den skandinaviska förhistorien som kännetecknas av att redskap av sten användes. Datering: cirka 9 000 f.Kr. – 1 700 f.Kr. Äldre stenålder eller jägarstenålder: 9 000 – 4 200 f.Kr. Yngre stenålder eller bondestenålder: 4 200 – 1 700 f.Kr.

Storskifte – ägoskifte utfört från ca 1750 – 1800. Se även skifte.

Strandsittare - människor som levde vid strandkanten på ofri grund. De försörjde sig ofta på fiske, handel, hantverk eller som tjänstefolk.

Suterränghus – hus med en våning som är belägen i en sluttning så att den delvis ligger under omgivande markyta och som till någon del innehåller bostads- eller kontorsrum.

Säteri – benämning på gård som beboddes av en adelsperson. Ägaren behövde inte betala skatt eller andra avgifter till kronan för gården.

Takfall – den del av ett tak som sluttar.

Takkupa – liten utbyggnad på taket som innehåller fönster. Om takkupan bryter takfoten kan man även använda begreppen taklyft respektive frontespis beroende på utformning.

Takutsprång – den del av taket som skjuter ut utanför ytterväggen.

Tingshus – en domstolsbyggnad som före 1971 användes för häradsrätternas byggnader.

Torp, torpare, torparsystemet – en liten jordbruksenhet på ofri grund, ofta på utmarkerna till en gård. Torparna brukade jorden kring torpet och betalade arrende till bonden genom dagsverke. Systemet med torpare i lagstiftning och praxis fanns kvar till 1944.

Utägor, utmark – mark som inte kunde användas för odling. Utmarkerna användes till exempel för bete, insamling av växter och bär, torvtäkt eller för att hämta virke till bränsle och byggnationer. Utmarken kunde vara gemensamt ägd.

Valmat tak - ett tak med takfall åt fyra håll.

Viken - ett äldre namn på Bohuslän. Det finns oklarheter kring exakt hur stort område som benämndes Viken. Har under vissa tider avsett främst norra Bohuslän.

Vikingatid – den sista/youngsta delen av järnåldern. Datering: 800 – 1050 e.Kr.

Årder, årderspår – ett plöjningsredskap med en spets som användes för att luckra upp jorden på åkern inför sådden. Åkern plöjdes korsvis och korsvisa spår i jorden kallas för årderspår.